AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 37
(I HİSSƏ)

Bakı - 2024

ISSN 2409-0859

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 37

I hissə

BAKI – 2024

ISSN 2409-0859

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq 812, tel. 012 438 14 47, sayt http://sociology.bsu.edu.az/
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 37, I hissə. Bakı, 2024, 100 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəfail Musa oğlu Həsənov, sosiologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Səxavət Nəsrulla qızı Əliyeva, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor,baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünasliq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

PEDAQOGİKA

DİDAKTİKA: KONSEPSİYALAR, YENİ YANAŞMALAR

Prof. M.İsmixanov, dos.N.İmamverdiyeva
BDU-nun Pedaqogika kafedrası
m.ismixanov@mail.ru
naza-52@mail.ru

Açar sözlər: didaktika, didaktik konsepsiyalar, ənənəvi və yeni yanaşmalar, fəlsəfi-pedaqoji cərəyanlar
Ключевые слова: дидактика, дидактические концепции, традиционные и инновационные подходы, философо-педагогические течения
Keywords: didactics, didactic concepts, traditional and new approaches, pedagogical currents

Didaktika (yunanca "öyrədirəm" deməkdir) pedaqogikanın mühüm bir sahəsini təşkil edir. Pedaqoji ədəbiyyatda didaktikanın mövzusu müxtəlif şəkildə şərh olunur: gah təhsil və ya təlim nəzəriyyəsi kimi, gah da onların vəhdəti kimi nəzərdən keçirilir. Sonuncu mövqe daha düzgündür. Çünki didaktika həm təlimin, həm də təhsil prosesinin nəzəri əsaslarını, məzmununu ("Nəyi öyrətməli və öyrənməli?"), vasitə və metodlarını ("Necə öyrətməli və öyrənməli?") təşkili formalarını araşdırır.

Didaktikanın obyekti təlim və təhsil prosesidir. Onun mövzusu (predmeti) isə təlim və təhsil prosesinin qanunauyğunluqlarını, müəllimin öyrətmə və şagirdin (tələbənin) öyrənmə fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsini, səmərəli yollarını, şərtlərini müəyyən etməkdir.

Didaktikanın əsas anlayışlarına təhsil, təlim, tədrisetmə, təhsilalma və b. daxildir. Təhsil müəyyən tədris müəssisəsində verilən, tərbiyə və inkişafa xidmət edən bilik, bacarıq və vərdişlərin sistemidir. Təhsil həm müəllimin rəhbərliyi ilə (təlim), həm də müstəqil yolla (özünütəhsil) əldə edilə bilər. Təlim müəllimin rəhbərliyi altında insanın məqsədyönlü şəkildə bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnməsi və bu zəmində tərbiyə və inkişaf etməsi prosesidir.

Didaktika dörd başlıca suala cavab verir: nə məqsədlə öyrətmək (öyrənmək), nəyi öyrətmək (öyrənmək), necə öyrətmək (öyrənmək), hansı formada öyrətmək (öyrənmək)? Bu məsələlərlə bağlı təlimin optimal məzmununu, səmərəli vasitə və yollarını, təşkili formalarını müəyyən etmək, təlim və təhsilin qanunauyğunluqları və prinsiplərini araşdırmaq didaktikanın əsas problemlərinə aiddir.

Təlim prosesinin səmərəsi müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. Didaktika bu əlaqənin şərtlərini, tənzimlənməsi yollarını araşdırır.

Didaktika ilə bağlı fikir və mülahizələrin tarixi çox qədim olub, eramızdan əvvəlki dövrlərə təsadüf edir. Qədim yunan filosofları Sokrat, Platon, Aristotel və başqaları hələ eramızdan əvvəl V-IV əsrlərdə ruh və bədən, ruhun və tərbiyənin əlaqəsi, idrak prosesi, insanın inkişafı, yaş dövrləri, uşaq və gənclərin təhsili və tərbiyəsi məsələləri ilə bağlı qiymətli fikirlər söyləmişlər. Sonrakı dövrlərdə təhsil və təlimlə əlaqədar görkəmli mütəfəkkirlərin, maarifçi və pedaqoqlar;n yeni baxışları, ideya və nəzəriyyələri meydana gəlmişdir. Onların sırasında Seneka, Siseron, N.Gəncəvi, Fərabi, Bəhmənyar, N.Tusi, Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotsi, İ.F.Herbart, K.D.Uşinski, M.F.Axundzazə, Con Dyui, Ceron Bruner və başqalarını

göstərmək olar.

Didaktikanın əsasını qoymuş görkəmli çex pedaqoqu Y.A.Komenski «Böyük didaktika» əsərində didaktikanın elmi-pedaqoji-metodik sistemini yaratmışdır. Bu sistem o dövr üçün mütərəqqi olan sensualist idrak nəzəriyyəsinə uyğun qurulmuşdu. Y.A.Komenskinin fikrincə, biliyin yeganə mənbəyi nıüşahidə olduğundan, təlimdə əyaniliyə geniş yer verilməlidir.

Y.A.Komenskinin təlim konsepsiyası mənimsəmədə hafizəyə əsaslanmış, "oxu, yadda saxla" formulu üzərində qurulmuşdu. Əyaniliyi didaktikanın "qızıl qaydası" adlandıran böyük pedaqoq öyrənmə işini hisslər və qavrama üzərində qurmağa üstünlük vermişdir. Onun fikrincə, əyanilik prinsipi keçilən materialın hafizədə daha yaxşı qalmasına imkan verir [3, s.251].

Komencki didaktik sistemində nəyi və necə öyrətmək, hansı qaydada öyrətmək məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməyi vacib hesab etmişdir. O, təlimi üç pillə əsasında – hisslər, qavrayış; müəllimin şərhi, ümumiləşdirməsi; təmrin və çalışmalar üzrə qurmağı zəruri hesab edirdi. Başqa sözlə, əyani şeylərdən anlayışa, anlayışdan yadda saxlamaya, nitqdən ifadəyə, çalışmalara və əməli fəaliyyətə - Y.A.Komenski didaktikasının ardıcıllığı belədir [6, s.19].

Pedaqogika elminin inkişafında böyük rol oynamış Y.A.Komenskinin didaktik konsepsiyası bu gün də öz aktuallığını itirməmiş, sonrakı dövrlərdə yaranan didaktik sistemlər üçün baza rolunu oynamışdır.

Təhsil tarixində bir-birindən prinsipial surətdə fərqlənən üç didaktik sistem mövcud olmuşdur:

l. İ.F.Herbartın didaktik sistemi.

2. C.Dyuinin didaktik sistemi.

3. Müasir didaktik sistem.

Birinci didaktik sistem alman filosofu və pedaqoqu İ.F.Herbartın (1776-1841) adı ilə bağlıdr. O, böyük çex mütəfəkkiri və pedaqoqu Y.A.Komenskinin sinif-dərs sisteminə tənqidi yanaşaraq etika və psixologiyanın nəzəri nailiyyətlərinə əsaslanan didaktik sistem yaratmışdır. Bu sistemin əsas fərqləndirici cəhətləri bilikləri şagirdlərin hiss və iradəsi ilə birləşdirməkdən, onlarda ciddi intizam və güclü xarakter yaratmaqdan ibarət olmuşdur. İ.Herbart təlimi dördmərhələli sistemdə qurmağı tövsiyə edirdi: aydınlıq-assosiasiya-sistem-metod. Bununla Herbart təlimi dəyişməz çərçivəyə salır, müəllimin yaradıcılığı üçün yer qoymurdu. Həm də təlimin məqsədi hazır biliklər verməkdən ibarət idi; bu halda müəllim fəal, şagirdlər isə passiv olurdu.

İ.Herbart təlimdə şagirdlərin fəaliyyətini maraq üzərində qurmağı lazım bilirdi. Bu halda biliklərin şüurlu mənimsənilməsi üçün əlverişli şərait yaranır. İ.Herbart didaktikanın nəzəri əsaslarını da işləmiş, onun təhsilverici xarakteri ilə yanaşı, tərbiyəedici xarakterinə də xüsusi əhəmiyyət vermişdir [4, s.6]. Müasir pedaqogikada (Podlasıy İ.V., Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. və b.) İ.Herbartın didaktik sisteminin məktəbin inkişafına o qədər də güclü təsir göstərmədiyi qeyd edilir. Odur ki, XIX əsrin əvvəllərində təlimə yeni yanaşmalar meydana çıxmağa başladı.

Yeni yanaşmalardan biri təlimdə uşaq maraqlarını əsas götürən pedosentrik konsepsiya idi. Onun əsasında Amerika psixoloqu və pedaqoqu Con Dyuinin (1859-1952) təlim sistemi dayanmışdı. C.Dyui öz didaktik sistemini İ.F.Herbartın avtoritar təhsil sisteminə qarşı qoymuşdu. Onun fikrincə, uşaqları passivlikdən qurtarmaq və maraqlı işlərə cəlb etmək üçün təlim problemli olmalıdır. İ.Herbartın avtoritar sistemi ilə müqayisədə C.Dyuinin didaktik sistemi bəzi səciyyəvi cəhətlərə malikdir: "söz, kitab" təlimi hər dəfə dəyişən natamam layihələrlə əvəz edilmiş; təlimdə passiv avtoritar rejim şagirdlərin sərbəstliyi və fəallığı ilə əvəz olunmuşdu. C.Dyuinin təlim nəzəriyyəsi, bəzi yeniliklərinə baxmayaraq, nöqsanlardan azad deyildi: vahid proqram və dərsliklərin olmaması, materialların hər dəfə təsadüfi seçimi sistemli biliklərin verilməsi, möhkəmləndirilməsi və tətbiqini təmin edə bilmirdi.

C.Dyui məktəbdə apardığı eksperiment əsasında müəyyən etmişdir ki, şagirdlərin maraqlarını, həyati tələbatlarını nəzərə almaqla qurulan təlim yadda saxlamaya əsaslanan verbal (söz, kitab) təliminə nisbətən daha yaxşı nəticələr verir. C.Dyui ənənəvi təlimlə müqayisədə bəzi yeniliklər tətbiq etdi: - kitabdan oxuyub yadda saxlamaq əvəzinə şagirdləri fəal praktik işlərə cəlb etdi; - stabil dərsliklər əvəzinə dəyişkən proqramlar tətbiq etdi; - şifahi sorğu praktik məşğələlərlə əvəz olundu və s. [8, s.128].

Bütövlükdə həm İ.Herbartın, həm də C.Dyuinin didaktik sistemləri sürətlə inkişaf edən həyatın tələblərinə tam cavab vermirdi. Nəticədə yeni didaktik sistemlər, istiqamətlər yaranmağa başlamışdı.

Didaktikada yeni istiqamətlər içərisində aşağıdakıları göstərmək olar: (humanist pedaqoqika (R.Rocers), "kəşf yolu" ilə öyrənmək konsepsiyası (Ü.Hacıbəyli, C.Bruner), təlimdə proqramlaşdırma, problemli və inkişafetdirici təlim (P.Qalperin, L.Zankov, V.Davıdov, M.Mehdizadə), pedaqoji texnologlya, əməkdaşlıq pedaqogikası və b.

"Kəşf yolu ilə öyrənmə" ideyası amerika psixoloqu Ceron Brunerin (1915) adı ilə bağlıdır, lakin tanınmış Azərbaycan psixoloqu, prof. Əbdül Əlizadənin tədqiqatına görə bu ideyanın ilk müəllifi – Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu, görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyli olmuşdur [2, s.225].

"Kəşf yolu ilə öyrənmə" konsepsiyasına görə, müəllim müəyyən mövzu üzrə şagirdlərin bilikləri toplaması, qiymətləndirməsi və ümumiləşdirmələr aparması ilə kifayətlənməməli, müəyyən əlaqə və asılılıqları, qanunauyğunluqları axtarıb tapmağa, "kəşf etməyə" sövq etməlidir. Belə kəşflər şagirdlərin zehni inkişafına, yaradıcı fəallığına, motivasiyasına səmərəli təsir göstərir. Hazırda qabaqcıl müəllimlər fəal və problemli təlim texnologiyalarından istifadə etməklə belə nəticələrə nail olurlar.

Təhsilin humanistləşdirilməsi konsepsiyası humanizm (latınca «insanlıq») cərəyanının əsasını təşkil edir. Bu konsepsiya nəinki "Müəllim-şagird", həm də "Şagird-şagird" münasibətlərinin humanistləşdirilməsini, hər bir şagirdin inkişafı və yaxşı oxuması üçün əlverişli şərait yaradılmasını nəzərdə tutur [2, s.103]. Humanizm cərəyanının nümayəndələri (K.Rocers, X.Maslou və b.) təlim-tərbiyə prosesini humanistləşdirmək ideyasından çıxış etmiş, məktəbin əsas vəzifəsini azad, müstəqil düşünən və fəaliyyət göstərən vətəndaş-humanist şəxsiyyət formalaşdırmaqda görürdülər. Onlar pedaqoji prosesi humanistləşdirməyin aşağıdakı göstəricilərini müəyyənləşdirmişlər:

- uşaqların təbii imkanlarının açılması, maraq və qabiliyyətlərinin inkişafı üçün şərait yaradılması;
- uşaqlara təzyiqdən, qorxu və fiziki cəzadan əl çəkmək;
- avtoritar üslubu demokratik üslubla əvəz etmək;
- çətinlikləri aradan qaldırmaqda uşaqlara kömək göstərmək;
- təlimi gərginləşdirmək yox, asanlaşdırmaq, rahatlaşdırmaq;
- təlimin yeni alternativ formalarına keçmək (açıq sinif, azad məktəb, uğursuz şagirdləri olmayan məktəb);
- inkişafetdirici təlim prinsipi.

K.Rocers ömrünün sonlarında müxtəlif humanist ideyaları birləşdirərək yeni təhsil modeli – "şəxsiyyətə yönəlmə" modeli yaratmışdı.

Hazırda təhsil sistemində həyata keçirilən praktiki pedaqoji fəaliyyət müasir didaktik prinsiplərə əsaslanır. Bu da özünü bir neçə istiqamətdə göstərir:

- Öz metodologiyasını materialist fəlsəfədən götürən müasir didaktika təlim prosesində sistemli - struktur yanaşmaya əsaslanır. Bu yanaşmaya görə, hissi qavrama, məntiqi təfəkkür və praktika idrak prosesində üzvi surətdə birləşməlidir. Müasir didaktik sistem idrak pillələrinin - hisslərin, təfəkkür və praktiki fəaliyyətin paralel inkişafını, qarşılıqlı təsiri tələbini irəli sürür. Bu da özlüyündə müasir didaktik sistemə kompleks yanaşmanın zəruriliyini göstrir.

- Təlimdə şagirdlərin müstəqilliyini, fəallıq və təşəbbüskalığını pedaqoji rəhbərliklə düzgün uzlaşdırmaq müasir didaktik sistemin mühüm xüsusiyyətini təşkil edir. Bu sistemin başlıca məqsədi az vaxt, qüvvə və vəsait sərf etməklə təlimin müəyyən olunmuş optimal səviyyəsinə nail olmaqdan ibarətdir.

- Müasir dövrümüzdə təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi, tədris planı və proqramlarının tərtibi, təlimdə diferensial yanaşmalar, təlim prosesi və onun müxtəlif aspektləri üzrə planlaşdırma və hesablamaların aparılması sahəsində yeni yanaşmalar, çox müxtəlif modellər hazırlanmışdır. Bu modellərin də keçmiş modellərlə (Komenski-Herbart klassik modeli), Dyuinin və digər yeni modellərlə uzlaşması müşahidə olunur. Deməli, təhsil sistemində əvvəlki pedaqoqlar nəslinin elmi ideya və qənaətləri inkar olunmur, əksinə, onlar yeni yaranan nəzəriyyə və sistemlərə daxil edilir, bir qədər də təkmilləşdirilir. Məsələn, təlimdə dərketmə, mənimsəmə prosesi bir vəhdət halında, kompleks sistem kimi həyata keçirilir: qavrama-anlama-möhkəmlətmə-tətbiqetmə-təhlil, nəzarət.

- Təlim prosesi ünsürlərinin məcmusu onun əyani modelini təşkil edir. Bu modeldə pedaqoqlara məlum olan əlamətlərdən (ikitərəfli xarakter, planauyğunluq, mütəşəkkillik, müəllimin rəhbər rolu və s.) başqa digər əlamətlər də özünü göstərir. Belə əlamətlərə daxildir: dinamiklik, məqsədyönlülük, problemlilik, permanentlik (fasiləsizlik), nəzəratlilik, komplekslilik və b.

Müasir didaktik sistem göstərilən kompleks modelə əsaslanır və onu reallaşdırmaqla şagirdlərin aşağı inkişaf səviyyəsindən optimal yüksək səviyyəyə keçmələrinə imkan verir.

Son onilliklər ərzindəki elmi-texniki tərəqqi, innovasiyalar və modernləşmə nəticəsində praktiki bilik, bacarıq və vərdişlərlə zənginləşməyən, sırf nəzəri xarakter daşıyan təhsil öz fundamental əhəmiyyətini itirməkdədir. Bu baxımdan təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı, praktik bilik və bacarıqların, səriştələrin vacibliyi önə çəkilir. Təhsilə yeni baxış təlim prosesində heç də elmi-nəzəri biliklərin öyrədilməsini inkar etmir; əsas diqqət biliklərin sadəcə yadda saxlanmasına (yoxlama və imtahanlarda yüksək ballar toplanmasına) yox, onları praktiki fəaliyyətdə yaradıcı tətbiq etməklə bacarıq və səriştələrin formalaşdırılmasına yönəldilir. Yəni biliklərə bacarıq və səriştələr səviyyəsində yiyələnmək tələb olunur [5, s.138]. Bu da müasir didaktik sistemin vacib ünsürlərindən birini təşkil edir. Hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən kurikulum təhsil modeli məhz bu tələbin reallaşmasına yönəlmişdir.

Təlim prosesinə yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, hafizəyə əsaslanan ənənəvi təlimdən fərqli olaraq müasir təlim şagirdlərin təfəkkürünə, fəallıq və müstəqilliyinə böyük imkanlar açan fəal, interaktiv təlimə əsaslanır. Fəal (interaktiv) təlimin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri vardır [9, s.11]. Həmin cəhətlərə aşağıdakılar daxildir:

- müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (iradi olaraq) idraki problem situasiyanın yaradılması;
- problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;
- şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Bu cəhətlər həm fəal, həm də interaktiv təlim üçün səciyyəvidir. Fərq təlim prosesindəki əməkdaşlıq şəraiti ilə bağlıdır: fəal təlim müəllim-şagird əməkdaşlığı, interaktiv təlim isə şagirdlərarası və müəllim-şagird qrupları arasında əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilir [Ə.Əlizadə].

Şagirdlərin passivliyinə əsaslanan ənənəvi təlimdən fərqli olaraq interaktiv təlimdə şagirdlər təlim prosesinin tamhüquqlu iştirakçısı olur, tədqiqatçı kimi çıxış edir və bilikləri fəal axtarış və kəşflər prosesində mənimsəyirlər. Bu prosesdə müəllim bələdçi, fasilitator (əlverişli şərait yaradan), köməkçi, təşkilatçı kimi çıxış edir, uşaqları müstəqil fikir söyləməyə, sərbəst və fəal olmağa, təfəkkürü stimullaşdırmağa, uğur sevinci keçirməyə, daim dəstəkləməyə çalışır. Müasir təlimdə müəllimin başlıca üstünlüyü də bundadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika. B., 2001.
2. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. II c., B., 2008.
3. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. I c., B., 2013.
4. İlyasov M., Nəzərov M. Didaktika. B., 2015.
5. İsmixanov M., Bayramov H. Pedaqogika. B., 2022.
6. Komenski Y.A. Böyük didaktika (elmi red., ön söz Rüstəmov F.A.), B., 2012.
7. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. B., 2021.
8. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika (yeni kurs). B., 2002.
9. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim. B., 2007.

DİDAKTİKA: KONSEPSİYALAR, YENİ YANAŞMALAR

M.İsmixanov, N.İmamverdiyeva

XÜLASƏ

Məqalədə didaktik konsepsiyalar və yeni yanaşmalar şərh olunur. Müəlliflər fəlsəfi-pedaqoji tədqiqatların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında didaktik konsepsiya və yeni yanaşmaların mahiyyətini, səciyyəvi cəhətlərini nəzərdən keçirmişlər.

ДИДАКТИКА: КОНЦЕПЦИИ И НОВЫЕ ПОДХОДЫ

М.Исмиханов, Н.Имамвердиева

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются разные дидактические концепции и новые подходы. Авторы на основе анализа и обобщения философо-педагогических исследований излагают разные концепции и новые подходы, их сущность и специфические особенности.

DIDACTICS. CONSEPTS AND NEW APPROACHES

M. Ismikhanov, N. Imamverdiyeva

SUMMARY

The article presents the didactic concepts and modern approaches. The authors reviewed the main features of the didactic concepts and new approaches based on the analysis of philosophical- pedagogical research.

РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ: ЛУЧШИЕ ПРАКТИКИ ИЗ АЗЕРБАЙДЖАНА И АВСТРИИ

Ахундова Гямяр Эльхан кызы
Магистрантка 2 курса БГУ
gamar.axundova01@gmail.com

Ключевые слова: Образовательные технологии, высшее образование, инновации в образование, адаптивное обучение, интерактивные методы обучения, преимущества образовательных технологий, качество образования, электронные учебники.
Açar sözlər: təhsil texnologiyaları, ali təhsil, təhsildə innovasiyalar, adaptiv təhsil, interaktiv təlim metodları, təhsil texnologiyaların üstünlükləri, təhsilin keyfiyyəti, elektron dərsliklər.
Key words: Educational technologies, higher education, innovations in education, adaptive learning, interactive teaching methods, advantages of educational technologies, quality of education, electronic textbooks.

Современное высшее образование сталкивается с растущим спросом на инновационные и эффективные методы обучения, которые обеспечивают актуализацию знаний, развитие навыков и подготовку студентов к вызовам современного мира. Образовательные технологии играют ключевую роль в этом процессе, предоставляя широкий спектр инструментов и ресурсов для улучшения образовательного опыта.

Современное высшее образование находится под влиянием быстро меняющегося информационного и технологического прогресса, требуя адаптации традиционных методов обучения к современным вызовам. Образовательные технологии представляют собой совокупность методов и инструментов, направленных на улучшение доступности, качества и эффективности образования.

Применение образовательных технологий способствует достижению основной цели модернизации образования – улучшению качества обучения, обеспечению гармоничного развития личности, ориентирующейся в информационном пространстве, приобщённой к информационно-коммуникационным возможностям современных технологий и обладающей информационной культурой, а также представить имеющийся опыт и выявить его результативность.

В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий в образовании. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. Внедрение технологий в педагогический процесс повышает авторитет педагога в коллективе, так как преподавание ведётся на современном, более высоком уровне.

Для проведения анализа использовались данные из различных источников, включая официальные отчёты образовательных учреждений, исследовательские статьи и аналитические данные, освещающие практики в области образовательных технологий в Азербайджане и Австрии.

Лучшие практики в Азербайджане

В высших учебных заведениях Азербайджана заметен рост использования образовательных технологий. В числе ключевых практик можно выделить внедрение виртуальных классов и онлайн-курсов. Эти технологии обеспечивают гибкость в обучении и доступность для студентов, позволяя им получать образование независимо от местоположения и времени. Преподаватели в Азербайджане все чаще прибегают к использованию интерактивных мультимедийных материалов, включая видеоуроки, аудио-лекции и графическую визуализацию концепций. Это способствует активному

вовлечению студентов в учебный процесс и повышению эффективности обучения. Также, вместо традиционных учебников все чаще используются электронные учебники, содержащие разнообразные интерактивные элементы и дополнительные ресурсы для учащихся. Также популярны симуляторы, которые предоставляют студентам возможность практического обучения в виртуальной среде.

Лучшие практики в Австрии

В высших учебных заведениях Австрии широко распространены онлайн-платформы и образовательные ресурсы, предоставляющие студентам доступ к актуальным учебным материалам, заданиям и инструментам для самостоятельного обучения. Методы дистанционного обучения, такие как вебинары и онлайн-семинары, широко применяются в учебном процессе в Австрии. Кроме того, введение гибких форм организации учебного процесса позволяет студентам самостоятельно выбирать учебные курсы и график их прохождения. [1]

В учебных заведениях Австрии активно используются технологические инструменты для проведения исследований и проектной деятельности. [7] Это включает в себя программное обеспечение для анализа данных, моделирования процессов и разработки прототипов.

В настоящее время продолжается подготовка стандартов, которые поддерживают формирование специалистов, обладающих знаниями и навыками, соответствующими требованиям социально-экономического развития страны, и их превращение в центры образования, исследований и инноваций. Научные исследования, проводимые в высших учебных заведениях, достигают современного уровня стандартов, результаты научных исследований применяются в учебном процессе и производстве, создаются возможности для углубления международных научных связей. Применение электронных образовательных технологий расширяется, создаётся виртуальная обучающая среда для учителей и студентов.

Образовательные технологии играют ключевую роль в современном высшем образовании, обеспечивая инновационные методы обучения и повышая доступность образования [2]. Несмотря на некоторые вызовы, практики в области образовательных технологий в Азербайджане и Австрии представляют собой важный опыт, который может быть использован для улучшения образовательных систем в других странах.

ЛИТЕРАТУРА

1.Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan), http://www.president.az/articles/564?locale=az

2.Крылова, И. И., & Разгильдеева, Д. В. (2018). Цифровые технологии в современном образовании: исследование и практика. Москва: Издательство Юрайт.

3.Полянская, Н. В. (2019). Роль онлайн-обучения в современном высшем образовании: опыт российских вузов. Образовательные технологии и общество, (22), 159-173.

4.Соколова, Т. В., & Шамрикова, В. В. (ред.). (2020). Образовательные технологии в университетском образовании: опыт российских исследований и практики. Москва: ФГАОУ ВО «МГПУ».

5.Bates, A. W. (2015). Teaching in a digital age: Guidelines for designing teaching and learning for a digital age. Tony Bates Associates Ltd.

6. Ebner, M., & Schön, S. (2018). Digitale Bildung: Kritische Perspektiven. Springer.

7. Kerres, M., & van den Berg, A. (Hrsg.). (2017). Digitale Transformation von Bildung und Wissenschaft. Waxmann Verlag.

РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СОВРЕМЕННОМ ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ: ЛУЧШИЕ ПРАКТИКИ ИЗ АЗЕРБАЙДЖАНА И АВСТРИИ

Ахундова Гямяр

АННОТАЦИЯ

Образовательные технологии становятся важным фактором в современном высшем образовании, способствуя изменениям в учебном процессе и его качестве. Эта статья проводит сравнительный анализ использования образовательных технологий в высшем образовании Азербайджана и Австрии. Проанализированы лучшие практики в области образовательных технологий, а также выявлены вызовы и перспективы их развития в указанных странах.

MÜASİR ALİ TƏHSİLDƏ TƏHSİL TEXNOLOGİYASININ ROLU: AZƏRBAYCAN VƏ AVSTRIYADAN ƏLAQƏ TƏCRÜBƏLƏR

Axundova Qəmər

XÜLASƏ

Təhsil texnologiyaları müasir ali təhsildə mühüm amilə çevrilir, tədris prosesində və onun keyfiyyətində dəyişikliklərə töhfə verir. Bu məqalədə Azərbaycan və Avstriyada ali təhsildə təhsil texnologiyalarından istifadənin müqayisəli təhlili verilmişdir. Təhsil texnologiyaları sahəsində qabaqcıl təcrübələr təhlil edilir, bu ölkələrdə problemlər və onların inkişaf perspektivləri müəyyən edilir.

THE ROLE OF EDUCATIONAL TECHNOLOGY IN MODERN HIGHER EDUCATION: EXPERIENCES FROM AZERBAIJAN AND AUSTRIA

Akhundova Gamar

SUMMARY

Educational technologies are becoming an important factor in modern higher education, contributing to changes in the educational process and its quality. This article provides a comparative analysis of the use of educational technologies in higher education in Azerbaijan and Austria. The best practices in the field of educational technologies are analyzed, as well as the challenges and prospects of their development in the specified countries.

AZYAŞLILARIN CİNAYƏTKAR DAVRANIŞLARINDA AİLƏDAXİLİ DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN ROLU

Ələkbərova Aytac Fərhad qızı
BDU-nun ll kurs magistrantı
aytaclkbrova@84gmail.com

Açar sözlər: ailə, cinayətkarlıq,səbəblər, yeniyetmə, natamam ailə
Ключевые слова: семья, преступление, причины, подросток, неполная семья
Keywords: family, crime, reasons, teenager, incomplete family.

Ailə uşaq tərbiyəsi məsələlərində həmişə əsas sosial institutlardan biri olmuşdur. O, cəmiyyətin inkişaf vəziyyətini əks etdirir və makromühitin təsirinə məruz qalır. Ailə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmağa başladığı ilk mühitdir. Bu mühitin nə qədər əlverişli olması, uşağın taleyində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşağın kimliyi, dəyərləri ailədə formalaşır, xarakteri, dünyaya, insanlara baxışı, ətraf ailəmə münasibəti və s. ailə mühitinin təsiri ilə şəkillənir. Bu, ilk növbədə ailə üzvlərinin şəxsi keyfiyyətləri, mənəvi cavabdehlik və qarşılıqlı kömək hissinin olması, dünyagörüşü ,mədəni səviyyəsi və tərbiyəsi ilə şərtlənir. Ailədə yaranan mənəvi-psixoloji iqlimi ailə münasibətləri müəyyənləşdirir. Bunlardan əlavə, ailənin demoqrafik tipləri, ailənin maddi durumu, ailədə emosianal ehtiyaclar, ailədə uşağa münasibət uşağa fərqli formada təsir göstərir. Bu, uşaqlarda müxtəlif davranış formlarının yaranma səbəblərindən birinə çevrilir. Onu da qeyd edək ki, hər uşaq fərdidir, eyni mühitdə böyüyən 2 uşaq fərqli davranışlar göstərə bilir.

Ailədə uşağa fərdi yanaşmanın olması vacibdir və müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, son zamanlar valideynlər bu məqama xüsusilə diqqət etməyə çalışır. Buna baxmayaraq cəmiyyətimizdə həddi-büluğa çatmayan cinayətkarlar var. Bəs ailənin həddi-büluğa çatmayan cinayətkar formalaşmasında nə kimi rolu var? Yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların və yeniyetmələrin cinayətləri müxtəlif ola bilər: zorakılıq, oğurluq, soyğunçuluq, xuliqanlıq, narkotik maddələrin satışı, istifadəsi və digər cinayətlər. Əvvəlcə, bu cinayətlərin səbəblərini müəyyən etməyə çalışaq. Ziqmund Freydin sözləri ilə desək: “insanlar öz davranışında iki prinsipə daha çox üstünlük verirlər: ağrıdan qaçma, həzzə üstünlük vermə”. Belə demək mümkünsə, hər insanda “dağıdıcı” bir meyil var. Lakin insanı digər canlılardan dərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən öz hiss, duyğu, davranışlarına nəzarət bacarığının olmasıdır. Yetkinlik yaşına çatmayanlarda, xüsusilə, hisslərin idarə olunması mürəkkəb xarakter daşıyır, bu da onların davranışna təsir göstərir. Onlar mənfi davranışlara (xuliqanlıq, sərxoşluq,narkomaniya və s) meyillənir (4, səh.,22).

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətləri ilə bağlı araşdırmalarda, uşağı cinayətə sövq edən amillərə xüsusi diqqət yetirilir. Bu səbəblər üç əsas qrupda təsnif olunur: bioloji, psixoloji və sosioloji. Bioloji səbəblərin üstün olduğunu qəbul edən yanaşmalar qanunu pozan uşaqların irsi olduğunu deməyə əsas verir, pozğunluqları, endokrin balansının pozulması və beyin patologiyası olan insanlar olduqlarını iddia edirlər. Psixoloji yanaşmaların diqqət yetirdiyi əsas məsələ budur ki, belə davranış fərdin psixoloji patologiyasıdır. Sosioloji nəzəriyyələr isə ictimai quruluşla izah etməyə çalışırlar. Əslində, hər üç yanaşmada müəyyən həqiqət payı var. Fikrimizcə, psixoloji və sosial səbəblər daha üstündür. Vəziyyətə sosioloji nöqteyi-nəzərdən baxsaq, bir çox cinayət nəzəriyyələri var. Nəzəriyyələr qarışıq bir görünüş göstərir. Bunun əsas səbəbi cinayətkarların fərdi olmasıdır. Xüsusiyyətlərdəki fərqlər (yaş, təhsil, ailə vəziyyəti, cins, sosiallaşma tərzi və s.). Əsas sosial səbəblərə isə insanı cinayətə sövq edən işsizlik, yoxsulluq, miqrasiya və problemli ailə quruluşu kimi problemlərin olduğunu göstərmək mümkündür (5, səh., 46)

Uşaq cinayətinə şərait yaradan ilk mühit ailədir. Dağılmış ailələr, işləyən analar, çoxuşaqlı ailələr,bacı-qardaş arasında yer, valideyn sevgisinin qəbul edilməməsi, ailə münasibətlərində uyğunsuzluq, valideynin nəzarət və intizamda olmaması və ailədaxili deviant davranışlar cinayətə səbəb olan amillər kimi göstərilir. Uşaq ailənin "güzgüsüdür". Ailənin dəyərlərini mənimsəyir, sosial mühitdə nümayiş etdirir. Əgər ailə uşağa düzgün dəyərləri mənimsətməyə nail olsa,uşaqda cinayət törətmək ehtimalı azalır. Uğursuz və ya natamam ailələrdə bu dəyərlərin formalaşdırılmasında maneələrin artması ehtimalı yüksək olur. Ailə uğursuz olarsa, həmin ailədə böyüyən gənclərdə cinayətkar davranış yarana bilər.

Araşdırmada cinayətkar uşaqların ailələrində aşağıdakı şərtlərdən biri və ya bir neçəsi göstərilir:

1- Ailənin digər üzvlərindən biri və ya bir neçəsi cinayətkar və ya spirtli içki aludəçisi olması

2- Valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin boşanma, ölüm və ya ayrılma səbəbi ilə itirilməsi

3- Ehtiyatsızlıq, korluq və ya buna bənzər fiziki qüsur və ya xəstəlik səbəbi ilə valideyn nəzarətinin zəif olması

4- Evin çox qələbəlik olması, çox basqı, qısqanclıq, sui-istifadə və ya valideynlərdən birinin üstün hakimiyyəti

5- İşsizlik, yetərsiz gəlir kimi iqtisadi çətinliklər və ananın evdən kənarda işləməsi(7,səh.25).

Psixoloq Alfred Adler qeyd edir ki, gənclərin cinayətləri haqqında ən mühüm risk faktorları zəif valideyn qayğısı və nəzarəti, məktəb problemləri, qeyri-sağlam münasibətlər, qeyri-sabit ailə vəziyyətləri, işsizlik, məktəbdən qovulmaqdan və ciddi təsirlərdən yaranır.(1, səh.263-274).

"Sosial Öyrənmə"nəzəriyyəsinə görə uşaq bir çox davranış modellərini öyrənir. Müşahidə, modelləşdirmə və möhkəmləndirmə yolu ilə öyrənir və təqlid edir((2,səh.35).

Uşaq əvvəlcə,valideynini müşahidə edir, sonra özü üçün bu xüsusda model yaradır,öyrəndiklərini təqlid edir və möhkəmləndirir. Təqlid, uşağın inkişafına ən güclü təsirlərdən biridir. Uşaqlar, öz aqressiv davranışlarını necə idarə etdiklərini böyükləri izləmək və təqlid etməklə öyrənirlər. Bu, uşağın xarici dünya ilə münasibətlərində böyük əhəmiyyət kəsb edən ilk sosial təcrübədir. Valieyn şiddətə meyilli davranışlar göstərirsə, uşaq onu mənimsəyir və həmin davranışları göstərməyə başlayır. Bu baxımdan da uşaq cinayətkarlığında əsas səbəblərdən biri kimi uşağın valideynini təqlid etməsini demək mümkündür. Ata oğurluq edirsə, uşaqa da onu təkrarlama ehtimalı yüksək olur. Xüsusilə, oğlan uşaqları öz davranışlarını atasının davranışlarına görə nizamlayır. Kitabi-Dədə-Qorqud əsərində də uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ata və ananın rolunun önəmi qeyd edilir:

Qız anadan görməyincə öyüd almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə açmaz.(Dədə Qorqud)

Bəs ailələrdə gedən demoqrafik proseslər uşağın cinayətkar davranışlarına necə təsir göstərir? Bəzi ailələrdə ölüm, boşanma, ayrı-ayrı evlərdə yaşamaq kimi səbəblərdən ailənin bütövlüyü pozulur. Valideynlərdən birinin və ya hər ikisinin olmaması vəziyyətin pisləşməsi "parçalanmış, natamam ailə" kimi müəyyən edilir. Digər tərəfdən, doğulan ana və atanın birlikdə yaşadığı ailəyə "bütövlüyünü qoruyan, tam ailə" deyirlər. Ailənin dağılması dedikdə nə nəzərdə tutulur? Bura, yalnız valideynlərin getməsi və ögey valideynin evə gəlməsi yox, emosional olaraq əlaqəsi kəsilmiş, yəni parçalanmış ailələr daxildir (9, səh.29-31).

Bəzən ailədə valideynlər nikahda olsa da ayrı yaşayır, bu da natamamlıqdır, çünki emosional bağ yoxdur. Dağılmış ailə uşağın sosiallaşma prosesini pozur və qüsurlara səbəb olur. Normal fiziki və psixoloji inkişaf əlverişli və qidalanma, təhlükəsizlik və sevgi ehtiyaclarının ödənildiyi ailə mühitində olur. Belə mühitə uşağın cinayət törətmək ehtimalı azdır. Normal ailə mühitinin və həyatının olmaması, uşaqda müxtəlif fiziki və psixoloji prob-

lemlərin yaranmasına səbəb olur, uşağın “cinayətkar” davranışına yol açır. Digər tərəfdən dağılmış və ya boşanmış ailələrin uşaqlarının davranışları xüsusiyyətlərini araşdıran araşdırmalardan əldə edilən məlumatlar (8, səh.102) belə ailələrdə yaşayan uşaqların psixoloji və sosial problemlərinin normal ailələrdə yaşayan uşaqlardan daha çox olduğunu göstərirlər. Belə uşaqlar daha aqressiv olurlar, öz duyğularını ifadə və idarə etməkdə çətinlik çəkirlər.

Bundan əlavə, boşanmış ailələrin uşaqlarında qorxu və depressiyanın yaranma ehtimalı daha yüksək olur. Valideynlərin boşanması ilə stressli bir təcrübənin sonrakı dövrlərdə xərçəng riskinin artırdığı bildirilir. Valideynlərin boşanması uşaqda günahkarlıq, etibarsızlıq, aşağı özünə hörmət hissi yaradır. Uşaq müdafiəsiz qaldığını düşünür, çox stressli olur. Cinayətkarlıq bu mənada uşağın özünümüdafiə ehtiyacının göstəricisi kimi ortaya çıxır (6,səh.,117).

A.Q. Xarçev yetkinlik yaşına çatmayan 500 cinayətkar uşaq və yeniyetmənin tərcümeyihalını öyrənərkən müəyyən etmişdir ki, onlardan yalnız 185-nin hər iki valideyni var, 267-ci anası ilə,25-i atası ilə yaşayır. İlk baxışda belə hesab etmək olar ki, uşaq cinayətkarlığı ilə ailənin dağılması arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Lakin müəllif müəyyən edib ki, cinayətkar uşaq böyütmüş 185 tam ailənin əksəriyyətində valideynlər sərxoşluq edirmişlər (3,səh. 93). Burdan belə çıxır ki, ailənin baxımsızlığı, uşağa nəzarət etməməsi uşaqlarda cinayətkar davranışları artırır.

(Cədvəl 1)

	2016	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Məhkum olunmuş 14-17 yaşda olan uşaqların sayı - cəmi, nəfər	**261**	**323**	**301**	**288**	**207**	**259**	**258**
onlardan:							
cinsinə görə:							
oğlanlar	257	320	300	280	201	249	251
Qızlar	4	3	1	8	6	10	7
yaşına görə:							
14-15 yaşda	33	41	50	36	32	52	63
16-17 yaşda	228	282	251	252	175	207	195
tərbiyə alıblar:							
hər iki valideyni olan ailədə	218	271	263	244	182	226	223
bir valideyni olan ailədə	40	50	36	40	23	26	31
ailədən kənarda (internatda, uşaq evində və s.)	3	2	2	4	2	7	4
məşğulluğuna görə:							
şagird və tələbələr	46	103	107	66	36	43	49
işləyənlər	44	34	43	62	51	54	45
işləməyən və oxumayanlar	171	186	151	160	120	162	164
cinayət törədilmişdir							
sərxoş halda	1	1	3	3	1	3	1
qrup şəklində	32	59	46	63	35	32	24
böyüklərin iştirakı ilə	87	90	90	63	33	87	43

Ümumiyyətlə, bütün natamam ailələrdə böyüyən uşaqlar riskli olur? Fikrimizcə,natamam ailə uşağı şəxsiyyətinə neqativ təsir göstərir,lakin bu, bütün ailələrdə belə deyil. Burda önəmli olan uşağın yanında qalan valideyninin onunla necə davranması,ona necə münasibət göstərməsidir. Aşağıdakı cədvələ nəzər salaq:

Cədvəldən də görürük ki, cinyətkar yeniyetmələrdə oğlanların sayı qızların sayından daha çoxdur və əsasən, 16-17 yaşları əhatə edir. Hər ikivalideyni olan cinayətkarların sayı tək valideynlilərə və ya ailədən kənarda böyüyənlərdən qat-qat çoxdur. Cinayətkar uşaqların əksəriyyəti işləməyən və oxumayanlardır. Cinayətlərin çoxu böyüklərin iştirakı ilə törədilib. Bütün bunları nəzərə alaraq bu nəticələrə gələ bilərik uşaqların cinayət etməsində əsas faktor onlara nəzarət edilməməsi, asudə vaxtın düzgün təşkil edilməməsi, ailədaxili emosional və fiziki ehtiyacların qarşılanmaması nəticəsində uşağın özünü ailəyə aid və bağlı hiss etməməsi, təhsildən yayınmalarıdır. Tam ailədə böyüyən cinayətkar uşaqların sayı natamam ailəyə nisbətdə daha çoxdur. Bu da onu göstərir ki, ailənin tam və ya natamam olmasının birbaşa təsiri yoxdur. Tam ailələrdə də valideyn nəzarətsizliyi və digər səbəblər özünü göstərə bilir. Bu kimi probemlərin qarşısının alınmasında azyaşlılar üzərində nəzarətin gücləndirilməsini, onların emosional və fiziki ehtiyaclarının qarşılanmasını önəmli hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Adler, H., Frisk M, Lidberg L. Genç insanlarda sert suçluluk:Özgeçmiş faktörleri ve karakterize edici özellikler. Nordic Journal of Psychiatry. 1995;49:274s.
2. Bulut, I. Genç Anne ve Çocuk istismarı. Ankara, Bizim Büro Basımevi , 1996. 156s.
3. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri,Bakı:Maarif,1993,230 s.
4. İmamverdiyeva N.,Mirzəyeva N. Yeniyetməlik yetginlik yaşına çatmış uşaqların sosiallaşmasına ailədaxili münasibətlərin təsiri.Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı,2022,207 s.
5. Kızmaz, Z. (2005), “Sosyolojik Suç Kuramlarının Suç Olgusunu Açıklama Potansiyelleri Üzerine Bir Değerlendirme”, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık C. 29, S. 2, ss. 278 s.
6. Polat, O. Çocuk ve Şiddet. İstanbul, Derya Yayınları, 2001, 345 s.
7. Riggo, HR. Parental marital conflict and divorce, parent child relationships, social support, and relationship anxiety in young adulthood. Pers Relatsh. 2004; 301 s.
8. Sokullu, F.A. Çocuk Suçluluğu Kriminolojisinde Aile Faktörü MÜHF Yayın No:441 İstanbul 1993. Facultatis Decima Anniversaria,Adliye ve Çocuk Suçluluğu Semp. 1993; 189 s
9. Taner, M. “Çocuk Niçin Suç İşliyor?”, Suçlu Çocuklar, Suça İtilme Nedenleri ve Eğitim Yolu ile Korunmaları, Adalet Bakanlığı Yayınları,Yeni seri no: 65, 1985; s.:29-31.
10. https://www.stat.gov.az/
11. https://modern.az/az/news/108092

AZYAŞLILARIN CİNAYƏTKAR DAVRANIŞLARINDA AİLƏDAXİLİ DEMOQRAFİK PROSESLƏRİN ROLU

Aytac Ələkbərova

XÜLASƏ

Həddi-büluğa çatmayanların cinayətkarlığı dövrümüzün aktual problemlərindən biridir. Onların cinayətkarlığını araşdıran zaman ilk olaraq cinayətə sövq edən əsas səbəblər müəyyən edilməlidir. Bu səbəblərdən ən önəmlisi ailədir. Ailə uşağın düşdüyü ilk mühitdir. inkişafının ilk və ən önəmli mərhələsində ailədaxili proseslər uşağa necə təsir göstərir?Uşaq cinayətkarlığında ailənin demoqrafik tiplərinin rolu nədən ibarətdir? Məqalədə bu kimi sualların cavabı araşdırılır.

РОЛЬ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ДЕЛИНКВЕНТНОМ ПОВЕДЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Айтадж Алекперова

АННОТАЦИЯ

Преступность несовершеннолетних является одной из актуальных проблем современности. При расследовании их преступности прежде всего следует определить основные причины, приводящие к преступлению. Самая главная из этих причин – семья. Семья – это первая среда, куда попадает ребенок. Как семейные процессы влияют на ребенка на первом и наиболее важном этапе его развития Какова роль демографических характеристик семьи в детской преступности? В статье рассматривается ответ на подобные вопросы.

THE ROLE OF WİTHİN-FAMİLY DEMOGRAPHİC PROCESSES İN JUVENİLE DELİNQUENT BEHAVİOR

Aytaj Alakbarova

SUMMARY

Juvenile delinquency is one of the urgent problems of our time. When investigating their criminality, first of all, the main reasons that lead to crime should be determined. The most important of these reasons is the family. Family is the first environment where a child falls. How do family processes affect the child at the first and most important stage of his development? What is the role of family demographics in child delinquency? The article examines the answer to such questions.

FƏLSƏFƏ

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ

Qurbanova Aytac
Taleh qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytacqurbanova11@gmail.com

Açar sözlər: milli-mənəvi dəyərlər, vətəni sevmək, ana dili, milli birlik, milli mədəniyyət, milli ideologiya, milli dövlətçilik.
Ключевые слова: национально-нравственные ценности, любить страну, родной язык, национальное единство, национальная культура, национальная идеология, национальная государственность.
Keywords: national-moral values, loving the motherland, mother tongue, national unity, national culture, national ideology, national statehood.

Məqalədə Heydər Əliyevin azərbaycançılıq konsepsiyasının formalaşmasında və inkişafında xidmətlərindən bəhs edilir. Milli maraqları müdafiə edərək, SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə siyasətçi manevr etmək və tədricən hərəkət etmək məcburiyyətində qalıb. O, müstəqillik illərində azərbaycançılıq konsepsiyasını tam formada formalaşdırıb.

Milli-mənəvi dəyərlər və azərbaycançılıq anlayışları hər bir Azərbaycanlıya əziz, müqəddəs və doğma sayılır. Bu həmçinin, tarixi yaddaşın milli ruh və milli şüurun vəhdət təşkil edərək formalaşması anlamına da gəlir. Azərbaycançılıq ideologiyası müstəqil dövlətçiliyimizin zəminində yaranmış və özünün ictimai xarakteri ilə ümummilli səciyyə daşıyan baxışlar sistemidir. Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan xalqına məxsus olan qədim milli-mənəvi keyfiyyətlərin ümumbəşəri ideyalarla inteqrasiyası bazasında formalaşır. Tarixən milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər bazasında yaranmış və formalaşmış Azərbaycançılıq ideyaları aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

1) Vətəni sevmək, doğma yurd-yuvaya əməli şəkildə bağlılığını göstərmək;
2) Azərbaycan xalqının sahib olduğu mənəvi, etik və əxlaqi keyfiyyətlərə əməl etmək, onları qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək;
3) Azərbaycan mədəniyyətinə hörmət və ehtiram göstərmək, onun milli keyfiyyətlərinə sahib çıxmaq və digər inkişaf etmiş mədəniyyətlərlə inteqrasiyasını həyata keçirmək;
4) Ana dilini yüksək səviyyədə hörmətli tutmaq və onun qəbul edilmiş qayda və qanunlar norması çərçivəsində işlədilməsinə nail olmaq;
5) Milli birlik daxilində insanlar arasında səmimi, humanist prinsiplərə əməl olunmasına riayət etmək;
6) Müstəqil dövlət quruculuğu ənənələrini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək;
7) Demokratik prinsipləri rəhbər tutan hüquqi dövlət formasını daha da inkişaf etdirmək;
8) Müstəqil dövlət quruluşu çərçivəsində əldə olunmuş nailiyyətləri qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirərək varislik prinisplərinin həyata keçirilməsinə nail olmaq və s.

Müstəqil dövlətçilik zəminində Azərbaycançılığın əsas göstəriciləri, atributları bunlardır:

1) Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri; 2)Ana dili;
3) Milli-mənəvi keyfiyyətlər; 4) Milli-mənəvi keyfiyyətlərlə ümumbəşəri dəyərlərin inteqrasiyası
5) Vətənin ərazi bütövlüyünün tanınması.

Azərbaycançılıq harada yaşamasının fərqi olmadan hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs vəzifə hesab olunmalıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev azərbaycançılığın bir sistem kimi

təşkili və hal-hazırda ideologiya kimi formalaşmasına nail olmuşdur. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri kimi tarixə düşmüş bu əvəzsiz şəxsiyyət ən yüksək liderlik keyfiyyətlərini özündə əks etdirirdi. Azərbaycanda 1969-cu ildə siyasi hakimiyyətə gələn ümummilli lider Heydər Əliyev elə ilk günlərdən başlayaraq hər cür ideoloji-siyasi sədlərə qarşı möhkəm dayanmış, Azərbaycan xalqında milli özünüdərk prosesinin inkişafı üçün bütün lazımi tədbirləri görmək üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Bunlara daxildir:

Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyalarını ümumiləşdirərkən bu anlayışın təkib hissələrinin dövlətçilikdən, milli-mənəvi dəyərlərdən ibarət olduğunu göstərir. Azərbaycançılıq ideyalarının reallaşması, hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsi, şübhəsiz, milli və müstəqil dövlətçilik zəminində özünə münbit şərait əldə edir. Bu ideologiya Azərbaycan xalqının qədimlərdən bəri qazandığı milli-mənəvi dəyərlərdən güc alır. Milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə birləşməsi xalqın mənəvi aləminin zənginləşməsinə, sosial-siyasi, demokratik proseslərin inkişaf etdirilməsinə təkan verir. Azərbaycançılıq təkcə müstəqil Azərbaycan Respublikasında yaşayan vətəndaşlara şamil olunan ideologiya deyildir. Bütün kökləri ilə ulu vətənimiz Azərbaycanla bağlı olan azərbaycançılıq ideyaları dünyada yaşayan azərbaycanlıların hamısının bütövlükdə milli və mənəvi sərvətidir, birlikdə ideya amalıdır. Ən son məlumatlara görə hazırda müstəqil respublikamızda 10 milyondan çox əhali yaşadığı halda, planetimizin 70-dən artıq ölkəsində 50 milyona yaxın azərbaycanlı yaşayır. Heydər Əliyevin tarixdə ən böyük nailiyyətlərindən biri budur ki, milli ideologiyamız zəminində avərbaycançılıq ideyalarını bərqərar etdi və bütün dünya azərbaycanlılarının bu ideologiya ətrafında birləşməsinə səy göstərərək tarixi qələbəyə nail oldu. Bununla əlaqədar olaraq hər il dekabrın 31-i Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü kimi qeyd edilməyə başlandı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi 1993-2003-cü illər respublikamız üçün həlledici illər olmuşdur. Ulu Öndər 1993-cü ilin oktyabrında dövlət başçısı seçildikdən sonra müstəqil Azərbaycanın hüquqi və siyasi-iqtisadi suverenliyinin təmin edilməsi prosesi əsaslı surətdə sürətləndirildi. Ölkəmizin çox ciddi ictimai-siyasi problemlərlə, iqtisadi çətinliklərlə üzləşdiyi, düşmən təcavüzü, hərbi toqquşmalarla üzləşdiyi bir vaxtda Azərbaycanın parçalanmasının və müstəqilliyinin itirilməsinin qarşısını alan ulu öndər Heydər Əliyev ölkəmizi ağır bəlalardan, faciələrdən xilas etdi. respublikamız sabitlik, iqtisadi inkişaf və tərəqqi yolunda ərazi bütövlüyünün bərpası və Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumlarının qarşısının alınması üçün ordu quruculuğu istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirmiş, qlobal enerji və kommunikasiya layihələrini həyata keçirmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin böyüklüyü ondadır ki, o, rəhbər vəzifəyə gəldiyi gündən bu dəyərləri düzgün qiymətləndirib, onları daim diqqət mərkəzində saxlayıb. Ümummilli liderin milli ideologiyanın ən mühüm istiqamətlərindən və tərkib hissələrindən biri hesab etdiyi milli-mənəvi dəyərlər mürəkkəb daxili quruluşa sahibdir. Heydər Əliyev üç komponenti xüsusi olaraq vurğulamışdır: dil, din və ənənə. Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsini, qorunub saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini prioritet vəzifələr sırasına daxil etmişdir. Onlarsız millətin mövcudluğu mümkün deyildir. Bunları qoruyub saxlayan xalq həmişə müstəqillik yolu ilə getmək, müstəqilliyini qoruyub saxlamaq qüdrətindədir. Heydər Əliyev öz nitqində belə vurğulamışdır: “Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz Azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq”.

Heydər Əliyev azərbaycançılığın əsas atributlarından biri olan ana dilinin inkişafına, zənginləşməsinə həmişə diqqətlə yanaşmışdır. Milli mədəniyyətimizin, elmi potensialımızın inkişafı, eləcə də gənclərin vətənpərvərlik təşəbbüskarlığının artması yolunda ümummilli liderin bütün fəaliyyəti azərbaycançılığın və vətənə xidmətin bariz nümunələrindən ibarətdir. “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam!” söyləyən ulu öndər həyatı boyu mənəvi, əxlaqi və dini dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin qorunub saxlanılmasında misilsiz xidməti olmuşdur.

Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarını birləşdirən yeganə amil olan azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını qoymaqla milli-mənəvi dəyərlər sistemimizi daha da möhkəmləndirdi. Milli qürur mənbəyimiz olan ümummilli lider Heydər Əliyevin adı müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu kimi çoxəsrlik dövlətçilik tariximizə qızıl hərflərlə yazılıb. Müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin tərəqqisi Heydər Əliyev ideyalarının təntənəsidir. Müdrik şəxsiyyət tanınmış siyasi xadimlər arasında özünəməxsus və şərəfli yer tutmuş, “siyasi nəhəng”, “siyasət qrossmeysteri”, “siyasət patriarxı” kimi şöhrət qazanmışdır. Bütün dünyada Azərbaycanın rəmzi kimi tanınan Ulu Öndərin həyatı və çoxşaxəli fəaliyyəti hər bir azərbaycanlı üçün əsl örnəkdir. Bu baxımdan Heydər Əliyevin azərbaycançılığın formalaşmasında, inkişafında, milli və mənəvi ideallara inteqrasiyasında müstəsna rolu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov Nizami, Sərvərov Vüqar, Cəfərov Altay. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 216 s.
2. Heydər Əliyev – 90. “Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının ideya-fəlsəfi əsası kimi” mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 7 may, 2013, 354 s.
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 35-ci kitab. Bakı: Azərnəşr, 2011, s. 348-354
4. N.Şəmsizadə. “Azərbaycan ideologiyası”. Bakı, 2014 s. 38
5. Yusifov, M. Azərbaycançılıq. Bakı: Elm və təhsil, 2010.- 132 s.
6. B.Ə.Nəbiyev Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2009.- 248 s.
7. Агасиева, Э. Азербайджанцы: особенности национального характера. Баку: Мутарджим, 2010.- 352 с.
8. E. Akhundova. Heydar Aliyev. Personality and Era. Volume 2, p. 754.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ

Aytac Qurbanova

XÜLASƏ

Məqalədə Heydər Əliyevin azərbaycançılıq konsepsiyasının formalaşmasında və inkişafında xidmətlərindən bəhs edilir. Milli maraqları müdafiə edərək, SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə siyasətçi manevr etmək və tədricən hərəkət etmək məcburiyyətində qalıb. O, müstəqillik illərində azərbaycançılıq konsepsiyasını tam formada formalaşdırıb.

Müstəqil dövlətçilik zəminində Azərbaycançılığın əsas göstəriciləri, atributları bunlardır:

1) Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri;
2) Ana dili;
3) Milli-mənəvi keyfiyyətlər;
4) Milli-mənəvi keyfiyyətlərlə ümumbəşəri dəyərlərin inteqrasiyası;
5) Vətənin ərazi bütövlüyünün tanınması.

Azərbaycançılıq təkcə müstəqil Azərbaycan Respublikasında yaşayan vətəndaşlara şamil olunan ideologiya deyildir. Bütün kökləri ilə vətənimiz Azərbaycanla bağlı olan azərbaycançılıq ideyaları dünyada yaşayan azərbaycanlıların hamısının bütövlükdə milli və mənəvi sərvətidir, birlikdə ideya amalıdır. Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarını birləşdirən yeganə amil olan azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını qoymaqla milli-mənəvi dəyərlər sistemimizi daha da möhkəmləndirdi.

ГЕЙДАР АЛИЕВ И АЗЕРБАЙДЖАНИЗМ

Айтадж Гурбанова

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о заслугах Гейдара Алиева в становлении и развитии концепции азербайджанизма. Защищая национальные интересы, за время существования СССР политику приходилось лавировать и действовать постепенно. В годы независимости он сформировал концепцию азербайджанизма в ее полной форме. Основными показателями и признаками азербайджанства на основе независимой государственности являются:

1) государственные символы Азербайджанской Республики;

2) Родной язык;

3) Национально-нравственные качества;

4) Интеграция общечеловеческих ценностей с национальными нравственными качествами.

5) Признание территориальной целостности Родины.

Азербайджанизм – это не идеология, распространяющаяся только на граждан, проживающих в независимой Азербайджанской Республике. Идеи азербайджанизма, всеми своими корнями связанные с нашей Родиной Азербайджаном, являются национальным и духовным богатством всех азербайджанцев, живущих в мире, и они должны работать вместе как идея. Гейдар Алиев еще больше укрепил нашу систему национально-нравственных ценностей, заложив основу идеологии азербайджанизма, которая является единственным фактором, объединяющим азербайджанцев мира.

HEYDAR ALİYEV AND AZERBAİJANİSM

Aytaj Gurbanova

SUMMARY

The article talks about the services of Heydar Aliyev in the formation and development of the concept of Azerbaijaniism. Defending national interests, during the existence of the USSR, the politician had to maneuver and act gradually. He formed the concept of Azerbaijaniism in its full form during the years of independence.

The main indicators and attributes of Azerbaijanism on the basis of independent statehood are:

1) state symbols of the Republic of Azerbaijan;

2) Mother tongue;

3) National-moral qualities;

4) Integration of universal values with national moral qualities

5) Recognition of the territorial integrity of the Motherland.

Azerbaijanism is not an ideology that applies only to citizens living in the independent Republic of Azerbaijan. The ideas of Azerbaijaniism, which are connected with our motherland Azerbaijan with all their roots, are the national and spiritual wealth of all Azerbaijanis living in the world, and they must work together as an idea. Heydar Aliyev further strengthened our system of national and moral values by laying the foundation of the ideology of Azerbaijaniism, which is the only factor that unites the world's Azerbaijanis.

PSİXOLOGİYA

MƏKTƏBDƏ YENİYETMƏLƏRİN ZORAKI DAVRANIŞLARI

Məhərrəmova Aygün Sətdar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aygun.meherremova.01@gmail.com

Açar sözlər: özünüqiymətləndirmə, şagirdlər, təlim fəaliyyəti, zorakı davranış, yoldaş qiymətləndirməsi.
Ключевые слова: самооценка, ученики, учебная деятельность, агрессивное поведение, взаимооценивание.
Keywords: self-assessment, pupils, educational activity, violent behaviour, peer assessment.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı zorakılığı özünə, başqa şəxsə və ya qrupa və ya cəmiyyətə qarşı xəsarət, ölüm, psixoloji zərər, inkişaf ləngiməsi və ya məhrumiyyətlə nəticələnən və ya nəticələnəcək fiziki güc və ya faktiki təhdidedici qüvvənin tətbiqi kimi müəyyən edir(2). Buna görə də zorakı davranış bir insanı və ya cəmiyyəti zorakılıq hərəkətləri etməyə sövq edən davranış kimi qəbul edilə bilər.

Buna görə də zorakı davranış, xüsusilə də fiziki zorakılığın istifadəsi ciddi şəxsi və sosial nəticələrinə görə bütün dünyada böyük ictimai sağlamlıq problemidir. Gənclər arasında fiziki döyüşlərlə bağlı mümkün amillər haqqında bilikləri genişləndirmək üçün aparılan müxtəlif tədqiqatların təklif etdiyi kimi, statistikada ən ağır xəsarətlər və daha çox qətllər olan qrup kimi görünən uşaqlar və yeniyetmələr daha çox narahatlıq doğurur.

Məktəblər gənclərin sosial mühitini tədqiq etməyə başlamaq üçün məntiqli bir yerdir. Gənclərin 95%-dən çoxu həftənin hər günü məktəbdə 6 saata qədər vaxt keçirir. Bundan əlavə, gənclərə qarşı zorakılığın əhəmiyyətli bir hissəsi məktəbdə baş verir və son vaxtlar məktəblərdə çoxsaylı qurbanlarla atışmalar ictimaiyyətin məktəb təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlığını artırıb. Orta və ali məktəblər xüsusilə vacib ola bilər, çünki bu siniflər uşaqlıqdan yeniyetməliyə keçidi əhatə edir. Bu keçid tez-tez riskli davranışların yayılmasının sürətlənməsi ilə qeyd olunur və bu yaş qrupu üçün zorakılığa dair müşahidə məlumatları az olsa da, həm məktəb daxilində, həm də məktəbdən kənarda silah gəzdirmə və zorakı davranışın artmasına dair bəzi sübutlar var.

Gənclərin zorakı davranışını başa düşmək üçün sosial-ekoloji yanaşma onu göstərir ki, yeniyetmələrin inkişafı üçün vacib kontekst olan məktəblər fərdlərin zorakılıq davranışını mənimsəməsinə və tətbiq etməsinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Məktəbə bağlılıq, məktəbə bağlılıq və məktəbdə işin pozulması, həmçinin özünü bildirən zorakılıq və digər problemli davranışlar Aralarındakı əlaqələrin tədqiqi bu fərziyyəni dəstəkləyir. Bu əlaqələr fərdi tələbələrə xas olan xüsusiyyətlərlə və ya məktəblərin və onların müvafiq institusional və sosial mühitinin xüsusiyyətləri ilə nə dərəcədə izah olunur? Bu, əsasən cavabsız qalan sualdır, lakin müdaxilə və siyasətin işlənib hazırlanması üçün diqqətli araşdırma tələb edir. Bu yaxınlarda hazırlanmış məktəb nizamsızlığının makro səviyyəli modeli bu istiqamətdə tədqiqatları daha da dəstəkləyir.

McBride və həmkarları institusional xüsusiyyətlərin yeniyetmə davranışına təsirini araşdırmaq üçün məktəb səviyyəsində demoqrafik məlumat və məktəb bağlılığı, nişanlanma və iştirakın ümumi şagird ölçülərinin kombinasiyasından istifadə edərək məktəbə bağlılıq mühitini operativləşdirmək üçün istifadə etdilər. Onların nəticələri məktəb mühiti ilə riskli davranış arasında səbəbli əlaqə olduğunu göstərir. Bununla belə, məktəb səviyyəsində müdaxilələr və ya siyasət tövsiyələri təklif etməzdən əvvəl onlar məktəb

mühitinin daha obyektiv ölçülərindən istifadə etməklə öz tədqiqatlarını təkrarlamaq və genişləndirmək ehtiyacını müəyyən ediblər(4).

Bu tədqiqatda gənc yeniyetmələrin ötən il öz-özünə bildirdiyi zorakılıq davranışlarını proqnozlaşdırmaq üçün əsas müstəqil dəyişənlər kimi bir sıra məktəb səviyyəli xüsusiyyətlərdən istifadə edilir. Əsas fərziyyə ondan ibarətdir ki, müsbət məktəbin fəaliyyəti zorakılıq davranışının yayılması ilə mənfi əlaqədə olacaqdır. Kontekstual təhlildən (çoxsəviyyəli modelləşdirmə və ya iyerarxik xətti modelləşdirmə də adlanır) istifadə edərək, biz institusional səviyyəli dəyişən olan ümumi məktəb fəaliyyətinin fərdi səviyyəli zorakı davranışla (yox) əlaqəsini araşdırdıq. məktəb zorakılığı ilə məhdudlaşır). Analitik üsullar məlum fərdi səviyyəli korrelyasiyaları və zorakı davranışın proqnozlaşdırıcılarını tənzimləməyə imkan verdi ki, bu da bizə həm fərdi, həm də institusional səviyyədə təsirlər haqqında nəticə çıxarmağa imkan verdi.

Zorakılıq sosial həyatın bütün sahələrində özünü göstərir. Məktəblər zorakılıq hadisələrinin ən çox baş verdiyi, bu hadisələrin media vasitəsilə ictimai gündəmə gətirildiyi və daim gündəmi zəbt edən sahələrdən biridir. Furlong və Morrison bildirirlər ki, məktəbdə zorakılıq anlayışı məktəb mühitində mənfi nəticələrə səbəb olan, şagirdlərin öyrənmə proseslərinə zərər verən aqressiv və cinayət xarakterli davranışları təsvir edən mənada istifadə olunur. və onların inkişafına mane olur(1).

Məktəbdə zorakılıq yaratdığı mənfi nəticələrə görə təhlükəsiz və dinc təhsil mühitinə zərər vurur və təhsil sistemindən gözlənilən faydanın əldə edilməsinə mane olur. Təhlükəsiz məktəb mühitlərinin təhsil proqramından gözlənilən faydaları azaltmaqla yanaşı, şagird psixologiyasının yüksək səviyyədə pisləşməsinə səbəb ola biləcək vəziyyətlər yarada biləcəyini göstərən araşdırmalar var. MEB qeydlərində ölümlə nəticələnən 15 hadisənin olması məsələnin ciddiliyini göstərir. Təhsil mühitindəki bu reallıq insanları narahat etməyə və fərqli şeylər axtarmağa səbəb ola bilər. Aydın bildirir ki, məktəb təhlükəsizliyinin həyəcan verici səviyyəsi insanları uşaqların fiziki təhlükəsizliyini təmin etmək üçün evdə təhsil kimi alternativ məktəblər axtarmağa vadar edir.

Zorakılıq anlayışı ümumən təsvir edilərkən, zorakılığın mənbələri daha geniş diapazonda müzakirə edilir, xüsusən də məktəbdə zorakılıq təsvir edilərkən, mənbələrin daha çox məktəb əsaslı olduğu görünür. Xüsusiyyətlərinə görə məktəblər, xüsusi vəziyyətlər və ağır halların ayrı saxlanılması şərti ilə, şagirdlərə təklif etdikləri uyğun iqlim, mühit və imkanlar təqdim etməklə, zorakılıq potensialı olan şəxsləri düzəldə və ya zorakı davranış nümayiş etdirmələrinin qarşısını ala bilər. Əks halda, məktəblər zorakılıq potensialına görə zorakı davranışın çox nümayiş olunduğu yerlər ola bilər və hətta böyük həmyaşıd qrupuna görə zorakı davranışın nümayişinə töhfə verir. Demək olar ki, məktəblərin bu xüsusiyyəti məktəb zorakılığının daha çox məktəb əsaslı sayılmasının səbəbidir.

Tədqiqatlar məktəb zorakılığını ən yaxşı səciyyələndirən və həll yollarını və yollarını göstərə biləcək şəkildə təsnif edilmişdir. Bu təsnifatda istifadə olunan başlıqlar aşağıdakılardır: zorakılığın yayılması, onun növləri, ən çox baş verdiyi yer və vaxt, mənbələri, yaşı, cinsi, və ailə mühiti ilə əlaqəsi, tərəflərin ümumi xüsusiyyətləri, zorakılığa münasibət. zorakılıq və zorakılığın mənfi təsirləri. Bu təsnifatı "Zorakılığın Tədqiqat Sistematikası" adlandırmaq olar. Bu təsnifatın tövsiyələrin hazırlanmasını asanlaşdıracağı düşünülür.

Öğulmuşun 1995-ci ildə liseylərdə təcavüz məsələsi ilə bağlı apardığı araşdırmada şagirdlərin ən çox şikayət etdiyi şeylər pul oğurluğu və əşyaların itirilməsi (76,4%), məktəbə ziyan vurulması (74,6%), meydançadan kənarda yaralanan döyüşlər olub. məktəb hüdudları (64,9%), xəsarətli alətlərin daşınması (64,5%), müəllimlərin rəftarı və döyülməsi (58,3%), şagirdlər arasında kütləvi davalar (57,6%), cinsi qısnama (54,7%) və məktəb ərazisində xəsarətlə döyüşlər (52,1%) .) baş verdiyini bildirmişdir(5).

Yurtal və Cenkseven ən çox görülən zorakılıq davranışlarının itələmək, söyüş söymək, ad çəkmək, lağ etmək, paltar və ya əşyalara zərər vermək və qeybət etmək olduğunu ifadə etmişlər; Kepenekçi və Çınkır fiziki zorakılıq kateqoriyasında itələmə davranışının, şifahi zorakılıq kateqoriyasında ad çağırma və lağ etmə davranışlarının, emosional zorakılıq kateqoriyasında mülkiyyətə zərər verən davranışların və cinsi zorakılıq kateqoriyasında cinsi məzmunlu sözlər söyləməyin çox yaygın olduğunu ifadə etdi. məktəblərdə. Kartal və Bilgin tələbələrin şifahi zorakılığa ən yüksək nisbətdə (61,1%) məruz qaldıqlarını, müəllimlərin isə fiziki zorakılıq (86,2%) olduğunu bildirirlər. Kartal və Bilgin başqa bir araşdırmada şagirdlər, valideynlər və müəllimlərin şifahi və fiziki zorakılığın ən çox istifadə edildiyini bildirdilər.

Bir çox tədqiqatçılar məktəb daxilində zorakılığın məktəbə gəliş-gediş zamanı zorakılığa nisbətən daha çox rast gəlindiyini, məktəbdə oyun meydançasının ən tipik yer olduğunu, daha sonra dəhlizlər, sinif otaqları, yeməkxanalar və tualetlər və internat məktəblərində zorakılığın olduğunu müəyyən ediblər. ən çox yataqxanada rast gəlinir. Təhsil Nazirliyinin apardığı araşdırmada şagirdlərin 45,3%-i zorakılığın ən çox küçədə, 37,9%-i ətraf mühitdə, 27,6%-i məktəbdə, 20,7%-i dost və 11,3%-i ətraflarında baş verdiyini düşünür. ailədə olduğunu düşündüklərini də bildirdilər .

Yurtal və Cenkseven və Kepenekçi və Çınkır də tapıblar ki, zorakılığın ən çox baş verdiyi yer məktəb həyətidir. Pişkinin araşdırmasında əvvəlkilər kimi, şagirdlərin ən çox sinifdə, daha sonra məktəb həyətində və ya oyun meydançasında, üçüncüsü isə koridorda zorakılığa məruz qaldıqları müəyyən edilmişdir. Kartal və Bilgin tələbələr arasında zorakılığın ən yüksək nisbətinin (45,1%) bağçada edildiyini; Müəllimlər bunun bağda və dəhlizdə (75,9%) edildiyini bildirdilər; Şagirdlərin məlumatlarına görə, bağçadan sonra zorakılıq ən çox sinifdə (42,8%) və məktəbə gedərkən (27,3%) edilib; Müəllimlərin hesabatlarına görə, bağ və dəhlizdən sonra sinif otağı (48,3%) və məktəb yolu (34,5%) gəlir. Kartal və Bilgin (2008) tərəfindən aparılan başqa bir araşdırmada müəllimlər zorakılığın daha çox bağçada (77,8%), sinif otağında, dəhlizdə və məktəbə gedərkən və məktəbə gedəndə baş verdiyini bildirdilər; Bu göstərir ki, şagirdlər (33,8%) və valideynlər (45,3%) zorakılığın ən çox sinifdə, ikinci yerdə isə bağçada baş verdiyini bildiriblər. Onlar həmçinin bildirirlər ki, şagirdlərin və valideynlərin çox aşağı nisbəti (4,8% və 5,3%) və müəllimlərin 22%-i zorakılığın məktəb tualetlərində baş verdiyini bildirir.

Şagird həyatına mənfi təsir göstərən ibtidai məktəblə bağlı amillər qorxu və qəzəb kimi emosional gərginlik hallarıdır. Şarlayan məktəbdaxili zorakılığın ən bariz səbəbinin məktəbin mənfi mədəni mühiti, məktəbdənkənar zorakılığın ən bariz səbəbinin isə media, ailə quruluşu, video oyunlar və maddə asılılığı olduğunu müəyyən etmişdir. Yavuz həmçinin məktəb mühitinin və televiziyaya baxma vaxtının zorakılıq davranışına təsir etdiyini aşkar edib. Məlum olub ki, zorakılığa münasibət zorakılığa səbəb olan media, dost qrupu və zorakılığa inanma ilə müsbət, aidiyyət hissi və öz-özünə effektivlik inancı ilə mənfi əlaqəlidir. Eşici həmçinin aidiyyət, güc və əsas ehtiyaclar puanları ilə zorakılıq davranışları puanları arasında mənfi mənalı, azadlıq və zorakılıq puanları arasında müsbət mənalı əlaqə olduğunu ifadə etmişdir; Mənsubiyyət, əyləncə, azadlıq, güc və əsas ehtiyacların ümumi balları ilə zorakılığa məruz qalma balları arasında mənfi və əhəmiyyətli əlaqənin olduğu müəyyən edilmişdir(3).

Qruplar arasındakı fərq zorakı davranış skorlarında da özünü göstərir. Valideynlərin məktəbləri bu baxımdan daha mənfi qiymətləndirməsi valideynlərlə paylaşmamağın göstəricisi ola bilər. Tədris tərzi zorakı davranış göstəricilərinə təsir etməsə də, orta və böyük məktəblərin şagird sayına görə kiçik məktəblərə nisbətən zorakı davranışa daha çox meylli olması müvafiq məktəb ölçüsü ilə bağlı müzakirələrə töhfə verəcək məlumatlar verir.

Zorakılığın baş verdiyi yerlər baxımından məktəblərin yaxın ətrafı bütün növ məktəblər də daxil olmaqla ən kritik yer kimi görünür. Lakin nəzarətin artması ilə zorakı davranışın dərəcəsinin azalması məktəb mühitləri üçün nizam-intizamın vacibliyinin göstəricisi hesab edilməlidir. Məktəbin yaxın ətrafı, ümumtəhsil məktəblərində dəhliz və tualetlər, ibtidai siniflərdə məktəb bağçası, peşə liseylərində sinif otaqları və yeməkxanalar diqqətə daha çox ehtiyac duyulan yerlər kimi seçilir. Müxtəlif məktəb tiplərində müxtəlif yerlərin önə çıxmasını məktəblərin səviyyə və tip xüsusiyyətlərinə aid etmək olar(6).

Şiddətin baş verdiyi dövrlər baxımından nəzarət dəyişəni ilə əlaqəli olduğu deyilə biləcək nəticələrin olması da nizam-intizamın və nizamın vacibliyinin göstəricisi hesab edilməlidir. Məktəbə gəlib evə qayıtmaq, eləcə də tənəffüslər bu baxımdan diqqət yetirilməli olan vaxtlar kimi görünür.

Məktəbdə maraqlı tərəflərin əsasən eyni fikirdə olduğu məsələ zorakılıq qurbanlarının dəstək aldığı insanların reytinqində aydın görünür. Tərəflərin bu məsələdə həmfikir olması müsbət görünsə də, dəstək alan işlərə görə məktəbdə rəhbər və müəllimlərin dördüncü yerdə olması kifayət qədər düşündürücü olmalıdır. Məktəb tiplərinin xüsusiyyətlərinin dəstək alan insanların sıralanmasında təsirli olduğu görülür.

Məktəblərin öyrətmə tərzi də zorakılığın baş verdiyi yer və vaxta təsir edən dəyişəndir. Məktəblərdə ikili təhsil məktəb meydançaları, dəhlizlər, yeməkxanalar və tualetlər kimi ərazilərdə zorakılığın dərəcəsini artırmağa təsir edir. Zaman baxımından dual təhsil quruluşlu məktəblərdə məktəbə gəliş, fasilə, pulsuz dərs və dərsdənkənar fəaliyyət müddətlərində yaşanan zorakılıq səviyyəsinin artması dual təhsilin mənfi təsirlərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Demək olar ki, zorakılığa məruz qalan şagirdlərin dəstək aldığı şəxslər siyahısında dost, ana və ata, böyük qardaş, bacı və ya bacı-qardaşdan sonra məktəb rəhbərlərinin və müəllimlərin dördüncü yerdə olması bir vəziyyətdir. bu da araşdırılmalıdır. Demək olar ki, idarəçilərin və müəllimlərin zorakı davranışlara münasibəti bu nəticəyə səbəb olub.

Nəticə etibarı ilə məktəb mühafizəsi məktəb rəhbərləri üçün vacib bir gündəm maddəsi olmalıdır; Demək olar ki, bununla bağlı maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıqda tənzimləmə və təcrübələr hazırlanmalıdır. Əlavə olaraq demək olar ki, məktəb təhlükəsizliyi ilə bağlı qaydalarda və təcrübələrdə məktəb xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması faydalı olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Furlong, Michael ve Gale Morrison, “The School in School Violence: definitions and Facts”, Journal of Educational and Behavioral Disordes.2000 s.71-81,
2. J. C. León, J. Carmona, and P. García, “Health-risk behaviors in adolescents as indicators of unconventional lifestyles,” Journal of Adolescence. 2010
3. Kızmaz, Zahir, Okulklardaki Şiddet Davranışının Kaynakları Üzerine Kuramsal Bir Yaklaşım. C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi. 2006, s. 47-70.,
4. McBride, C. M., Curry, S. J., Cheadle, A., Anderman, C., Wagner, E. H., Diehr, P. and Psaty, B. School-level application of a social bonding model to adolescent risk-taking behavior. Journal of School Health. 1995
5. Öğülmüş, Selahiddin, Okullarda Şiddet. Eğitimde Şiddet, Ankara Milli Eğitim Müdürlüğü Yayını, Ankara.2007
6. Wanat, Carolyn L., “éDefining Safe Schoolls” Journal for A Just & Caring Education.1996, s.121-133,

MƏKTƏBDƏ YENİYETMƏLƏRİN ZORAKI DAVRANIŞLARI

Məhərrəmova Aygün

XÜLASƏ

Yeniyetmələrdə zorakılıq davranışı müxtəlif amillərin təsiri altında olan mürəkkəb və çoxşaxəli məsələdir. Yeniyetməlik, fiziki, emosional və sosial inkişafın vacib bir dövrüdür, bu müddət ərzində fərdlər yüksək səviyyədə stress, çaşqınlıq və dürtüsellik yaşaya bilər. Bu keçid dövrü həmyaşıdların təsiri, ailə dinamikası və mediada zorakılığa məruz qalma kimi xarici təzyiqlərlə birləşərək bəzi gənclərdə zorakı davranışın yaranmasına kömək edə bilər.

Həll edilməmiş travma, psixi sağlamlıq pozğunluqları və aşağı özünə hörmət kimi psixoloji amillər də zorakılığa meyllərin inkişafında mühüm rol oynaya bilər. Əlavə olaraq, sosial-iqtisadi vəziyyət, icma zorakılığı və silahlara çıxış kimi ətraf mühit amilləri yeniyetmələrdə zorakı davranış riskini daha da artıra bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqressiya və ya qəzəb göstərən yeniyetmələrin heç də hamısı zorakı davranışla məşğul olmayacaq və bir çox yeniyetmələr bu çətinliklərin öhdəsindən uğurla gəlirlər. Bununla belə, gənclərdə zorakılıq davranışının əsas səbəblərini müəyyən etmək və aradan qaldırmaq qarşısının alınması və müdaxilə səyləri üçün çox vacibdir.

Ümumilikdə, fərdi, sosial və ətraf mühit amillərinin kompleks qarşılıqlı təsirini başa düşmək gənclərdə zorakılıq davranışını aradan qaldırmaq və azaltmaq və nəticədə gənclərin və onların icmalarının rifahını və təhlükəsizliyini təşviq etmək üçün lazımdır.

АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ В ШКОЛЕ

Магеррамова Айгюн

АННОТАЦИЯ

Насильственное поведение подростков - сложная и многогранная проблема, на которую влияют различные факторы. Подростковый возраст - это время значительного физического, эмоционального и социального развития, в течение которого люди могут испытывать повышенный уровень стресса, растерянности и импульсивности. Этот переходный период в сочетании с внешним давлением, таким как влияние сверстников, семейная динамика и воздействие насилия в средствах массовой информации, может способствовать проявлению жестокого поведения у некоторых подростков.

Психологические факторы, такие как неразрешенные травмы, психические расстройства и низкая самооценка, также могут играть важную роль в развитии склонности к насилию. Кроме того, такие факторы окружающей среды, как социально-экономический статус, насилие в обществе и доступ к оружию, могут еще больше усугубить риск развития насильственного поведения у подростков.

Важно отметить, что не все подростки, проявляющие агрессию или гнев, прибегают к насильственным действиям, многие подростки успешно справляются с этими проблемами. Однако выявление и устранение причин, лежащих в основе агрессивного поведения подростков, имеет решающее значение для профилактики и вмешательства.

В целом, понимание сложной взаимосвязи индивидуальных, социальных и экологических факторов необходимо для решения проблем, связанных с насильственным поведением подростков, и смягчения их последствий, что в конечном итоге будет способствовать благополучию и безопасности молодых людей и их окружения.

ADOLESCENTS' VİOLENT BEHAVİOURS AT SCHOOL

Maharramova Aygun

SUMMARY

Violent behavior in teenagers is a complex and multifaceted issue influenced by various factors. Adolescence is a time of significant physical, emotional, and social development, during which individuals may experience heightened levels of stress, confusion, and impulsivity. This period of transition, coupled with external pressures such as peer influence, family dynamics, and exposure to violence in media, can contribute to the manifestation of violent behaviors in some teenagers.

Psychological factors such as unresolved trauma, mental health disorders, and low self-esteem can also play a significant role in the development of violent tendencies. Additionally, environmental factors such as socioeconomic status, community violence, and access to weapons can further exacerbate the risk of violent behavior in adolescents.

It's important to note that not all teenagers who exhibit aggression or anger will engage in violent behavior, and many adolescents navigate these challenges successfully. However, identifying and addressing the underlying causes of violent behavior in teenagers is crucial for prevention and intervention efforts.

Overall, understanding the complex interplay of individual, social, and environmental factors is essential for addressing and mitigating violent behavior in teenagers, ultimately promoting the well-being and safety of young individuals and their communities.

YENİYETMƏLƏRDƏ ANTİSOSİAL DAVRANIŞ POZUNTUSU

Mamedova Laman
BDU-nun II kurs magistrantı
lyamamedova20@gmail.com

Açar sözlər: uşaq, yeniyetmə, sosial norma, antisosial davranış, aqressiya
Ключевые слова: ребенок, подросток, социальные нормы, антисоциальное поведение, агрессия
Keywords: child, adolescent, social norms, antisocial behavior, aggression

Antisosial davranış DSM-5 və ICD-10 tərəfindən müəyyən edilən davranış pozuntusunun mühüm simptomu və alt növüdür. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə antisosial davranış digər insanlara mənəvi və ya fiziki zərər vurmaq, sosial normaları pozmaq, cinayət törətmək, vandalizm, oğurluq və dərsdən yayınma kimi hərəkətlər etmək və ya şəxsiyyətlərarası münasibətləri pisləşdirmək kimi əlamətlərlə xarakterizə oluna bilər, lakin gənclər arasında antisosial davranış çox heterojendir [1, 2]. Antisosial davranış və əlaqəli davranış pozuntusu uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə ən çox rast gəlinən davranış problemlərindəndir. Davranış pozuntusunun qlobal epidemiologiyasının sistematik icmalına əsasən, 5-19 yaş arası uşaqların 3,6%-i (3,3%-4,0%-i), 1,5%-i kişilər, 1,4%-1,7%-i qadınlar olmaqla, bütün dünyada cinsiyyətə görə yayılma nisbətləri zamanla nisbətən sabitdir [6]. Yəni oğlanlarda qızlara nisbətən iki dəfə çox davranış pozuntusu diaqnozu qoyulur ki, bu da antisosial və aqressiv davranışların heterojen nümunələri ilə xarakterizə olunur. Antisosial davranış və əlaqəli davranış pozuntusu əlamətləri adətən məktəbəqədər yaşlarda görünür və ən çox orta uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə müşahidə olunur. Uşaqlıqda antisosial davranışlar ümumiyyətlə yalan danışmaq, evdə oğurluq, məktəbdən yayınma kimi daha yüngül simptomlarla xarakterizə olunduğu halda, yeniyetməlik dövründə aqressiv və cinayətkar davranış kimi daha ciddi simptomlar artır [9]. Erkən başlanğıc davranış pozuntusu olan uşaq və yeniyetmələrin təxminən 50% -dən 85% -ə qədəri yetkinlik dövründə də ciddi davranış problemləri ilə üzləşməyə davam edir [5]. Antisosial davranışla səciyyələnən uşaqlıqda özünü göstərən davranış pozuntusu yetkinlik dövründə antisosial şəxsiyyət pozuntusu üçün premorbid vəziyyət ola bilər [2]. Patterson və həmkarları uşaqlıqdan yeniyetməliyə qədər olan antisosial davranışın etiologiyası və gedişatının multifaktorial prosesin nəticəsi olduğunu fərz edirlər [3]. Dishion və Pattersona görə, münasibətlərin dinamikası, davranış mühiti, özünütənzimləmə, mədəni və sosial kontekst antisosial davranışın inkişafında rol oynayan əsas sahələrdir [9]. Digər tərəfdən, son tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu kontekstdə genetik və ətraf mühit təsirləri də böyük əhəmiyyət kəsb edir [7, səh.213, 8, səh.93]. Antisosial davranış və əlaqəli davranış pozuntusu tez-tez digər psixi pozuntularla, ən çox diqqət çatışmazlığı/hiperaktivlik pozuntusu (DEHB), depressiya və narahatlıq pozuntuları ilə birlikdə görülür [4, səh.171]. Bundan əlavə, antisosial davranış, aşağı təhsil səviyyəsi və yetkinlik dövründə işsizlik , alkoqol və narkomaniya, cinayətkarlıq, yeniyetmə hamiləlik və psixososial disfunksiya kimi mənfi nəticələr və sağlamlıq nəticələri ilə əlaqələndirilir.

Bundan əlavə, yeniyetmə davranış pozuntusu ümumi sağlamlığa əhəmiyyətli təsir göstərir [10,səh.119]. Antisosial davranışla əlaqəli mənfi nəticələrin və pozuntuların qarşısını almaq üçün risk altında olan uşaqlar və yeniyetmələr üçün məqsədyönlü profilaktika və erkən müdaxilə strategiyaları lazımdır. Antisosial davranışın inkişafı ilə bağlı amilləri başa düşmək, qarşısının alınması və müdaxiləni planlaşdıran mütəxəssislərə məlumat verməyə kömək edə bilər. Ədəbiyyata görə, bu amillər ümumiyyətlə şəxsi, ailə və sosial risk və resurs faktorları kimi təsnif edilir. Risk faktorları mənfi psixi sağlamlıq

nəticələrinin ehtimalını artırsa da, resurs faktorları müsbət inkişafı təşviq edir. Risklərə məruz qaldıqda uşaqların psixi sağlamlığını gücləndirən amillər qoruyucu amillər kimi müəyyən edilir.

Cinayət nəzəriyyəsinə görə antisosial davranışın inkişafının əsas səbəbi cəmiyyətlə ünsiyyətin pozulması, onun zəifləməsi və ya cəmiyyətlə qarşıdurmadır. Cəmiyyətə möhkəm bağlı olan insanın sosial normalardan yayınma ehtimalı azdır. Öhdəlik sosial fəaliyyətlər və institutlarla iç-içədir; öz cəmiyyətinin normalarına sadiq olanlar antisosial davranışlı olmayacaqlar. Eyni zamanda insanın sosial normalara və əxlaqi dəyərlərə inamı da yanlış yola getməyə mane olur. Beləliklə, insan yaşadığı cəmiyyətdən təsirlənir. Bunu etməklə, uşaqlar və yeniyetmələr müşahidə yolu ilə sosial qarşılıqlı əlaqəni öyrənirlər, bu da onların hərəkətlərini müşahidə edərək başqalarının etdiklərini modelləşdirməyə çalışırlar. Bu nəzəriyyə istənilən kontekstdə tətbiq oluna bilər. Bu nəzəriyyə həmyaşıdların öyrənilməsi fenomenini də izah edə bilər, yəni yeniyetmə vaxtının çox hissəsini dostları ilə keçirdiyi üçün dostlarından öyrənir [11, səh.176].

Yeniyetmələrdə antisosial davranışın əsas səbəblərindən biri ailə münasibətləridir. Tək valideynli ailələrdə və ya homoseksual ailələrdə yaşayan yeniyetmələrdə antisosial davranışlar daha çox inkişaf edir. Həmçinin aşkar edilmişdir ki, antisosial davranışın inkişafına ailənin ölçüsü və uşağın yaşı təsir edir, yaşı nisbətən yuxarı olan yeniyetmələr və çoxuşaqlı ailələrdə yaşayanlar daha həssasdır. Həmçinin, yeniyetmənin davranışına ailə vəziyyətindəki dəyişikliklər, məsələn, valideynlərin boşanması, yaxınlarının ölümü və ya doğulması böyük təsir göstərir. Valideynlərdən və həmyaşıdlardan uzaqlaşma və ya onlara bağlılıq yeniyetmələrin davranışına təsir göstərir. Valideyn davranışının yeniyetmə antisosial davranışına təsirinin tədqiqi dörd təsir növündə araşdırılmışdır: psixoloji nəzarət, valideyn münasibəti, davranışa nəzarət və övladlar və valideynlər arasında münaqişə. Bu tədqiqat müəyyən etdi ki, ailədə ən pis şəraitdə belə valideyn himayəsinin olması uşaqda antisosial davranışın inkişafına mane olur [11,səh 185].

Yeniyetmələr arasında antisosial davranışın digər əsas səbəbi sosial-iqtisadi vəziyyət, xüsusilə ailənin aşağı gəliri, ailə münaqişəsi, həmyaşıdların mənfi təsiri, təhsilin aşağı olması və ya olmaması, qisasçılıq və valideyn nəzarətinin olmamasıdır. Risk qrupuna aid olan həmyaşıdları ilə əlaqə antisosial davranış və aqressiyaya səbəb olur ki, bu da özünü antisosial fəaliyyətlə məşğul olan yeniyetmələrin müxtəlif qeyri-qanuni hərəkətlərin təşəbbüskarı olanlarla dost olmağa meyilli olmaqlarında özünü göstərir. Bəzən elə olur ki, yeniyetmə digər həmyaşıdları ilə mehriban münasibət tapmır və cəmiyyətə zidd fəaliyyətlərdə iştirak edən, pis davranışları dəstəkləyən qrupa qoşulur və sonra bu davranış yeniyetməlik dövründə də davam edir və onun həyatda inkişafına mənfi təsir göstərir.

Yeniyetməni həmyaşıdları ilə antisosial münasibətlərin cəlb etməsinin səbəbi həm də həmin yeniyetməyə qarşı etnik və ya irqi ayrı-seçkilik ola bilər ki, bu da uşağın özünü sosial cəhətdən bacarıqsız hiss etməsinə səbəb olur və onda antisosial davranışların formalaşmasına səbəb olur.

Antisosial davranışın inkişafında yeniyetməni əhatə edən cəmiyyət mühüm rol oynayır, lakin şəxsi təhsil səviyyəsi və keçmişdəki travmalar kimi şəxsi amillərin təsirini də nəzərdən qaçırmaq olmaz. Məktəbdəki uğursuzluq onlarda antisosial davranışın inkişafı ilə əlaqələndirilir, daha az təhsil almış yeniyetmələr böyüklər kimi cinayət əməllərinə daha çox cəlb olunurlar. Fiziki zorakılığa məruz qalan uşaqların zorakı və ya zorakı olmayan cinayətlər törətmək riski daha yüksəkdir [11, səh.189].

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, ailə, həmyaşıdlar, iqtisadi vəziyyət, travmalar və keçmiş hadisələr bütün bunlar müəyyən dərəcədə yeniyetmənin davranışının formalaşmasına təsir. Bu amillər həm də fərdin sağlam zehni inkişafına kömək edir, məsələn, dəstəkləyici ailə mühitinin olması uşağı daha yaxşı insan edər, lakin əgər uşaq ona dayaq olmayan və ya valideynlərin öz işləri ilə məşğul olduğu dağılmış ailələrdə yaşayırsa və uşaq

diqqətdən kənarda qalırsa, o, nəticədə antisosial bir yol seçəcək və onda antisosial davranışın inkişaf etmə ehtimalı daha yüksək olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Achenbach TM. Integrative guide for the 1991 CBCL/4-18, YSR and TRF profiles. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry; 1991a.
2. Achenbach TM. Manual for the Child Behavior Checklist/4-18 and 1991 profile. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry; 1991b.
3 American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders.
4. Washington, DC: Author; 2000. text revision.
4. Beauregard M, Lévesque J, Paquette V. Neural basis of conscious and voluntary self-regulation of emotion. In: Beauregard M, editor. Consciousness, emotional self-regulation and the brain. Amsterdam: John Benjamins; 2004. pp. 163-194.
5. Achenbach TM, Howell CT, Quay HC, Conners CK. National survey of problems and competencies among four- to sixteen-year-olds: Parents' reports for normative and clinical samples. Monographs of the Society for Research in Child Development.1991;56:v-120.
6. Achenbach TM. Manual for the Child Behavior Checklist/2-3 and 1992 profile. Burlington, VT:University of Vermont, Department of Psychiatry; 1992.
7. Beauchaine TP. Vagal tone, development, and Gray's motivational theory: Toward an integrated model of autonomic nervous system functioning in psychopathology. Development and Psychopathology.2001;13:183-214.
8. Beauchaine TP, Strassberg Z, Kees MR, Drabick DAG. Cognitive response repertoires to child noncompliance by mothers of aggressive boys. Journal of Abnormal Child Psychology. 2002;30:89-101.
9. Achenbach TM, Edelbrock C. Manual for the Child Behavior Checklist and revised Child Behavior Profile. Burlington, VT: University of Vermont, Department of Psychiatry; 1983.
10. Blair C, Peters R, Granger D. Physiological and neuropsychological correlates of approach/withdrawal tendencies in preschool: Further examination of the behavioral inhibition system/behavioral activation system scales for young children. Developmental Psychobiology. 2004;45:113-124
11. Masood, Shahana & Masoom Ali, Saima. Role of Family, Neighbourhood and Peers in Development of Delinquent Behavior in Adolescents. 2(4). p. 171-192.

YENİYETMƏLƏRDƏ ANTİSOSİAL DAVRANIŞ POZUNTUSU

Mamedova Laman

XÜLASƏ

Günümüzdə yeniyetmələrin antisosial davranış nümayiş etdirməsi mühüm məsələlərdəndir. Yeniyetmələrdə antisosial davranışın inkişafının qarşısının alınması üçün bu davranışın inkişafına səbəb olan amillərə diqqət yetirilməlidir.
Məqalədə məhz həmin amillər və yeniyetmələrdə antisosial davranışın inkişafına yol açan səbəblər göstərilmişdir.

АНТИСОЦИАЛЬНОЕ РАССТРОЙСТВО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Мамедова Ламан

АННОТАЦИЯ

Антисоциальное поведение подростков является одной из актуальных проблем современности. Чтобы предотвратить развитие асоциального поведения у подростков, следует обратить внимание на факторы, приводящие к развитию этого поведения. В статье показаны именно те факторы и причины, которые приводят к развитию асоциального поведения подростков.

ANTISOCIAL BEHAVIOR DISORDER IN ADOLESCENTS

Mamedova Laman

SUMMARY

Antisocial behavior of teenagers is one of the important issues nowadays. In order to prevent the development of antisocial behavior in adolescents, attention should be paid to the factors that lead to the development of this behavior. The article shows exactly those factors and the reasons that lead to the development of antisocial behavior in teenagers.

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ VERİLƏNLƏR BAZASININ YARADILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Zeynalova Şəbnəm Elxan qızı
Odlar Yurdu Universitetinin II kurs magistrantı
sebnemzeynalova2512@gmail.com

Açar sözlər: Təhsil, fənlər, kurslar, Müəllimlər, Universitetlər,
Ключевые слова: Образование, предметы, курсы, преподаватели, университеты,
Keywords: Education, subjects, courses, teachers, universities,

Təhsil müəssisələrinin bəlkə də ən əsas funksiyası təhsil alanların bilik və bacarıqların aşılanmasıdır. Bu, təhsil alanların zehni qabiliyyətlərini təkmilləşdirməklə yanaşı, onları gələcək həyatlarında daha yaxşı təchiz olunmuş şəxslərə çevirmək üçün bir yoldur. Təhsil müəssisələri geniş kurs kurikulumu təklif etməklə təhsil alanlara müxtəlif fənlər üzrə biliklər verir. Bu kurslar əsas riyaziyyat və elmdən humanitar, incəsənət və mədəniyyət kurslarına qədərdir. Şagirdlərə bu müxtəlif sahələrdə biliklərin verilməsi onları müxtəlif maraqlara yönəltməyə və potensiallarını kəşf etməyə kömək edir. Təhsil müəssisələri tədris fəaliyyəti ilə tələbələrə bilik ötürür.

Bu, müəllimlərin təhsil alanlara məlumatı izah etməsi, suallara cavab verməsi və dərslərdə müzakirələri təşviq etməsi prosesini əhatə edir. Bu üsullar tələbələrə məlumatları anlamağa və mənimsəməyə imkan verir. Bundan əlavə, təhsil alanlara tənqidi düşünmə, problem həll etmə və analitik bacarıqlar verir. Təhsil alanlara fənlərarası bacarıqlar və praktik təcrübələr verməkdə təhsil və təlim də mühüm rol oynayır. Təhsil alanlar nəzəri bilikləri laboratoriya işləri, sahə səfərləri, layihə əsasında öyrənmə və təcrübə kimi tətbiqi üsullarla praktikada tətbiq etmək imkanı əldə edirlər.

Bu, təhsil alanlara nəzəri biliklərdən praktikada necə istifadə etməyi öyrənməyə və real dünya problemlərinə həll yollarını necə yaratmağı başa düşməyə kömək edir [2, s. 23]. Biliklərin ötürülməsi təhsil müəssisələrinin ən əsas və bəlkə də ən vacib funksiyalarından biridir. Bu funksiya tələbələrə əsas biliklərin, fənlərarası biliklərin və sosial dəyərlərin ötürülməsini əhatə edir. Təhsil müəssisələri bu biliklərin ötürülməsini müxtəlif kurslar və tədris fəaliyyətləri vasitəsilə həyata keçirirlər. İlk növbədə, əsas biliklərin ötürülməsi təhsil müəssisələrinin əsas vəzifəsidir. Məktəblər və universitetlər təhsil alanlara riyaziyyatdan elmə, ədəbiyyatdan tarixə qədər geniş bilik spektri təklif edir.

Bu əsas bilik təhsil alanlara dünyanı daha yaxşı anlamağa imkan verir, eyni zamanda onların fərd kimi düşünmə qabiliyyətini artırır. Xüsusilə əsas elmlər təhsil alanlara təbiətin fəaliyyətini dərk etmək və texnoloji tərəqqiyə töhfə vermək imkanı verir. Təhsil müəssisələri fənlərarası biliklərin ötürülməsinə önəm verir. Onlar təhsil alanlara müxtəlif fənlərin perspektivlərini anlamağa və yalnız bir sahə ilə məhdudlaşmadan bu fənlər arasında əlaqə yaratmağa kömək edir. Bu, təhsil alanlara daha bütöv bir baxış inkişaf etdirməyə və problemləri müxtəlif perspektivlərdən həll etməyə imkan verir. Xarakterin inkişafı təhsil müəssisələrinin mühüm və çoxölçülü funksiyasıdır.

Təhsil müəssisələri təhsil alanlara təkcə bilik və bacarıqlar ötürmür, həm də onların xarakter inkişafına töhfə verir, etik dəyərlər, məsuliyyət hissi və sosial şüur kimi xüsusiyyətləri dəstəkləyir. Bu, tələbələri təkcə bilik əldə etməyə deyil, həm də yaxşı insanlar və cəmiyyətin üzvü olmağa təşviq etmək məqsədi daşıyır. Təhsil müəssisələri ilk növbədə etik dəyərlərin və əxlaqi prinsiplərin təhsil alanlara çatdırılmasına önəm verir. Təhsil müəssisələri təhsil alanlara məsuliyyət götürməyi və daşımağı öyrədir. Təhsil alanlar ev tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirmək, layihələrə töhfə vermək və icmalarına xidmət etmək

kimi məsuliyyətləri öyrənirlər. Bu, onları gələcək həyatlarında məsuliyyətli şəxsiyyətlər olmağa təşviq edir.

Sosial şüurun inkişafı da xarakter inkişafının vacib komponentidir. Təhsil müəssisələri təhsil alanların öz cəmiyyətlərinə həssaslığını artırmaq, onlara sosial problemləri dərk etmək bacarıqlarını aşılamaq üçün müxtəlif təhsil proqramları və tədbirlər təşkil edir. Bu, təhsil alanların cəmiyyətlərinə daha çox töhfə verməyə və sosial dəyişikliklər üçün məsuliyyət daşımağa təşviq edir [3, s. 23]. Eyni zamanda, təhsil proqramlarının effektivliyini qiymətləndirmək üçün tələbə qiymətləndirməsindən də istifadə olunur. Bu, tədris metodlarının və kurs kurikulumunun nə dərəcədə effektiv olduğunu başa düşmək üçün vacibdir.

Tələbə vənailiyyətlərindəki dəyişikliklər təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün ipucu verir. Təhsil alanların qiymətləndirilməsi həm də şagirdlərə əks əlaqə yaratmaq funksiyasını daşıyır. Müəllimlər qiymətlər və rəylər vasitəsilə tələbələrə akademik performanslarını anlamağa kömək edir. Bu, təhsil alanlara güclü tərəflərini vurğulamağa və zəif tərəflərini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Universitetlər bilik istehsalında və sosial tərəqqidə əsas rol oynayan təhsil müəssisələridir. Bunun ən bariz ifadəsi tədqiqat aparmaq və yeni biliklərin istehsalına töhfə vermək vəzifəsidir. Universitetlər elm, texnologiya, incəsənət və sosial elmlər kimi bir çox sahədə tədqiqatlar vasitəsilə elmi biliyə töhfə verir. Tədqiqat bilik istehsalının əsasını təşkil edir.

Tədris fəaliyyətləri ilə yanaşı, universitetlər professor-müəllim heyəti və tədqiqatçılar vasitəsilə elmi tədqiqat layihələrini dəstəkləyir. Bu layihələrə yeni fərziyyələrin sınaqdan keçirilməsi, məlumatların toplanması və təhlili daxildir. Xüsusilə, laboratoriya tədqiqatları, sosial sorğular və sahə tədqiqatları elmi biliyə yeni töhfələr verir [5, s. 61]. Universitetlərin tədqiqat nəticələrini nəşrlər vasitəsilə paylaşması elmi biliyə töhfə verir. Elmi jurnallarda və konfranslarda təqdim olunan məqalələr tədqiqat nəticələrinin digər alimlərə və geniş ictimaiyyətə çatdırılmasına imkan verir. Bu, elmi biliklərin paylaşılması və inkişafı üçün mühüm yol yaradır. Bundan əlavə, universitetlər innovasiya və texnoloji tərəqqinin mərkəz nöqtələridir. Tədqiqatın nəticələri yeni məhsul və xidmətlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Universitetlər tədqiqat nəticələrini kommersiyalaşdırmaq və sənaye ilə əməkdaşlıq yolu ilə bu yenilikləri həyata keçirmək üçün müxtəlif yollar təklif edirlər. Bu, iqtisadi artımı stimullaşdırır və cəmiyyətə yeni imkanlar verir.

Təhsil müəssisələri cəmiyyətə xidmət etmək üçün geniş fəaliyyətlər təşkil edir. Bu tədbirlər məktəb və universitetlərin kampuslarından kənarda keçirilə bilər və müxtəlif sosial problemlərin həllinə yönəldilib. Tələbələr, müəllimlər və digər işçilər ətraf mühitin təmizlənməsi, evsizlərə dəstək, sağlamlıq müayinələri və maarifləndirici seminarlar kimi layihələrdə iştirak etməklə öz icmalarına töhfə verirlər [6, s. 51].

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov R.H., Təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə İşlərinin planlaşdırılması sistemi, Bakı, 1996
2. Cabbarov R.H., Təhsil müəssisələrinin idarəetmə Məsələləri, Bakı, 2001
3. Cabbarov R.H., Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində metodik xidmətin təşkili və planlaşdırılması, Bakı, 2005
4. Davletşina N.V., Kimliki B.B., Klarç R.C., Rey D.İ., Demokratiya: Dövlət və cəmiyyət. «Səda» nəşriyyatı: Bakı – 1999.
5. Eminov Allahverdi, XX əsrin ən böyük Azərbaycan pedaqogikası, Bakı, 2002
6. Əhmədov N. Və b. «İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası» Bakı, 2000
7. Əhmədov H., «Nəriman Nərimanov». Bakı, ABU- 2004

8. Əhmədov H.,«Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi». "Təhsil" nəşriyyatı. Bakı 2001.
9. Əhmədov N. H., Rzayev A., Pedaqogikadan mühazirə koncpektləri, Bakı, 1983
10. Əhmədov N.H., Məktəbdaxili nəzarətin forma və metodları, Bakı, 1988

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ VERİLƏNLƏR BAZASININ YARADILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Zeynalova Şəbnəm

XÜLASƏ

Təhsil sistemində verilənlər bazasının yaradılması, təhsil müəssisələri üçün məlumatların idarə edilməsi, təhlil edilməsi və saxlanılmasını asanlaşdırır. Bu proses, təhsilin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə müxtəlif məlumat növlərini (məsələn, tələbə performansı, maliyyə məlumatları və dərs materialları) təhlil etmək üçün zəruridir. Verilənlər bazası sistemi, tələbələrin akademik performansının izlənilməsindən tutmuş, müəllimlərin iş yükünün optimallaşdırılmasına qədər bir çox funksiyaya malikdir.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ БАЗ ДАННЫХ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Шабнам Зейналова

АННОТАЦИЯ

Создание базы данных в образовательной системе облегчает управление, анализ и хранение данных для образовательных учреждений. Этот процесс необходим для анализа различных типов данных (таких как успеваемость учащихся, финансовые данные и учебные материалы) с целью повышения качества образования. Система баз данных имеет множество функций: от отслеживания успеваемости учащихся до оптимизации нагрузки преподавателей.

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF DATABASE CREATION IN THE FORMATION SYSTEM

Shabnam Zeynalova

SUMMARY

Creating a database in the educational system facilitates data management, analysis and storage for educational institutions. This process is necessary to analyze different types of data (such as student performance, financial data and teaching materials) in order to improve the quality of education. The database system has many functions, from tracking the academic performance of students to optimizing the workload of teachers.

ÜMİDSİZLİK – DEPRESSİYANIN GÖRÜNMƏYƏN ÜZÜ

Əlizadə Ləman Sadiq qızı
Qərbi Kaspi Universitetinin II kurs magistranti
lemanalizade92@gmail.com

Açar sözlər: depressiya, ümid, ümidsizlik, öyrədilmiş çarəsizlik, özgüvən.
Ключевые слова: депрессия, надеяться, разочарование, научили беспомощности, самоуверенный
Keydwords: depression, hope, disappointment, taught helplessness, self-confident.

Ümid gələcək ilə əlaqədar olan istəklərin gerçəkləşdirilməsinə dair olan gözləntidir. Bir çıxış yolu olduğuna və hər hansı dəstək ilə fərdin həyatında dəyişiklik ola biləcəyi inancı ümidin ən önəmli özəlliyidir. Ümidsizlik isə bir məqsədi gerçəkləşdirməkdə olan olan inamın tamamən itirilməsidir. Ümid və ümidsizlik, hər ikisi gələcək məqsədlərə yönəlmişdir. Ümiddə qarşıya qoyulmuş hədəflərə yönəlik planların baş tutacagına dair inam varsa, ümidsizlik bunun tam əksi olaraq düşünülür. Ümid və ümidsizlik şəxsdən-şəxsə, vəziyyətindən-vəziyyətə, nəticənin nə zaman və necə gerçəkləşəcəyindən asılı olaraq da dəyişir.

Şəxsin qarşıya qoyduğu məqsədə çatması onun qabiliyyətlərindən asılı olaraq da dəyişir. Yəni qarşına qoyduğun məqsəd sənin həmin sahədə xüsusi qabiliyyətin olması ilə uzlaşırsa nəticə alma ehtimalı çox böyükdür və bu zaman ümidsizlik halı yaranmamış olacaqdır. Amma qarşına qoyduğun məqsədin reallaşmasına dair hər hansı xüsusi bacarığın və ya həmin sahədə heç bir təhsilin yoxdursa bu zaman ümidsizliyin baş vermə ehtimalından danışa bilərik. Bu zaman şəxs nəticə əldə edə bilməyəcəyi ehtimalını öncədən təxmin edir və buna özünü psixoloji olaraq hazırlayır və ya hazır hiss edirsə bu zaman alınan mənfi nəticə hər hansi ciddi psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb olmayacaqdır.

Ümid və ümidsizlik arasında qalibiyyət və məğlubiyyət kimi tanınan iki-üç gözlənti var. Şəxsin düşüncə forması bu iki-üç gözlənti arasındakı gedişi təyin edir.

1.Özünə hörmət və özünəgüvəni az olan insanlar məqsədlərinə çatmaqda qabiliyyətləri yerinə şanslarına güvənirlər. Və bu ümidsizlik duyğusunun açarıdır. “Şansım yoxdur” “mən doğulandan heç bəxtim gətirmədi” kimi sözlərin altında fərdin özünəgüvənindəki əksiklik müşahidə olunur.

2.Başqalarına qarşı olan güvənsizlik də ümidsizlik duyğusunda önəmli rola sahibdir. Uşaqlıq dövründə güvən sferasında olan sarsılma və ya ümumiyyətlə güvən duyğusunun imkşaf etməməsi bunun əsas göstəricisidir. Güvən duyğusu inkşaf etməyən insanlar hər hansı bir məğlubiyyətin səbəbini özlərində axtarmırlar. Onların düşüncələrinə görə hər zaman kənarda bir günahkar vardır. Və həmin günahkar hesab etdikləri şəxslərin təsiri altında olduqlarını düşündükləri üçün heç bir addım ata bilmirlər və bu zaman dərin bir ümidsizliyə düçar olurlar.

3.Gözləməyə gücü olmayan insanlar qısa müddətdə naliyyət əldə edə biləcəkləri hədəflərə yönəlirlər. Bu zaman isə müddətin uzanması onları ümidsizliyə düçar edir (5. s 690-692).

Ümidsizlik və Depressiya.

Depressiya qədim zamanlardan məlum olan xəstəlikdir. Günümüzdə emosional pozuntu olaraq təsnif olunan depressiyanın xüsusiyyətləri Yunan Roma həkimləri və filosofları tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Bu psixoloji problem qədim dövrlərdən daha çox melanxoliya olaraq bilinirdi. Və bu təyin etmə XIX əsrin ortalarına qədər davam etmişdir.

Depressiya – həyəcan, yüksək halsızlıq, gərəksizlik hissi,intihara dair fikirlər, iştahanın azalması, yuxusuzluq, psixomotor tormozlanma və ya həyəcan, həmçinin müxtəlif somatik simptom və şikayətlərlə müşayiət olunan, əhval-ruhiyyənin enməsi ilə səciyyələnən psixi

pozuntudur. Bir əlamət və ya sindrom kimi depressiya bir çox somatik və ya psixi xəstəliklərin əlaməti və ya nəticəsi kimi meydana gələ bilər. Belə hallarda heç də həmişə depressiyanın ümumi patogenetik mexanizmlərə malik olmasını, onun xəstəliyə ikinci psixoloji reaksiya olmasını (özünü göstərməsini) və ya onun digər xəstəlikdən asılı olmayaraq yaranmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Digər hallarda depressiya, müstəqil affektiv pozuntu (depressiv epizod, rekurrent depressiya, distimiya, depressiv reaksiya) və ya bipolyar affektiv pozuntunun tərkib hissəsi olur. Yüngül, orta və ağır variantlarda təsadüf edən bu pozuntu zamanı xəstələr əsas etibarilə əhvali-ruhiyyənin aşağı enməsindən, maraq və zövqün yoxluğundan, enerjilərinin olduqca zəifləməsindən şikayət edirlər. Ümumi yorğunluq və fəallığın xeyli enməsi xəstələri az hərəkətli və ya hərəkətsiz vəziyyətdə qalmağı məcbur edir (4. s 25).

Ümidsizliyin yer aldığı ən önəmli psixoloji problemlərə başlıca olaraq depressiyanı aid etmək lazımdır. Bir çox depressiyadan əziyyət çəkən insan psixoloqa müraciəti zamanı ümidsiz və xoşbəxt olmadığını bildirir (Beck 1967). Depressiyadan əziyyət çəkən insanların 78%-dən çoxunun gələcəyə dair hər hansı bir məqsədi yaşama sevincinin olmadığı təsdiqlənmişdir. Ümumilikdə isə bu xüsusiyyətlər depressiyadan əziyyət çəkməyən insanların 22%-ni təşkil edir.

Bir çox alimlər ümidsizlikdən yaranan depressiya ilə əlaqədar müxtəlif nəzəriyyələr yaratmışdılar. Ümidsizlikdən yaranan depressiya nəzəriyyəsi, depressiyanın başlanğıcına təsir edən səbəb və ya amillər üçün bir açıqlama verməyə çalışmaq məqsədi daşıyan fərqli izahlı modellərdən biridir.

Bu model Abramson, Metalsky və Alloy tərəfindən təklif edilmişdir. Bu model Aron Beck-ə bənzər, lakin, fərqli bir idrakçı düşüncə konsepsiyasından başlayır. Ümidsizliyə görə depressiya nəzəriyyəsində, stresli bir vəziyyətlə qarşılaşdıqda insanın depressiyaya düşə biləcəyini asanlaşdıracaq əsas bir həssaslığın mövcudluğunu müəyyənləşdirir.

Bu əsasən zəiflik mənşəlidir və konkret olaraq mənfi hallar üçün daxili, qlobal və sabit bir atributun üstünlük təşkil etdiyi, habelə hərəkətlərin özləri nəticəsində mənfi vəziyyət və hadisələrin gözlənilən nəticənin düşünülərək çıxarılmasından irəli gəlir. Bu ümidsizlik fikrinin ortaya çıxmasına, insana ola biləcək mənfi hər şeyə görə məsuliyyət tələb etməsinə və hadisələrin nəticələrinə təsir etmək qabiliyyətinə inamının olmamasına səbəb olur. Ümumiyyətlə, bu üslubların mövcudluğu ümidsizlikdən yaranan depressiyanın meydana gəlməsini asanlaşdırır. Bütün bunlar kədər, yorğunluq, aşağı hörmət səviyyələrini ehtiva edən spesifik simptomlarla əlaqələndirilir və öyrənilmiş çarəsizliyə yaxın bir zehniyyət yaranır ki, bu da fərdin mövzunun nə olmasından asılı olmayaraq yaranmış çətin vəziyyətlərin öhdəsindən uğurla gələ bilməyəcəyinə inanmasına səbəb olur (1. s 211).

Bu nəzəriyyə zamanla nəzərdən keçirildi və tənqid olundu, lakin yeniyetmələrdə, xüsusən də gənc qızlarda depressiya əlamətlərinin izahında xüsusilə aktual olduğu təsbit edildi.

Bibring isə depressiyanin psixopatalogiyasını eqo anlayışı içində açıqlamışdır. Onun fikrinə görə hər fərdin güclü olması və özünü dəyərli hiss etməsi üçün gerçəkləşdirməyə çalışdığı gözləntiləri var. Depressiya isə bu gözləntilərin yox olması ilə nəticəsində yaranan gücsüz və çarəsiz olma halıdır. Bu gözləntilər aşağıdakı hallar üçün keçərlidir.

1.Dəyərli sevilən bir fərd olmaq.

2.Güclü özünəgüvənən fərd olmaq.

Bu gözləntiləri öncə hisslər yaratmışdır. Zaman keçdikcə isə bu hisslər fərdin şəxsi xüsusiyyətləri olaraq formalaşır. Normalda şəxs bu gözləntiləri öncə özü qazanaraq yaşamaq istər. Lakin, sonradan güclü və sarsıcı hər hansı bir hadisə, xəyal qırıqlıqları və münaqişələr yaranır. Və bu münaqişələr zamanı mənlik gücsüz qalır, və özgüvənin azalmasına səbəb olur. Artıq fərd bir ümidsizlik içərisində olur. Bibring özgüvənin sadəcə olaraq depressiya ilə əlaqədar olmadığını düşünür və o, çarəsizlik və ümidsizlik zamanı da depressiyanın yarandığını bildirmişdir (2. s15).

Depressiyaya olan psixoanalitik yanaşmaya görə də gələcəyə qarşı ümidin olmaması və özgüvənin itirilməsi başlıca amil hesab olunur. Ziqmund Freydin (1917) "yas və melanxoliya" mətnində melanxoliya adlandırılan bu tip depressiyaya istinad edilir. Freyd kədər və melanxoliyanı qarşılaşdırarkən melanxoliyada gerçək bir sevgi obyektinin itirilməyəcəyi üzərində dayanaraq bunun yasdan fərqli olduğunu vurğulamışdır. Depressiyada şüurlu və ya şüursuz olaraq itirilmiş sevgi obyekti var. Bu fərd tərəfindən sevdiyi insanların onu tərk etməsi, sevilməmə, hətta məni heç kimsə sevmir, mən heç bir işə yaramıram kimi hisslər şəklində görünür. Beləliklə, fərdin özünə olan güvəni itir və qatı bir mənlik yaranır, müdafiə mexanizmləri güclənir. Fərd sevgi itkisini, dəyərsizliyi qəddarlıq duyğuları ilə əvəz edir. Bu duyğuların özünə yönəlik olması intiharın yaranmasına səbəb olur (3. s 90-91).

ƏDƏBİYYAT

1.Abramson.L.Y. Alloy L.B. Metalsky G.İ. Ümidsiz depressiya nəzəriyyəsi Son Töhfələr. Psixopatalogiya və psixologiya jurnalı. Bakı 1997 (s. 211).

2.Bibring.E. The mechanism of depression. İn Greenarce eds. Affective Disorders. New York International University Press. 1953 (s. 15)

3.Freud.S. Mouming and melancholia. In Starchey.Jeds. the edition of the complete psychological works of Sigmund Freud. Vol 12. London Hogarth Press. (s. 90-91)

4.Hakan.Türkçapar. M. Doç. Dr. Melonkolili depresyon. 2004. (s. 25)

5.Melges.F.T Types of hopeiessness in psychological process. Arch Gen 6. Psychiatry. 1969 (s. 690-692)

ÜMİDSİZLİK – DEPRESSİYANIN GÖRÜNMƏYƏN ÜZÜ

Əlizadə Ləman

XÜLASƏ

Məqalədən belə nəticəyə gəldik ki, ümidsizlik gələcəyə dair olan inancın yavaş-yavaş itirilməsi ilə yaranır və bu zaman fərdin özünə olan güvənin itirilməsi müşahidə olunur. Ümidsizliyin getdikcə artması depressiyanın yaranmasına səbəb olur. Depessiya yaranması zamanı fərdin qarşısına qoyub gerçəkləşdirməyə çalışdığı məqsədləri öz mənasını itirir. Və fərddə qəddarlıq hissi yaranir ki, buda fərdin özünə yönəlik olarsa bu duyğular intihar hadisəsinin baş verməsi ilə nəticələnir.

БЕЗНАДЕЖНОСТЬ - НЕВИДИМОЕ ЛИЦО ДЕПРЕССИИ

Ализаде Ламан

АННОТАЦИЯ

Из статьи мы делаем вывод, что отчаяние вызвано постепенной утратой веры в будущее и в то же время утратой уверенности в себе. Нарастающее отчаяние ведет к депрессии. Когда возникает депрессия, цели, которых человек стремится достичь, теряют свое значение. И есть чувство жестокости в человеке, и если ети чувства будут направлен на человека, то они приведут к самоубийству.

HOPELESSNESS - THE UNSEEN FACE of DEPRESSION

Alizadeh Laman

SUMMARY

We have come to the conclusion from the article that despair arises from the gradual loss of faith the in future and in thiscase the individual loses self-confidence. İncreasing despair leads to depression. During depression, all the goals an individual tries to achieve lose their meaning. This individual also creates a feeling of cruelty, and if this feeling is directed against the individual, these feelings will result in suicide.

ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

преподаватель Ибрагимова Ламия
АГПК при АГПУ

Ключевые слова: девиантное поведение, подросток, личностная нестабильность, чувство взрослости, родительский контроль
Açar sözlər: deviant davranış, yeniyetmə, şəxsi qeyri-sabitlik, yetkinlik hissi, valideyn nəzarət
Keywords: deviant behavior, teenager, personal instability, sense of adulthood, parental control

В конце XIX и начале XX в. были распространены биологические и психологические трактовки причин девиации. Итальянский врач Цезаре Ломброзо считал, что существует прямая связь между преступным поведением и биологическими особенностями человека. Он утверждал, что «криминальный тип» есть результат деградации к более ранним стадиям человеческой эволюции. Наступление отрочества не зря сравнивают со вторым рождением ребенка. Рождение - это не только появление чего-то нового, но и разрыв старых связей. Новорожденный младенец физически отделяется от матери. Новорожденный подросток отделяется от родителей психологически. Сторонники психологической трактовки связывали девиацию с психологическими чертами (неустойчивостью психики, нарушением психологического равновесия и т. п.). Были получены данные о том, что некоторые умственные расстройства, особенно шизофрения, могут быть обусловлены генетической предрасположенностью. Кроме того, некоторые биологические особенности могут оказывать влияние на психику личности. Девиация подтверждает роль норм, ценностей, дает более полное представление о многообразии норм. Реакция общества, социальных групп на девиантное поведение уточняет границы социальных норм, укрепляет и обеспечивает социальное единство (4). И, наконец, девиация способствует социальному изменению, раскрывает альтернативу существующему положению дел, ведет к совершенствованию социальных норм. Девиантность определяется соответствиями и несоответствиями поступков социальным ожиданиям. Один человек может иметь отклонения в социальном поведении, другой - в структуре своей психики, третий одновременно в том и другом. Можно наблюдать личностную дезорганизацию и групповые отклонения в поведении людей. Личностная дезорганизация (индиивидуальное отклонение) возникает тогда, когда отдельный индивид отвергает нормы своей субкультуры. Например, молодой человек из благополучной семьи может отвергнуть нормы и встать на преступный путь. Но отклоняющееся поведение имеет не только негативный характер, но и позитивный. Оно может выступать как стремление личности к превосходству, к новому самоутверждению в социальнополезных видах деятельности. Это может быть героизм, альтруизм, самопожертвование, сверхтрудолюбие, высочайшая преданность, выдающееся научное открытие, изобретение и т.д.

В нормально развивающемся обществе 10 - 12% населения приходится на отрицательную девиацию и столько же на положительную. Оставшаяся часть - немногим более 70% населения составляют люди без отклонений в поведении.

Взрыв второго рождения произошел, и перед нами – едва разменявший второй десяток подросток, становящийся все менее похожий на прежнего ребенка. Он меняется постоянно – и внутренне, и внешне, и психологически, и физиологически. Он обнаруживает в себе новую внешность, новые ощущения, новые потребности и возможности. Пышным цветом расцветает так называемый подростковый эгоцентризм.

Ребенок как бы прикован к себе и оценивает происходящее исключительно. Он занят только собой, все его мысли и чувства вертятся вокруг его "Я", ему кажется, что окружающие также постоянно обращают взоры на него, оценивая, сравнивая – и наверняка желая унизить и поставить на место. Его эгоцентрическое самосознание порождает особое поведение подростка - сверх чувствительное, несдержанное, воинственное, обидчивое. За свои права подросток борется почти, что экстремистскими способами. К сожалению, взрослые видят в основном только внешние проявления такого обособления. Они плохо представляют себе, чем живет и как реагирует на происходящее юный человек, на сколько повышается его чувствительность любым, касающемся его высказываниям, мнениям, интонациям (1). Смогли бы увидеть это - ужаснулись бы, в какие бездны страха и тревоги погружается, как он шарахается из крайности в крайность, драматизируя свои ощущения, опасения и неудачи. Даже этого достаточно, чтобы признать наличие подросткового кризиса, как отдельного реально существующего явления возрастной психологии, а подросткового возраста- как совершенно особого периода с характерными отличительными особенностями, противопоставляющие его как взрослости, так и детство.

Важнейший факт физического развития в подростковом возрасте – половое созревание, начала функционирования половых желез. И хотя оно не является единственным источником психологических особенностей данного возраста, оказывая лишь опосредованное влияние на развитие личности через отношения ребенка к окружающему миру, но тем не менее мы не можем отрицать что оно вносит много нового в жизни подростка.

В связи с быстрым развитием возникают трудности функционирования сердца, легких, кровоснабжении головного мозга. Поэтому для подростков характерны перепады сосудистого и мышечного тонуса. А такие перепады вызывают быструю смену физического состояния и, соответственно, настроению. Вообще, в подростковом возрасте эмоциональный фон становится неровным, нестабильным.

К этому следует добавить, что ребенок вынужден постоянно приспосабливаться к физическим и физиологическим изменениям, происходящим в его организме, переживать саму "гормональную бурю". Эмоциональную нестабильность усиливает сексуальные возбуждения, сопровождающие процесс сексуального созревания. Большинство мальчиков все в большей мере осознают истоки этого возбуждения. У девочек больше индивидуальных различий: часть из них испытывают такие же сильные сексуальные возбуждения, но большинство – более неопределенные, связанные с удовлетворением других потребностей (в привязанности, любви, поддержки, самоуважения).

На образ физического "Я" и самосознания в целом оказывает влияние темп полового созревания. Дети с поздним созреванием оказываются в наименее выгодным положении; акселерация создает более благоприятные возможности личностного развития.

После относительно спокойного младшего школьного возраста подростковый кажется бурным и сложным. Развитие на этом этапе действительно идет быстрыми темпами, особенно много изменений наблюдается в плане формирования личности. И, пожалуй, главная особенность подростка – личностная нестабильность. Противоположные черты, стремление, тенденции, сосуществуют и борются друг с другом, определяя противоречивость характера и поведения взрослеющего ребенка.

Среди многих личностных особенностей, присущи подростку, особо выделим формирующиеся у него чувства взрослости, "Я-концепцию".

Когда говорят, что ребенок взрослеет, имеют ввиду становление его готовности к жизни в обществе взрослых людей, причем – как равноправного участника этой жиз-

ни. Конечно, подростку еще далеко до истиной взрослости - и физически, и психологически, и социально. Он объективно не может включится во взрослую жизнь, но стремится к ней и претендует на равные со взрослыми правами. Новая позиция проявляется в разных сферах, чаще всего – во внешнем облике, в манерах. Отметим, что внешний вид подростка часто становится источником постоянных недоразумений и даже конфликтов в семье. Родителей не устраивают ни молодежные мода, ни цены на вещи, так нужные их ребенку. А подросток, считая себя уникальной личностью, в то же время стремится внешне ничем не отличатся от сверстников. Он может переживать отсутствие куртки – такой же как у всех в его компании, - как трагедию. Желание слиться с группой, ни чем не выделятся, желание, отвечающее потребности в безопасности, психологи рассматривают как механизм психологической защиты и называют социальной мимикрией.

Наряду с чувством взрослости Д.Б.Элькониным рассматривается подростковая тенденция к взрослости - стремление быть, казаться и считаться взрослым.

Чувство взрослости становится центральным новообразованием младшего подросткового возраста, а к концу периода, примерно в 15 лет, ребенок делает еще один шаг в своем личностном развитии. После поисков себя, личностные нестабильности, у него формируется "Я- концепция"- система внутренне согласованных представлений о себе, образов "Я" (1).

Примерно в 11-12 лет возникает интерес к своему внутреннему миру, а затем происходит постепенное усложнение и углубление самопознания. Подросток открывает для себя свой внутренний мир. Сложные переживания, связанные с новыми отношениями, свои личностные черты, поступки анализируются им пристрастно. Подросток хочет понять, каков он есть на самом деле, и представляет себе каким бы он хотел быть. Познать себя ему помогают друзья, в которых он смотрится как в зеркало, в поисках сходства и отчасти близкие взрослые. Подростковая рефлексия, потребность разобраться в себе самом порождают и исповедальность в общении с ровесником, и дневники, которые начинают вести именно в этот период, стихи и фантазии.

Образы "Я", которые создает в своем сознании подросток, разнообразны - они отражают все богатство его жизни. Физическое "Я", то есть представления о собственной внешней привлекательности, представления о своем уме, способностях в разных областях, о силе характера, общительности, доброте и других качествах, соединяясь, образуют большой пласт "Я-концепции"- так называемое реальное "Я".

Познание себя, своих различных качеств приводит к формированию когнитивного (познавательного) компонента "Я-концепции". С ним связаны еще два – оценочный и поведенческий. Для ребенка важно не только знать, какой он есть на самом деле, но и на сколько значимы его индивидуальные особенности. Оценка своих качеств зависит от системы ценностей, сложившейся, главным образом, благодаря влиянию семьи и сверстников.

Подросток – еще не цельная, зрелая личность. Отдельные его черты обычно диссонируют, сочетание разных образов "Я" негармоничны. Когда же образ "Я" достаточно стабилизировался, а оценка значимого человека или поступок самого ребенка ему противоречит, часто включаются механизмы психологической защиты. Допустим, мальчик, считающий себя смелым, струсил. Рассогласование его представлений о себе и реального поведения может вызвать такие болезненные переживания, что избавляясь от них, он начинает убеждать всех, и прежде всего себя, что этот поступок был разумным, его требовали обстоятельства, и поступить иначе было бы глупо (механизм рационализации); или признает, что он струсил, но ведь и все его приятели – трусы, каждый поступил так же на его месте (механизм проекции) и т.д.

Помимо реального "Я", "Я-концепция" включает в себя "Я-идеальное". При высоком уровне притязания и недостаточном осознании своих возможностей идеальное "Я" может слишком сильно отличатся от реального. Тогда переживаемый подростком разрыв между идеальным образом и действительным своим положением приводит к неуверенности в себе, что внешне может выражаться в обидчивости, упрямстве, агрессивности. Когда идеальный образ представляется достижимым, он побуждает к самовоспитанию. Оно становится возможным в этот период, благодаря тому, что у подростков развивается саморегуляция. Разумеется, далеко не все они способны проявить настойчивость, силу воли и терпения, чтобы медленно продвигаться к созданному ими самими идеалу. Кроме того, у многих сохраняется детская надежда на чудо. Вместо того чтобы действовать, подростки погружаются в мир фантазий.

В конце подросткового возраста, на границе с ранней юностью, представления о себе обычно стабилизируются и образуют целостную систему - "Я-концепцию", что является важнейшим этапом в развитии самосознания.

Подросток обладает сильными, иногда гипертрофированными потребностями в самостоятельности и общении со сверстниками. Подростковая самостоятельность выражается, в основном, в стремлении к эмансипации от взрослых, освобождение от их опеки, контроля и в разнообразных увлечениях –внеурочных занятиях. Эти потребности так ярко проявляются в поведении, что говорят о «подростковых реакциях». Увлечения – сильные, часто сменяющие друг друга, иногда «запойные»– характерны для подросткового возраста. Считается, что подростковый возраст без увлечений подобен детству без игр. Ребенок сам выбирает себе занятия по душе, тем самым удовлетворяя и потребность в самостоятельности и познавательную потребность, и некоторые другие (2).

В подростковом возрасте не только бурно увлекаются разнообразными делами, но и столь же эмоционально общаются со сверстниками. Общение пронизывает всю жизнь подростков, накладывая отпечаток и обучение, и на отношения с родителями. Ведущей деятельностью в этот период становится интимно-личностное общение. Наиболее содержательное и глубокое общение возможно при дружеских отношениях. Близкий друг для подростка, обычно его ровесник – это своеобразный психотерапевт, умеющий выслушать и посочувствовать, понимающий и принимающий его переживания и установки, помогающий преодолеть неуверенность в своих силах, поверить в себя. В этот возрастной период детей так тянет друг к другу, их общение настолько интенсивно, что говорят о типично подростковой "реакции группирования". Но особенно важно для подростка иметь референтную группу, ценности которой он принимает, на чьи нормы поведения и оценки он ориентируется. Однако, нередко подросток чувствует себя одиноким рядом со сверстниками в шумной компании. Кроме того, не всех подростков принимают в группу, часть из них оказывается изолированной – либо неуверенные в себе, замкнутые дети, либо излишне агрессивные и заносчивые.

Еще одна значимая сфера отношения подростков – отношения со взрослыми, прежде всего, с родителями. Нуждаясь в родителей, в их любви и заботе, в их мнении, они испытывают сильное желание быть самостоятельным, равными с ними в правах. То, как сложатся отношения в этот трудный для обеих сторон период, зависит, главным образом, от стиля воспитания, сложившегося в семье, и возможностей родителей перестроится - принять чувство взрослости своего ребенка. Основные сложности в общении, конфликты возникают из-за родительского контроля за поведением, учебой подростка, его выбором друзей и т.д. Контроль может быть принципиально различным. Наиболее благоприятный стиль семейного воспитания - демократичный, когда родители не ущемляют права ребенка, но одновременно требуют

выполнения обязанностей; контроль основан на теплых чувствах и разумной заботе. Гиперопека, как и вседозволенность, равнодушие или диктат - все это препятствует успешному развитию личности подростка. Конфликты возникают при отношении родителей к подростку как к маленькому ребенку и при непоследовательности требований, когда от него ожидается, то детское послушание, то взрослая самостоятельность.

И, наконец, интеллектуальная сфера в подростковом возрасте характеризуется дальнейшим развитием теоретического рефлексивного мышления. Приобретенные в младшем школьном возрасте операции становятся формально-логическими. Подросток, абстрагируясь от конкретного наглядного материала, рассуждает в чисто словесном плане. На основе общих посылок он строит гипотезы и проверяет их, то есть рассуждает гипотетико-дедуктивно. Подростки в этот период начинают рассуждать об идеалах, о будущем, приобретают новый, более глубокий и обобщенный взгляд на мир. Становление основ мировоззрения, начинающееся в этот период, тесно связны с интеллектуальным развитием. Подросток приобретает взрослую логику мышления. В это же время происходит дальнейшая интеллектуализация таких психических функций, как восприятие и память.

ЛИТЕРАТУРА

1. Клейберг Ю.А. Основы психологии социальной работы с девиантными подростками: монография. Краснодар: Краснодарский ун-т МВД России, 2017. 416 с.
2. Кудрявцев В.Н. Лекции по криминологии. М.: Юрист, 2015. 188 с.
3. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения. М.: МЕД пресс, 2011. С. 221.
4. Семаго М.М., Семаго Н.Я. Типология отклоняющегося развития: модель анализа и ее использования в практической деятельности // Генезис. 2018. С. 50-79.

ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Ибрагимова Ламия

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема развития девиантного поведения подростков. Известно, что подростковый возраст является самым сенситивным развитием. Он меняется постоянно – и внутренне, и внешне, и психологически, и физиологически. Он обнаруживает в себе новую внешность, новые ощущения, новые потребности и возможности. Общение пронизывает всю жизнь подростков, накладывая отпечаток и обучение и на отношения с родителями и друзьями. Правильно подобранный стиль воспитания, умение понять своего ребенка смогут уберечь его от негативных последствий.

YENİYYƏTLƏRDƏ DEVIANT DAVRANIŞININ İNKİŞAFININ İLK ŞƏRTLƏRI

İbrahimova Lamiyə

XÜLASƏ

Məqalədə yeniyetmələrdə deviant davranışın inkişafı problemi araşdırılır. Məlumdur ki, yeniyetməlik ən həssas inkişafdır. Daim dəyişir - həm daxili, həm də xarici, psixoloji və fizioloji. O, yeni görünüş, yeni hisslər, yeni ehtiyaclar və imkanlar kəşf edir. Ünsiyyət yeniyetmələrin bütün həyatına nüfuz edir, valideynlər və dostlarla münasibətlərdə iz

buraxır. Düzgün seçilmiş valideynlik tərzi və övladlarını anlamaq bacarığı yeniyetməni mənfi nəticələrdən qoruya bilər.

PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF DEVIANT BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Ibrahimova Lamiya

SUMMARY

The article examines the problem of the development of deviant behavior in adolescents. It is known that adolescence is the most sensitive development. It changes constantly - both internally and externally, psychologically and physiologically. He discovers a new appearance, new sensations, new needs and possibilities. Communication permeates the entire life of adolescents, leaving an imprint and learning on relationships with parents and friends. A properly chosen parenting style and the ability to understand your child can protect him from negative consequences.

TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏTİN TƏMİNATI SİSTEMLƏRİNDƏ ELEKTRON SİSTEMLƏRİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aslanzadə Çinarə Fikrət qızı
Odlar Yurdu Universitetinin II kurs magistrantı
aslanzadacinara@gmail.com

Açar sözlər: Elektron sistemlər; İnformasiya; Keyfiyyət konsepsiyası; Monitorinq; Təhsil keyfiyyəti.
Ключевые слова: Электронные системы; Информация; Концепция качества; Мониторинг; Качество образования.
Keywords: Enterprise knowledge base; Interpreter; Description of knowledge; Software.

Zaman keçdikcə təhsil müəssisələrində elektron sistemin tətbiqi vacib məsələyə çevrilir.Beləki Covid-19 virusu zamanı distant təhsilin tətbiqi bunun bariz nümunəsi sayılır.Elm-texnika inkişaf etdikcə təhsil sahəsində yeniliklərin öyrənilməsi və xarici təhsilə inteqrasiya etmək üçün bir sıra elektron sistemlər yaradılmalıdır. Günümüzün dinamik dünyasında, təhsil sistemləri də dəyişkəndir [1]. Texnologiya ilə birləşdirilmiş elektron sistemlər isə bu dəyişikliklərin əsasını təşkil edir.

Təhsil sahəsində elektron sistemlərin tətbiqi, müasir təhsilin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi üçün müstəsna bir imkan təmin edir.Bu sistemlər, tələbələrə interaktiv dərslər təqdim edərək onların öyrənmə prosesini maraqlı və əyləncəli hala gətirir. Məsələn, onlayn dərs platformaları və tədqiqat bazaları tələbələrə məzmun əldə etmək və öyrənmə məsələlərini daha dəqiq tədqiq etmək imkanı verir. Bundan əlavə, məktəb tələbələri və ali təhsil müəssisələri üçün idarəetmə sistemləri, məlumatları idarə etmək, qeyd etmək və tənzimləmək üçün müasir və effektiv alətlər təmin edir.Elektron sistemlərin təhsildə tətbiqi, tələbələrin müəyyən məqalələr yazmaq və ya layihələr hazırlamaq üçün internetdə mənbələri axtarırken vaxtını azaldır. Bu, onlara daha çox öyrənmə və tədqiqat üçün vaxt ayırmaq imkanı yaradır.Əvvəllər, təhsil müəssisələri və tələbələr üçün məlumatların paylaşılması və əlaqə qurma prosesləri çətin və vaxt itkisi olardı [3]. Lakin elektron sistemlər, bu prosesləri asanlaşdıraraq təhsil təşkilatlarının effektivliyini artırır və tələbələr üçün əlaqə qurmanın daha asan və səmərəli olmasını təmin edir.

Şəkil 1. PhET Interactive Simulations

Elektron sistemlərə misallar aşağıdakılardır:

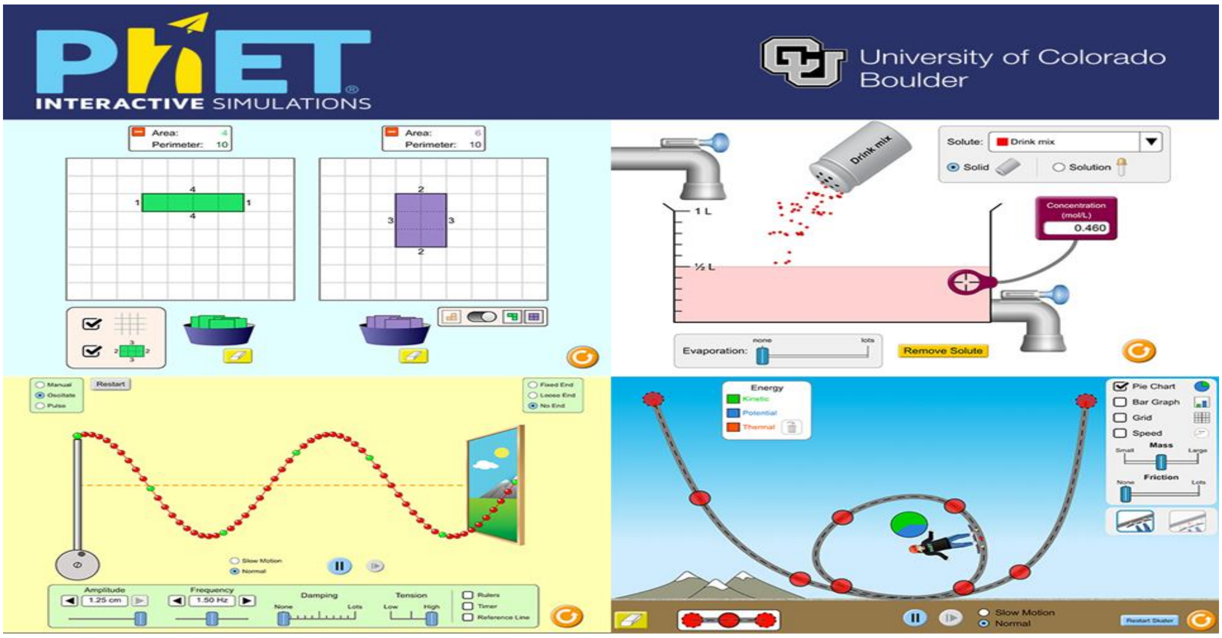

1. Onlayn dərs platformaları: Microsoft Teams,Zoom, Khan Academy, Coursera və edX kimi onlayn dərs platformaları, tələbələrə dünyanın hər yerindən mütəxəssislərin tərəfindən tərtib edilmiş dərsləri təqdim edir. Bu platformalar, fərqli məzmun və mühitlər təklif edərək tələbələrin öz öyrənmə tərzi və tempina uyğun olan dərs proqramlarını seçməsinə imkan verir. Misal üçün, Khan Academy, interaktiv video dərsləri və məzmunu tələbənin öyrənmə sürətinə uyğun olaraq tənzim edən bir öyrənmə platformasıdır.

2. Virtual Laboratoriyalar: Kimya və biologiya tələbələri üçün virtual laboratoriyalar, təcrübələri təkrar etmək və mühitləri tədqiq etmək üçün reallaşmış təcrübə imkanı təmin edir. Bu virtual laboratoriyalar, tələbələrə laboratoriya təcrübələri ilə bağlı praktiki məlumatlar vermək və tələbələrin praktik bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müasir texnologiyalardan istifadə edir. Misal üçün, "PhET Interactive Simulations" kimi platformalar, fizika, kimya və biologiya sahəsində interaktiv simulasiyalar təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1.Quliyev Ə., «Peşə təhsilinin idarə olunmasında direktorun pedaqoji ustalığının rolu» jurnalı №4 2011 2.Məmmədzadə R.H. «İxtisasartırma təhsili: Yeni problemlər, yeni münasibətlər». Bakı, 2014

3. Məmmədzadə R.H. «Yaşlıların təhsili XXI əsrin açarıdır» «Azərbaycan məktəbi» №1, 2013

4. Məmmədzadə R.H. «Yaşlıların təhsilinin təşkilinə dair» Təhsil, mədəniyyət, incəsənət bilgi dərgisi №3 2014

5.Westerheijden, Don F., Stensaker, B. və Rosa, M, J. (2017). Quality Assurance In Higher Education. Springer, Dordrecht.

6. Tight, M. (2020). Research into Quality Assurance and Quality Management in Higher Education. Theory and Method in Higher Education Research, Vol. 6, pp. 185-202.

TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏTİN TƏMİNATI SİSTEMLƏRİNDƏ ELEKTRON SİSTEMLƏRİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aslanzadə Çinarə

XÜLASƏ

Məqalədə müəssisələrdə avtomatlaşdırma sistemlərinin geniş tətbiqindən, müəssisədə istehsal yönümlü işçilərdə fiziki əməklə bağlı yüngülləşdirmələr onlarda əqli fəaliyyət kimi zəruri simptonları yüksəltmək istiqamətlərində müasir yanaşmaların aktuallaşdırılmasından bəhs olunmuşdur. Belə ki, müasir istehsal üçün yaradılan texnologiyaların idarəetməsi informasiya sahələrində çalışan işçilərin say artımını tələb etdiyindən, verilən boşluğun doldurulması bilavasitə istehsalat sahəsində fəaliyyət göstərən işçilərdə intellektual səviyyələrinin yüksəldilməsi hesabına səmərəlilik göstərərdi.

ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ СИСТЕМ В СИСТЕМАХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КАЧЕСТВА В ОБРАЗОВАНИИ

Асланзаде Чинара

АННОТАЦИЯ

В статье говорилось о широком применении систем автоматизации на предприятиях, актуализации современных подходов в направлении повышения таких необходимых показателей, как интеллектуальная активность у производственно-ориентированных работников на предприятии. Таким образом, поскольку управление

технологиями, созданными для современного производства, требует увеличения количества работников, работающих в информационной сфере, восполнение данного пробела будет эффективным за счет повышения интеллектуального уровня работников, работающих в производственной сфере.

ISSUES OF APPLICATION OF ELECTRONIC SYSTEMS IN QUALITY ASSURANCE SYSTEMS IN EDUCATION

Aslanzada Chinara

SUMMARY

The article talked about the wide application of automation systems in enterprises, the actualization of modern approaches in the direction of increasing the necessary symptoms such as intellectual activity in production-oriented workers in the enterprise. Thus, since the management of the technologies created for modern production requires an increase in the number of workers working in the information field, filling the given gap would be effective due to the increase of the intellectual level of the workers operating in the production field.

PSİXOAKTİV MADDƏ ASILILIĞININ SOSİAL PSİXOLOJİ ARAŞDIRILMASI

Balakişiyeva Nigar Əhliman qızı
Xəzər Universitetinin magistrantı
nigar.balakishiyeva@mail.ru

***Açar sözlər*:** Asılılıq, psixoaktiv maddə, təsnifat, risk faktoru, sosial, psixoloji.
***Ключевые слова*:** Наркомания, психоактивное вещество, классификация, фактор риска, социальный, психологический.
Key words: Addiction, psychoactive substance, classification, risk factor, social, psychological.

Hər bir insan, yaşadığı müddət boyunca bəzi vərdişləri nəticəsində müxtəlif vəziyyət, əşya yaxud hadisələrə qarşı asılılıq yarada bilir. Bu asılılıq nəinki təkcə maddələrə qarşı, həm də oyuna qarşı, sosial mediaya qarşı, alkoqola qarşı, texnologiyaya qarşı da ola bilər. Aralıqlı olaraq və ya davamlı istifadə etməklə bir maddəyə qarşı da psixoloji, fiziki olaraq vərdiş yaranır, hansı ki, bu vərdişə asılılıq deyilir. Asılılığın inkişafında genetika, psixososial və çevrə faktorları böyük rol oynayır. Bu xəstəlik yaranıb inkişaf etdikdən sonra yaşam boyu davam edir. Asılılıq yaradan maddələr alkoqol, hallüsinogenlər, sedativ maddələr, opioidlər, yuxugətirənlər və digər maddələr olaraq fərqli çeşid və istifadəyə sahibdir. Asılılıq yaradan maddələrin insanlığın mövcud olmasından bu zamana müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edildiyi bilinməkdədir. Bu məqsədlər arasında ağrını azaltma, xəstəliklərdə yaxşılaşdırıcı təsiri və cərrahi əməliyyatlarda istifadə ilə bərabər, tarixin ilk cəmiyyətində qrupların müxtəlif dini rituallarında istifadə edildiyi göstərilmişdir. Kimi zaman həyat xilas edə bilən bir maddə, kimi zaman da şəxsin bütün bioloji sağlamlığını bitirməkdə və şəxsin həyatını itirməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də insanın yaşam prosesində psixoaktiv maddələrin təsiri çox önəmli rol oynayır. Maddə asılılığına səbəb olan maddələr sinir sistemindəki təsirləri baxımından bu kateqoriyalarda dəyərləndirilmişdir; alkoqol, kafein, kannabioidlər, hallüsinogenlər, uçucular, opioidlər, nikotin, stimulyatorlar, depresantlar.

Alkoqol. Alkoqol tarix boyunca, müalicə məqsədli və siqaretdən sonra ən çox istifadə edilən, fiziki və psixoloji asılılıq yaradan, təbii keyf verici bir molekuldur. Bu molekul karbohidratların fermentasiyası nəticəsində əldə edilməkdədir.

Kofein. Kofein istifadəsinin insan sağlamlığı üzərindəki mənfi və müsbət təsirlərini ortaya qoyan bir çox araşdırma vardır və bu araşdırmaların çoxu müəyyən dozada qəhvə istifadəsinin sağlamlığa müsbət təsiri olduğunu ifadə edir. Kofein istifadəsinin stimullaşdırıcı təsir göstərərək fiziki fəaliyyəti, diqqəti, fərqindəliyi, reaksiya sürətini artırdığını; motor bacarıqların pozuntusu və titrəmə kimi Parkinson xəstəliyi ilə bağlı simptomların azaldılmasına kömək edə biləcəyini; şəkər xəstəliyi olaraq da bilinən tip 2 diabet kimi vəziyyətlə bağlı risk faktorlarını azaltmağa kömək ola biləcəyini göstərən araşdırmalar da vardır.

Kannabioidlər. Kannabioidlər alkoqol və tütündən sonra dünyada ən geniş istifadə edilən qanunsuz psixoaktiv maddə olaraq qəbul edilməkdədir. Kannabioidlərin yaddaş üzərindəki təsirləri araşdırıldığında uzun müddət əvvəl yaddaşda olan məlumatların xatırlanmasına təsir etmədiyi, lakin qısa müddət olaraq yaddaşda olan məlumatların xatırlanmasını çətinləşdirdiyi müəyyən edilmişdir.

Hallüsinogenlər. Hallüsinogenlər bitki, heyvan mənşəli və ya sintetik ola bilən, şüurda, düşüncədə, qavrayışda dəyişikliklərə və psixotik vəziyyətə səbəb olan maddələrdir. Hallüsinasiyalar ən çox görmə və eşitmə olaraq müşahidə edilmişdir. Hal-hazırda hallüsinogen tərkibli 96 növ bitki və sayı-hesabı bilinməyən sintetik narkotiklər şərti olaraq qruplara bölünmüşdür.

Uçucular. Nəfəs ilə ağız və burun yolu ilə içə çəkilən, hər məkanda tapıla biləcək naftalin, benzin, sprey boya kimi umucu maddələrdir. Ucuz qiyməti və asanlıqla təmin oluna bilməsi səbəbi ilə nəinki şəhərlərdə hətta rayon ərazilərində də istifadəsi genişdir. İlk istifadədə ölüm təhlükəsinin olduğu maddələr kilo itirilməsi, zehni funksiyalarda geriləmə, böyrək və qaraciyərdə pozuntulara səbəb olacağı müəyyən edilmişdir. Bəzi uçucu maddələrin istifadəsi nəticəsində bədəndə olan qan damarlarının genişlədiyi və ürəyin normal ritmindən daha yüksək bir səviyyədə artdığı görülməkdədir.

Opioidlər. Opioidlər istər ağrını azaltma, istərsə də psixoaktiv təsirləri ilə insanlıq tarixinin bilinən ən qədim dərmanları arasında yer almaqdadır. Opioidlər bədəni sakitləşdirən və ağrını yüngülləşdirən kimyəvi maddə tərkibli olduğu üçün əksər hallarda tibbi məqsədlə istifadə edilməkdədir. Lakin opioidlərin şiddətli psixoaktiv əks təsirlərinin olması və istifadə edən şəxsin “yüksək” hiss etməsi səbəbi ilə də sui istifadəsi olduqca genişdir.

Stimulyatorlar. Bu maddələr mərkəzi sinir sistemini aktivləşdirir. Bu maddələrin qəbulu nəticəsində şəxsdə yorğunluq azalır, ruh yüksəkliyi, gümrahlıq, özünə və gücünə əminlik yaranır. Bunlarla yanaşı əlavə təsirlər olaraq yuxusuzluq, iştahsızlıq, taxikardiya, arterial təzyiqin yüksəlməsi müşahidə edilə bilər. Bu qrup maddələrə nikotin, amfetamin, kokain, efedron daxildir.

Kokain. Cənubi Amerikada yetişən Erythoxylon Coca bitkisindən əldə edilir. Bu maddə yerli xalq tərəfindən təbii halı ilə 15 yüzillikdən çox müddətdir ki, istifadə edilməkdədir. 1880- ci illərdə tibbi istifadəsi başlanmışdır və hələ də bəzi cərrahi əməliyyatlarda istifadə edilməkdədir. Kokain də mərkəzi sinir sisteminə təsir edərək psixostimulyator təsiri göstərir. Kokain ağ rəngli, toz şəklində bir maddədir. Əksər hallarda buruna çəkilərək istifadə edilir. Kokainin mərkəzi sinir sisteminə təsiri nəticəsində dofamin, noradrenalin və serotoninin sinaptik səviyyəsi yüksəlir. Kokaindən xroniki olaraq sui istifadə edildikdə dofaminin ifrazı tükənir, onun baş beyində səviyyəsi azalır və bununla əlaqədar neyrotransmissiya tormozlanır, nəticədə isə kokainə qarşı tolerantlıq artır və abstinent sindromu əmələ gəlir.

Nikotin. Tütünün orjinal maddəsi olub, tünd rəngli bir maye olub acı bir zəhərdir. Tütün stimulyatorlar qrupuna aid olub, siqaret şəklində çəkilərək və yarpaqları çeynənərək bütün dünyada geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. Nikotin beyində serotonin ifrazını artırır və 90-120 dəqiqə istifadə edilmədiyində abstinent sindromunun xüsusiyyətləri ortaya çıxır. Bu xüsusiyyətlərə əsəbilik, gərginlik, yuxusuzluq, baş dönməsi, titrəmə, təzyiqin düşməsi, əzələ tutması daxildir.

Depressantlar. Depressantlar barbituratlar (yuxugətirici) və benzodiazepinlər (sedativ) olmaqla iki qrupa bölünür. Barbituratlar və benzodiazepinlər qəbul edildiyi zaman eyni təsirə malikdirlər, lakin aşağı dozada sakitləşdirici, yüksək dozada isə hipnotik təsir göstərirlər. Bu maddələrin kimyəvi quruluşları fərqlidir, lakin göstərdiyi təsirlər və tətbiq sahələri oxşar olduğuna görə eyni qrupa daxildir. Maddələrin oxşar təsirlərinə şəxsi sakitləşdirərək narahatlığı azaltması və daha sonra yuxunu asanlaşdırması daxildir.

Şəxsin narkotik maddəni ilk dəfə istifadə etməsində bir çox müxtəlif faktorlar rol oynayır. Ümumiyyətlə, maddə asılılığının səbəblərini iki başlıq altında toplaya bilərik: sosial faktorlar, psixoloji faktorlar. . İnsan, sosial mövqedə qurduğu əlaqələr nəticəsində öz sərhədlərini yaradan və bu sərhədlərə görə bir şəxsiyyətə sahib olma qabiliyyətinə məxsus bir varlıq olaraq düşünülə bilər. Bu şəxsiyyətin ona gətirdiyi mənfi və müsbət vəziyyətlər nəticəsində özünəməxsus reaksiyalar verə bilər. Uşaq vaxtı dost qruplarına daxil ola bilmək üçün o qrupun davranışını mənimsəyə bilər. Daha sonra ailəsini rol model ala bilər yaxud ailəsini rol model almasa belə, yaranan ailədaxili problemlərdən qaçış olaraq maddəyə yönələ bilər. Özünü cəmiyyət içində qəbul etdirə bilməyən, getdikcə yalnızlaşan şəxs narahatlığının azalması üçün müxtəlif müdafiə mexanizmləri yaradır. Anadan ayrılıq, cəmiyyətin şəxsi yalnızlaşdırması, şəxsin sevgisizlik qarşısında hiss etdiyi narahatlıq onu

psixoaktiv maddə istifadəsinə yönəldir və şəxs bu problemlərlə ancaq bu yolla başa çıxa bilir. Həzz verici fəaliyyətlər olaraq qəbul edə biləcəyimiz psixoaktiv maddələr şəxsi həyatın çətinliklərindən qorumaqda, hiss edilən ağrıları dayandıra bilməkdə, narahatlıq duyğularını basdırmaqda və bu yolla həzz yarada bilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə. S. Əlizadə Ə. Ə. Psixologiya. Bakı: 2003. s.128-138
2. Çelik, Mutlu; (2015), *"Uyuşturucu Nedir? Nasıl Anlarız? Ne Yapabiliriz?",* Alter Yayıncılık, Ankara.
3. Əsədov, B.M., Məmmədov, P.P., Vahabov, N.V. (2019). Narkologiyanın əsasları (dərs vəsaiti). Bakı nəşriyyat.
4. Heckman, M.A., Weil, J., Gonzales de Mejia, E. (2010). Caffeine (1, 3, 7- trimethylxanthine) in Foods: A Comprehensive Review on Consumption, Functionality, Safety and Regulatory Matters. Journal of Food Science, 75(3), 77-87.
5. Kaplan, G. B., Greenblatt, D. J., Ehrenberg, B. L., Goddard, J. E., Cotreau, M., Harmatz, J.S., Shader, R.I. (1997). Dose Dependent Pharmacokinetics and Psychomotor Effects of Caffeine in Humans. *Journal of Clinical Pharmacology*, 37, 693-703.
6. Kulaksızoğlu, A. (2004), Ergenlik Psikolojisi, İstanbul: Remzi Kitapevi.
7. Гулевская В.Я. Общая медицинская психология.- СПб: Культ Информ Пресс, 2000. s. 328
8. Ögel, K. (2015) *Bağımlı aileleri için Rehber Kitap*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 11. Baskı.
9. Smit, H.J., Rogers, P.J. (2002). Effects of Energy Drinks on Mood and Mental Performance: Critical Methodology. *Food Quality and Preference,* 13, 317-326.
10. Yaman, Ömer M; (2014), "Uyuşturucu Madde Bağımlısı Gençlerin Aile İçi İlişkilere Yönelik Görüşleri: Esenler-Bağcılar Örneği" *Addicta Dergisi* Bahar 2014, 99-132 DOI 10.15805/addicta.2014.1.1.013.

PSİXOAKTİV MADDƏ ASILILIĞININ SOSİAL PSİXOLOJİ ARAŞDIRILMASI

Balakişiyeva Nigar

XÜLASƏ

Psixoaktiv maddə asılılığı, inkişafında genetik, psixososial və ətraf mühit amillərinin rol oynadığı xroniki, neyrobioloji bir xəstəlikdir. Günümüzdə psixoaktiv maddə asılılığı ən mühüm ictimai sağlamlıq problemidir. Hər istifadəçidə psixoaktiv maddə istifadəsi pozuntusu yaranmasa da, müdaxilələr edilərək risk faktorlarını müəyyən etmək şəxsi asılılığın yaranmasından qorumaq üçün çox önəmlidir. Məqalədə psixoaktiv maddənin növləri, onun orqanizmdə göstərdiyi təsirlər və mövcud ola biləcək risk faktorları təsvir edilmişdir.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОАКТИВНОЙ ВЕЩЕСТВЕННОЙ ЗАВИСИМОСТИ

Балакишиева Нигяр

АННОТАЦИЯ

Зависимость от психоактивных веществ – это хроническое нейробиологическое заболевание, в развитии которого играют роль генетические, психосоциальные и эко-

логические факторы. Зависимость от психоактивных веществ сегодня является важнейшей проблемой общественного здравоохранения. Хотя не у каждого потребителя развивается расстройство, связанное с употреблением психоактивных веществ, выявление факторов риска посредством вмешательства имеет решающее значение для защиты человека от развития зависимости. В статье описаны виды психоактивного вещества, его влияние на организм и возможные факторы риска.

A SOCIAL PSYCHOLOGICAL STUDY OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCE DEPENDENCE

Balakishiyeva Nigar

SUMMARY

Psychoactive substance addiction is a chronic, neurobiological disease in which genetic, psychosocial and environmental factors play a role in its development. Psychoactive substance addiction is the most important public health problem today. Although not every user will develop a psychoactive substance use disorder, identifying risk factors through interventions is critical to protecting the individual from developing addiction. The article describes the types of psychoactive substance, its effects on the body and possible risk factors.

TƏNHALIQ PROBLEMİ: NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Turanə Bəşirova Namiq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
turanebesirova7@gmail.com

Açar sözlər: Təcrid, azadlıq, məna, hiss, ünsiyyət, nəzəri yanaşmalar.
Ключевые слова: Изоляция, свобода, значение, чувство, коммуникация, теоретические подходы.
Keywords: isolation, freedom, meaning, feeling, communication, theoretical approaches.

Platon Simpozium əsərində tənhalığı və ya fərdin təcrid hissinə sürüklənməsini insanın davranış və idrakının üstünlüyü kimi izah etmişdir. Aritofanın insan sevgisi və başqasına möhtac olması haqqında nitqində tənhalıq ümidsizlik və ayrılıq obrazı kimi təsvir edilir. Aristotel (384-322) Platonla razılaşdı ki, təklik arzuolunmaz və dəvət olunmayan bir hissdir. Aristotel insanların sosial olduğuna inanırdı, yəni insan başqaları ilə ünsiyyət axtarır.

Xristian ekzistensialist Kierkegaardın fikrincə, fərd olmaq üçün varlığın yoxluğu qorxusunu qəbul etmək lazımdır. Bu qəbulla fərd təklik qorxusu ilə üzləşir ki, fərd ola bilsin. Yenə də, onun fikrincə, fərdlərdə cəsarət və olmaq istədikləri şey üçün istək olmalıdır. Tənhalığın öhdəsindən gəlməyin yeganə yolu bu ola bilər. Əgər insan təkliyi kifayət qədər dərindən hiss edirsə, bu hissi çox dərindən paylaşa bilər. Yenə də onun fikrincə, insanlar ancaq kütlədən ayrılaraq həqiqəti tapa bilərlər. Dost olmaq insan varlığının qəlbinə tənhalıq üçün girməkdir. Kierkegaardın fikirlərini daha da genişləndirən Şopenhauerin fikrincə, müstəqillik birbaşa insan tənhalığının intuisiyasıdır. İnsanlar özləri ilə baş- başa qala bildikcə tək qala biliblər və təkliyi sevmədən, müstəqilliyə aşiq olmadan fərd ola bilməz. Yəni insan tək qala bildiyi müddətcə azaddır.

Tənhalığın azadlığın əsası olması fikri Buber (1923/1958) tərəfindən də qəbul edilmişdir. Buber fərdi azadlıq və seçim hüququnun bəşəriyyət üçün çox vacib olduğunu və təkliyin başqaları, özü və Tanrı ilə münasibətlərdə transsendensiyanı ifadə etdiyini vurğuladı. O hesab edirdi ki, əsl fərd kimi tam tanınmaq üçün insan başqalarından ayrı olmalıdır. Buber, insanların xarici dünyaya, yəni başqaları ilə birlikdə olmağa açıq olduqları təqdirdə uğur qazandıqlarını və inkişaf etdiklərini də ifadə etdi. Yenə insan varlığının ən əsas reallığı fərdlə başqa bir fərd arasındakı münasibətdir və bu münasibət boyu fərdlər öz başlarına bilə bilməyəcəkləri müəyyən mənaları paylaşırlar. Buber tənhalığı insan halının bir hissəsi kimi qəbul edirdi. Ancaq bununla mübarizə aparmaq əvəzinə, onu aradan qaldırmağın yollarını axtarırdı.

Sart şəxsiyyətlərarası münasibətləri tənhalığın mənbəyi hesab edir. O düşünürdü ki, tənhalıq yalnız fərd başqalarının varlığını tanıyanda baş verir, başqa heç nə yox. Sartr, insanın özünün təcrid olunmasının fərqinə varma prosesinin ağrılı olduğunu və bunun həm də məhsuldarlığa və yaradıcılığa səbəb ola biləcəyini irəli sürdü. Onun əsas tezisi ondan ibarətdir ki, fərdlər dünyada irəli getmək üçün həmişə seçim edirlər və bu seçimlərin nəticələrini daşıyırlar və Sartrın fikrincə (1943-1966) fərd təkbaşına hərəkət edir. Eynilə, Merleau- Ponty (1968) insanların azad və dünya ilə birlikdə varlıqlarını başqaları ilə birlikdə yaratdığına inanır. Bundan əlavə, başqaları ilə birgə yaşamaq fərdlərə onlara verilən vaxtdan daha çox nəsə yaratmaq imkanı verir. Yenə də Merlau-Pontiyə görə, hər bir münasibət istər- istəməz başqaları ilə fərqli bir vəziyyətə girişdir. Başqaları ilə hər real təcrübə fərdi özünü başqaları ilə qarışdırmaqdansa, təklikdən uzaqlaşdırır. Ancaq bütün əlaqələr kifayət qədər dərin deyilsə, onlar etibarsızlığa səbəb olur və sonra fərdlər üçün təklik ehtimalı ortaya çıxır.

Merlau- Ponti (1968) kimi Tillich də (1952) başqaları tərəfindən təcrid olunmağa və rədd edilməsinə səbəb olan tənhalıq hissi ilə maraqlanırdı. Fərdin niyə tək olduğu və tənha-

lığa necə qalib gələ biləcəyi suallarını verməklə tək qalmağın, məna axtarışının bir qismət olduğunu qəbul edir. Tillich (1963) təkliyin iki aspektini ifadə etmək üçün ingilis dilində iki anlayışın formalaşmasına öncülük etdi. "Yalnızlıq" tək qalmağın acısını ifadə etmək; Yalnızlığın şöhrətini ifadə etmək üçün insanın yaşadığı mühitdən ayrı qalması və ya kimsənin özünü tamamilə təcrid olunmuş və yanlış başa düşüldüyü zaman ortaya çıxardığını, yeni fikirlər icad etdiyini də qeyd etdi tənhalıq, hərəkət etmək və introspeksiyanı təşviq etmək gücü ilə nəticələnən həyat perspektivləri üçün lazımdır.

Tillich (1952) təkliyə azadlıq ölçüsünü əlavə etdi. Azadlıq ölçüsü cəsarətlə hərəkət etmək və risk etmək yolunu seçməklə bağlıdır. Tillich özünü sübut etməyin iki yolunu açıq şəkildə təqdim etdi: özü olmaq cəsarəti və varlığın gücündə iştirak. Güc müqavimətə qarşı özünü dərk etmək imkanıdır və bu güc insana tənhalıq hissini dəf etməyə imkan verən qüvvədir. Tillich üçün tənhalıq hissi paradoksal bir vəziyyətdir. Yəni həyatın eniş- yoxuşu kimi bütün ayrılıqlarda və hərəkətlərdə baş verən bir vəziyyətdir. Tillich də dedi: İnanırdı ki, fərdi səyahətlərdə bəzi məqamlar insanı açıq şəkildə təcrid edir. Bəziləri hətta insanlarla birlikdə və çoxölçülü şəkildə yaşayır, lakin nəticədə yenə də təkliyə üstünlük verir və yaşayır.

Fəlsəfi ədəbiyyatda tənhalıq şəxsiyyətin şəxsi yetkinliyinə, azadlığına, münasibətlərinin ən yüksək səviyyədə inkişafına nail olmaq üçün insani şəraitin tərkib hissəsi kimi təsvir edilir. Ekzistensial fenomenoloqlar tənhalığın fərdlər üçün mənasını və paradoksal mahiyyətini daha dərindən araşdırıblar. Onun düşüncələrinin mahiyyəti belə ortaya çıxdı. Yalnızlıq ağrılı, qaçılmaz, mənfi, lakin fərdi yetkinlik və inkişaf üçün zəruridir.

XVII əsrə qədər elmi- fəlsəfi dairələrdə tənhalığın obyektiv və subyektiv mahiyyəti arasında heç bir fərq yox idi. Mijuskovic (1979) yazırdı: Yalnızlıq iki hissədən ibarətdir: məna və hiss. Bir hiss olaraq tənhalıq öz şüuru və heçliyi/ mənasızlığı ilə üz- üzə gəlmə şüuru olaraq ortaya çıxır. Ancaq bu mənasızlıq tənhalıqla eynidir və ilk anda hiss olunur.

May tənhalıq və mənasızlıq hisslərinin birlikdə getdiyini qəbul etdi. O, tənhalığı Qərb cəmiyyətinin ümumi şərti kimi qəbul edirdi. Çünki fərdlər çox vaxt öz şəxsi dünyalarında yaşayırlar. Şəxsi dünyasında mənalı və dözümlü əlaqələrin olmaması səbəbindən bu təklik qorxusu fərdlərdə qeyri- müəyyənliyə və tez- tez fəlakətə səbəb olur.

Franki (1946/1963), Meydən fərqli olaraq, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı tənhalığı təsvir edir. O, yazılarında İkinci Dünya Müharibəsi zamanı nasist konsentrasiya düşərgəsindəki təcrübələrini müzakirə etdi. Frank tənhalığı insanlara ən qorxunc vəziyyətlərdə belə məna axtarmağa və bu çətin şərtləri dəf etməyə kömək edən bir vasitə hesab edirdi. Mənanın kəşfi yaşamağın yeni yollarını gətirir. Öz düşüncələri ilə tək qalmaq istəyən məhbuslar həmişə tək deyildilər. Çünki onlar keçmişləri ilə, xəyal etdikləri gələcəklə bir yerdə idilər. Məhkumlar öz tənhalıqlarında dəhşətli şəraitdə yaşayırdılar. Onlar həyatın mənasını tapmaq üçün mübarizə aparırdılar. Onlar əziz inanclarını xatırladıqca, yeni imkanlar arzuladıqca, yaşadıqları şəraitə qalib gəldilər və bu qalibiyyət tənhalıq içində həyatlarına yeni məna verdi.

Tənhalığın hərtərəfli tərifini vermək üçün bir çox yanaşmalar irəli sürülüb. Bununla belə, tənhalığa sosial elm adamları və psixoloqlar hərtərəfli tərif verə bilərdilər. Bundan əlavə, fəlsəfi ədəbiyyatda tənhalığın razılaşdırılmış və ardıcıl tərifi yoxdur. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir müəllif bu fenomenə öz fərdi prizmasından yanaşır. Peplau və Periman tənhalığı səkkiz fərqli nəzəri yanaşma ilə müəyyən etdilər: psixodinamik, fenomenoloji, ekzistensial-humanist, sosioloji, interaktiv, koqnitiv, məxfilik və sistematik. Bu kateqoriyalar üst- üstə düşən və razılaşdırılmış fenomenin geniş təsvirləridir.

Müzakirə olunan bir anlayış kimi tənhalıq bir çox cəhətlərə malik olsa da, heç vaxt düzgün nəzəri səviyyədə sistemli və tam şəkildə ifadə edilməmişdir. Tənhalığın empirik olmayan tərifləri müsbət və mənfi konnotasiyalarla doludur. Bir çox müəlliflər bu fərqləri münaqişə kimi qiymətləndirmişlər və bu münaqişə məqbul və ya müsbət təklik və ya qəbuledilməz və mənfi təklik arasında davamlı diapazonda baş verir. Nə vaxt tənhalıq yaradıcı, məh-

suldar və yetkinləşirsə, o zaman müsbət sayılır, tənhalıq fiziki, emosional və ya sosial yadlaşma və ya özündən və başqalarından təcrid olunma kimi baş verdikdə isə mənfi tənhalıq sayılır. Mənfi tənhalığın müzakirəsində tənhalıq hissi artır. Çünki bu, emosional, psixoloji və sosial izolyasiyanın göstəricisi hesab olunur.

Psixoanalizin atası Freyd tənhalıq haqqında çox az şey deyirdi. O, tənhalığın uşaqlıqdan başladığına inanırdı. Ancaq uşaqlar bunu dərk edə bilmirlər. Freydə görə, tənhalıq "okean duyğusu"na əsaslanır ki, bu da eqo və heçliyə əsaslanır. Fromm- Reichmann (1959) Freydin tənhalıq metaforası haqqında O, şizofreniya xəstələri ilə bağlı apardığı araşdırmaya toxundu və xəstələri ilə münasibətdə tənhalığı orijinal təriflə təsvir etdi: "Bəlkə də mənim marağım gənc katatonik qadın xəstəmlə başladı. Bu xəstəm uzun müddət ünsiyyətə tamamilə qapalı olan tam narahatlıq xəstəsi idi. Nə vaxt onun dəhşətli hisslərini soruşsam, bu hisslər üzə çıxırdı. onun dörd barmağını mücərrəd və baş barmağını yuxarı qaldıraraq onun hisslərini anlayan bir səs tonu ilə onun hərəkətini "yalnızlıqdır" kimi şərh etdim, bu halda üzündəki ifadə rahatladı, o, böyük bir rahatlıq və məmnunluq nümayiş etdirdi barmaqlarını açdı, yəni hər barmağından danışdı, bir-iki həftə bu "barmaq söhbəti"nə davam etdi azaldı və o, ünsiyyət təcrid vəziyyətindən qurtulmağa başladı və biz sonradan onun bütün tənhalığını ortaya qoyduq.

Fromm- Reichmann bildirirdi ki, yaşından asılı olmayaraq hər bir insan tənhalıq hiss edə bilər. "Hər bir insan uşaqlıqdan başlayaraq bütün həyatı boyu insanlar arasında yaxınlıq həsrəti yaşayır və bu təhlükədən kənarda qalan heç bir insan yoxdur".

Zilboorg (1938) tənhalıqdan bəhs edərkən bildirirdi ki, tənhalıq insanın həyatında əsas vasitədir. Bu müəllif tənhalığı dərindən araşdırıb. O, sevilməyin və heyran olmağın gözəlliyinin sevincini, eyni zamanda kiçik və zəif olmağın şokunu və başqasını xoşbəxt etmək ehtiyacını müzakirə etdi. Winnicott (1965) Zillboorg ilə razılaşdı. Onlar tək qalma vəziyyəti ilə bağlı bir nəzəriyyə yaratmışlar və bu nəzəriyyə uşağın ona baxan ailəsinin yanında tənha qalma ehtimalını ifadə edir.

Psixologiyaya insan ehtiyacları yanaşmasından baxıldığında, tənhalıq qeyri- təbii və patoloji təcrübəyə/ xəstəliyə bənzəyən bir vəziyyətdir. Bu təcrübə şəxsiyyətlərarası yaxınlıq və ya əlçatan sosial münasibətlər olmadıqda gücləndirilə bilər . Məsələn, Weiss (1973) tənhalığı yalnız qeyri- təbii bir vəziyyət kimi deyil, həm də tibbi müdaxilə tələb edən xəstəlik kimi görür. Yenə bildirir ki, tənhalığın insana heç bir təsiri yoxdur.Onun heç bir müsbət təsiri olmadığını və qaçınılması lazım olan bir təcrübə olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. А. О. Смирнова, "Социальное одиночество: сущность, типы, причины, методы преодоления", 2010, 161-174 с.

2. Аристотель, Никомахова этика// Аристотель. Сочинсния: в 4 т.Т 4. М:Мысль, 1983, 649 с.

3. Бердяев. Н. А, "Я и Мир Обьектов. Опыт Философии Одиночества и Общения", Москва, 2001, 480 с.

4. Д. А. Мамееб, "Виртуальное общение как псевдо-коммуникация и актуализация проблемы одиночества: сочиально-философский аспект", 2006, 47-52 с.

5. Д. А. Матеев, "Феномен одиночества и проблема нарушения коммуникации", Новосибирск, 2012, 183 с.

6. Е. А. Мазуренко, "Социальные и личностные функции одиночества в современном обществе", 2013, 311 с.

7. Е.Л. Яковлева, "Одиночество В Пространстве гламура", Казан, 2015, 136с.

TƏNHALIQ PROBLEMİ: NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Bəşirova Turanə

XÜLASƏ

"Tənhalıq Problemi: Nəzəri Yanaşmalar" adlı məqalə, insanların tənhalıq hissindən qurtulmağa çalışdığı və bu hissiyyatın səbəblərini anlamağa çalışdığı bir çox sahədə keçir. Bu məqalədə, tənhalığın psixoloji, sosial, və hətta bioloji tərəfləri kimi fərqli aspektləri müzakirə olunur. Həmçinin, tənhalığın insan sağlamlığı və yaşam keyfiyyəti üzərindəki təsiri ilə bağlı araşdırmalar və fikirlər təqdim edilir.

Məqalə, tənhalığın müəyyən bir amillər tərəfindən təşkil edilə biləcəyini və ya sosial dəyərlər, məqsədlər və ictimai münasibətlərin insanların tənhalığını tənzimləyə biləcəyini irəli sürdüyü müxtəlif nəzəri yanaşmaları müzakirə edir. Bu məqalə, tənhalıq probleminin anlaşılması və həll edilməsi üçün mövcud nəzəri yanaşmaların necə birlikdə işləyə biləcəyi və tənhalığın təsirini azaltmaq üçün nələrin etibarlı olduğu barədə də qiymətləndirmələr təklif edir.

ПРОБЛЕМА ОДИНОЧИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Баширова Турана

АННОТАЦИЯ

В статье «Проблема одиночества: теоретические подходы» рассматриваются многие направления, в которых люди пытаются преодолеть чувство одиночества и пытаются понять причины этого чувства. В этой статье обсуждаются различные аспекты одиночества, такие как психологические, социальные и даже биологические аспекты. Также представлены исследования и выводы о влиянии одиночества на здоровье и качество жизни человека.

В статье рассматриваются различные теоретические подходы, в которых авторы предполагают, что одиночество может формироваться определенными факторами или что социальные ценности, цели и социальные установки могут регулировать одиночество людей. В этой статье также предлагается оценка того, как существующие теоретические подходы к пониманию и решению проблемы одиночества могут работать вместе и что действительно для снижения воздействия одиночества.

THE PROBLEM OF LONELINESS: THEORETICAL APPROACHES

Bashirova Turana

SUMMARY

The article "The Problem of Loneliness: Theoretical Approaches" goes through many areas where people try to overcome the feeling of loneliness and try to understand the reasons for this feeling. This article discusses different aspects of loneliness such as psychological, social and even biological aspects. Research and insights into the impact of loneliness on human health and quality of life are also presented.

The article discusses various theoretical approaches in which the authors suggest that loneliness can be shaped by certain factors or that social values, goals, and social attitudes can regulate people's loneliness. This article also offers assessments of how existing theoretical approaches to understanding and addressing loneliness can work together and what is valid for reducing the impact of loneliness

DAXİLİ PSİXOLOJİ AMİLLƏRİN İNSANIN ADAPTASİYASINA TƏSİRİ

Nəzərli Rövşən
Odlar Yurdu Universitetinin magistrantı
nazarli.01@mail.ru

Açar sözlər: adaptasiya, daxili və xarici psixoloji amillər, özünütənzimləmə, uğurlu fəaliyyət.
Ключевые слова: адаптация, внутренние и внешние психологические факторы, саморегуляция, успешная деятельность.
Keywords: adaptation, internal and external psychological factors, self-regulation, successful activity.

Müasir dövrdə ətrafdakı insanlarla effektiv qarşılıqlı əlaqə qurmaq, verilən tapşırıqları optimal şəkildə yerinə yetirmək və eyni zamanda, daxili harmoniyanı qoruyub-saxlamaq kimi məsələlər bir çoxlarını maraqlandırır. Bu məsələ, bəlkə də, ritorikdir. Çünki özünütənzimləmə üsulları hər bir insan üçün fərdidir və müxtəlif situasiyalarda differensiasiya olunmuş şəkildə təzahür edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, adaptasiya prosesinə müxtəlif amillərin təsir qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi bu gün aktualdır. Psixi vəziyyətlər və sosial uyğunlaşma növləri arasında əlaqənin qurulması psixi sağlamlığın qorunması, psixoloji travmaya qarşı müqavimət kontekstində, həmçinin psixoloji-maarifləndirici proqramların və psixoloji təlimlərin hazırlanması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [1; 2; 3].

Adaptasiya, bütün cəhətləri ilə yanaşı, fərdin sosiallaşmasının uğurunu müəyyən edir və özünürealizə amillərindən biridir. Şəxsiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində adaptasiya xüsusi məna kəsb edir. Ən əsası, həllini tələb edən adaptasiya problemi fərdin həyatının, sosial mühitinin, statusunun dəyişməsi ilə xarakterizə olunan dövrlərində olub, şəxsiyyət və yeni sosial rolun əldə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir [1].

Bununla belə, qeyd etmək yerinə düşər ki, daxili psixoloji amillər psixi vəziyyətimizdə hər hansı dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur və fəaliyyətin uğurlu və ya uğursuz təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır. Bəs, daxili psixoloji amillər dedikdə, nə başa düşülür?

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, insan davranışına müxtəlif xarici (günün vaxtı, ətrafdakı insanlar, vəziyyət) və daxili (genetika, sağlamlıq, əhval-ruhiyyə, vərdişlər, düşüncə tərzi) amillər təsir göstərir. Tədqiqatçılara görə, xarici amillərə fiziki mühit, vəziyyətin "konteksti" (yaxınlıqda olanlar, ilin vaxtı, günün vaxtı və s.), ətrafdakı insanların davranışı, onların rasional və ya psixoloji təsirləri, əsl vəziyyətin özü və onun təfsiri daxildir [5, s. 34].

Daxili amillərə isə genetik amillər, sağlamlıq vəziyyəti, fizioloji vəziyyət (aclıq, susuzluq, ağrı və s.), əhval-ruhiyyə, emosiyalar, vərdişlər, ağıl və iradə daxildir. Geniş şəkildə desək, bizim davranışımız mədəniyyətimizdən, mediamızdan, əxlaqımızdan və cəmiyyətin ənənələrindən qaynaqlanır.

Levitovun "Psixi vəziyyətlərin problemi" kitabında və "Psixi vəziyyətlər haqqında" monoqrafiyasında daxili amillər gerçəkliyin əks olunduğu obyekt və hadisələrindən, fərdin əvvəlki vəziyyətindən və psixi xassələrindən asılı olaraq, psixi proseslərin gedişinin unikallığını göstərən müəyyən bir müddət ərzində intellektual fəaliyyət və davranışın vahid xarakteristikası kimi müəyyən edilmişdir [5, s. 34]. Psixoloji faktlar daxili amillərin psixi vəziyyətlə müəyyən olunduğunu göstərir.

R.Nemov qeyd edir ki, psixi vəziyyət insanın dəyişkən vəziyyətidir və bir qayda olaraq, emosional hallarla müşayiət olunub, insan həyatının inkişaf edən şərtlərinin təsiri altında yaranır [6]. A.O.Proxorov psixi vəziyyəti insanın zehni fəaliyyətinin dinamikasında sabit vahid sindrom (məcmu) şəklində əks olunması kimi müəyyən edir, zamanın gedişatında davranışın və təcrübənin vəhdətində ifadə olunduğunu bildirir [7].

Psixi vəziyyətləri A.O.Proxorov böyük bir sistemin tərkib hissəsi kimi təqdim edir. Bu sistemdə orqanizmin psixi funksiyaları onun özünütənzimləməyə yönəlmişdir. Özünütənzimləmə funksiyası sayəsində daxili amillər adaptasiyanın effektivliyini təmin edir, subyektin psixoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən fəaliyyətinin tələblərinə uyğunlaşdırılmasını həyata keçirir.

Tədqiqatlar göstərir ki, lazımi dəyişikliklər, eyni zamanda, məkan-zaman və informasiya-enerji koordinatlarında bir tərəfdən xarici mühitin xüsusiyyətlərini (obyektiv fəaliyyət, sosial mühit və s.) birləşdirən cəhətlərin inteqrasiya funksiyası sayəsində mümkün olur, digər tərəfdən isə, psixi proseslər və psixoloji xassələr müvafiq funksional strukturları təşkil edir [8, s. 21].

Daxili amillərin təsir dərəcəsi psixi vəziyyətdən daha çox asılıdır. Psixi vəziyyətlər olduqca müxtəlifdir. Onlar müxtəlif meyarlara görə təsnif edilir. Ümumiyyətlə, psixi vəziyyətlər şüur dərəcəsinə (şüurlu və şüursuz), emosional göstəricilərə (müsbət, mənfi və neytral), xarici ifadəyə (dərin, səthi), formalaşma mənbəyinə (şəxsi müəyyən edilir) və situasiyaya görə təsnif edilir [9]. Problemlə bağlı A.O.Proxorov qeyd edir ki, psixi vəziyyətin yaranması, onun təyini və çevrilməsi mexanizmləri tam öyrənilməmişdir. Müvafiq olaraq, tələbatların aktuallaşmasına, dəyişməsinə, dinamikasına və tənzimlənməsinə şüurun və onun tərkib hissələrinin töhfəsi, praktiki olaraq, öyrənilməmişdir. Aydındır ki, xarici obyektiv və sosial mühit subyektin psixi vəziyyətlərinə müəyyənedici təsir göstərir. Lakin bu təsir şüur vasitəsilə həyata keçirilir. Şüur problemləri tarazlaşdırır, həyatın mənalı qəbulunu təmin edir. Demək olar ki, subyektin vəziyyəti bu balanslaşdırmanın əksidir [9, s. 73].

Buna əsaslanaraq, insanın psixi vəziyyətlərinin dinamikası ilə daxili amillərin burada rolu, onun adaptasiya prosesinə təsirinin öyrənilməsi olduqca aktualdır. Bu metodoloji prinsiplərə və müddəalara əsaslanaraq, daxili amillərin adaptasiya prosesinə təsirini öyrənməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Bu baxımdan, fenomenoloji respondentlərə psixi vəziyyətindəki dəyişikliklərin onların adaptasiyasına təsirinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün pilot tədqiqat keçirildi. Bu zaman yeddi amil müəyyən edilmişdir. Bunlara fizioloji, fiziki, emosional, koqnitiv, situasiya, dəyər və şəxsiyyət amilləri daxildir.

Respondentlərdən onların psixi vəziyyətindəki dəyişikliklərə daha çox təsir edən bu və ya digər parametrin əhəmiyyətini qiymətləndirmələri xahiş olundu. Tədqiqat üçün seçilmiş nümunədə orta hesabla 18-26 yaş civarında olan respondent daxildir. Tədqiqat təlim fəaliyyəti vəziyyətində aparılmışdır.

Tədqiqat göstərdi ki, daxili amillər adaptasiya prosesinə daha ciddi təsir göstərir. Lakin bununla belə, xarici amillərin də təsirinin az olduğunu demək olmaz (P=0,002, P= 0,001). Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, ilk nümunədə daxili amillər, o cümlədən dəyər amili psixi vəziyyətin dəyişməsinə ən intensiv təsir göstərir. Ailə, pul və sağlamlıq kimi mühüm dəyərlər dominantlıq təşkil edirdi. Beləliklə, bu sahələrdə dəyişikliklər psixi vəziyyətindəki dəyişikliklərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Şəxsi amillər psixi vəziyyətin dəyişməsinə az dərəcədə təsir göstərir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Tələblərin daxili psixoloji amillərinin onların adaptasiyasına təsirinin göstəriciləri (N=60)

Əsas amillər	Adaptasiya səviyyəsi	Özünütənzimləmə imkanları	Akademik nailiyyətlər (balların orta göstəricisi)	P göstərici
Fizioloji	125,8	151,2	86.00	0.004
Fiziki	130,2	143,7	84,00	0.006
Emosional	128,6	122,6	92,00	0.002
Koqnitiv	142,9	134,2	76,00	0.000
Situasiya	110,3	121,4	82,00	0.001
Dəyərlər	118,5	160,1	91,00	0.005
Şəxsiyyət	116,8	119,2	85,00	0.000

Eyni zamanda, tədqiqat zamanı həssaslıq və sərtlik kimi amillər də müəyyən edilmişdir. Bu xüsusiyyətlər, respondentlərin şəxsi xüsusiyyətləri kimi, vəziyyətin dəyişməsinə daha az təsir göstərir. Bununla belə, akademik nailiyyətlərin təsiri əhəmiyyətsizdir. Tələblərin aldığı qiyməti onların adaptasiyası ilə əlaqəsi zəifdir. Bu onu göstərir ki, özünütənzimləmə ilə adaptasiya arasında əhəmiyyətli asılılıq var (P=0,004).

Tədqiqatın nəticələrindən məlum oldu ki, ikinci nümunədə fizioloji və situasiya amilləri psixi vəziyyətin fiziki yorğunluq və iştahanın artması, əlverişsiz mühit (arzuolunmaz qarşılıqlı təsirlər, başqalarının təzyiqi), gözlənilməz vəziyyətlər və s. kimi dəyişikliklərinə ən intensiv təsir göstərir.

Koqnitiv amil psixi vəziyyətin dəyişməsinə az təsir edir. Şüurun aydınlığı, düşüncələrin dəyişməsi kimi ifadələr önə çəkilib. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, respondentlər üçün adaptasiyanın dəyişməsi, əsasən, daxili amillərdən qaynaqlanır. Psixi vəziyyətin dəyişməsinə həm xarici, həm də daxili amillər təsir edir. Görünür bu, respondentlərin yaş xüsusiyyətləri, həyat dövrü, eləcə də toplanmış təcrübələri ilə bağlıdır.

Apardığımız tədqiqatın nəticələri əsasında aşağıdakı qənaətə gəlmək olar:

– Emosionallıq və narahatlıq kimi amillərin psixi vəziyyətin adaptasiya göstəricisinə birbaşa təsiri var. Emosional vəziyyət nə qədər yüksəkdirsə, adaptasiya səviyyəsi də bir o qədər aşağı olur və bu, uğur qazanma amilinə hərtərəfli təsir göstərir;

– Uğurlu adaptasiya konstruktiv istiqamətə malik ola bilər. Onun səviyyəsi özünütənzimləmədən və xarici məhdudiyyətlərdən asılıdır və müxtəlif amillərdən asılı olaraq, istiqamətini dəyişir;

– Müəyyən psixi vəziyyətlər müəyyən adaptivliyə səbəb ola və insanın fəaliyyətinin effektivliyinə təsir edə bilər.

Əldə edilən məlumatlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, təhsil prosesinin keyfiyyətinin artırılması üçün tələbələrin şəxsiyyət və psixika xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu, təhsil prosesi zamanı tələbələrin peşə səriştəsinin formalaşmasını tənzimləməyə və bununla da, mütəxəssislərin peşəkar hazırlığının səviyyəsini yüksəltməyə və uğurlu adaptasiyaya imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov R.V. Gerçəklik terapiyası və ya yaşamaq sənəti. Bakı: 2017, 260 s.
2. Adeola, F. (2000). Endangered community, enduring people: Toxic contamination, health, and adaptive responses in a local context. Environment and Behavior, 32, 209–249. doi:10.1177/00139160021972504

3. Aldwin, C., & Stokols, D. (1988). The effects of environmental change on individuals and groups: Some neglected issues in stress research. Journal of Environmental Psychology, 8, 57–75. doi:10.1016/S0272- 4944(88)80023-9
4. American Psychological Association. (2007). The road to resilience. Retrieved from http://www.apa.org/helpcenter/road-resilience.aspx
5. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека / Н.Д Левитов. – М.: Изд-во «Просвещение», 1964, с. 34
6. Немов Р.С. Психологический словарь / Р.С Немов. – М.: Изд-во «Владос», 2007, с. 560
7. Прохоров А.О. Саморегуляция психических состояний: феноменология, механизмы, закономерности / А.О Прохоров. – М.: Изд-во «ПЕР СЕ», 2005, 352 с.
8. Прохоров А.О. Смысл и психическое состояние: феноменология и закономерности взаимоотношений / А.О. Прохоров. – Психология психических состояний. Сборник статей. Вып. 6. Казань, КГУ, 2006, с. 8-21
9. Прохоров А.О. Феноменологические особенности пространственно-временной организации психических состояний субъекта. Психология психических состояний. Сборник статей. Вып.6. Под ред.проф. А.О. Прохорова. – Казань: Изд-во «Отечество», 2009, с. 69-78.

DAXİLİ PSİXOLOJİ AMİLLƏRİN İNSANIN ADAPTASİYASINA TƏSİRİ

Rövşən Nəzərli

XÜLASƏ

Məqalədə daxili psixoloji amillərin insanın adaptasiyasına təsirinin istiqamətləri araşdırılır. Bu aspektdə tələbələrdə müxtəlif metodikalar vasitəsilə adaptasiyanın uğurlu həyata keçməsinə daxili və xarici psixoloji amillər tədqiq olunmuşdur. Məqalədə daxili psixoloji amillərin təsnifatı verilir və bu anlayışın psixoloji mahiyyəti açıqlanır. Eləcə də məqalədə özünütənzimləmənin bu prosesdə roluna diqqət yetrilir. Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, daxili amillər, o cümlədən dəyər, emosional vəziyyət, fizoloji göstəricilər psixi vəziyyətin dəyişməsinə ən intensiv təsir göstərir. Bu prosesdə ailə və sağlamlıq kimi mühüm dəyərlər dominantlıq təşkil edir. Faktlar göstərdi ki, daxili və xarici amillərin dəyişməsi psixi vəziyyətdəki dəyişikliklərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və adaptasiyanın səviyyəsini müəyyən edir. Özünütənzimləmə adekvatlıq səviyyəsində, şəxsi amillər psixi vəziyyətin dəyişməsinə az dərəcədə təsir göstərir. Bu faktlar nəzərə alınmalıdır.

ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА АДАПТАЦИЮ ЧЕЛОВЕКА

Ровшан Назарли

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются направления влияния внутренних психологических факторов на адаптацию человека. В этом аспекте изучены внутренние и внешние психологические факторы успешного осуществления адаптации студентов различными методами. В статье представлена классификация внутренних психологических факторов и раскрыта психологическая сущность этого понятия. Также в статье акцентируется внимание на роли саморегуляции в этом процессе. Результаты исследования показали, что наиболее интенсивное влияние на изменение психического со-

стояния оказывают внутренние факторы, в том числе ценностное, эмоциональное состояние и физиологические показатели. В этом процессе доминируют такие важные ценности, как семья и здоровье. Факты показали, что изменение внутренних и внешних факторов существенно влияет на изменения психического состояния и определяет уровень адаптации. На уровне саморегуляторной адекватности личностные факторы мало влияют на изменение психического состояния. Эти факты следует принять ко вниманию.

THE INFLUENCE OF INTERNAL PSYCHOLOGICAL FACTORS ON HUMAN ADAPTATION

Rovshan Nazarli

SUMMARY

The article examines the directions of the influence of internal psychological factors on human adaptation. In this aspect, internal and external psychological factors for the successful implementation of adaptation in students through various methods were studied. The article provides a classification of internal psychological factors and explains the psychological essence of this concept. Also, the article focuses on the role of self-regulation in this process shows. The results of the study showed that internal factors, including value, emotional state, and physiological indicators have the most intensive effect on the change of mental state. In this process, important values such as family and health dominate. The facts showed that the change of internal and external factors significantly affects the changes in the mental state and determines the levels of adaptation. At the level of adequacy of self-regulation, personal factors have little effect on changes in mental state. These facts should be taken into account.

KEÇMİŞ TƏCRÜBƏNİN TƏFƏKKÜRÜN ÇEVİKLİYİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN PSİXOLOJİ TƏRƏFLƏRİ

Əliyeva Elvira Hüseyn qızı,
Naxçıvan Müəlimlər institunun magistrantı
a_elya_@hotmail.com

Açar sözlər: təfəkkür, təfəkkürün çevikliyi, təfəkkürün növləri, düşüncə, məsələ həlli, təfəkkürün keyfiyyətləri
Ключевые слова: мышление, гибкостъ мышления, типы мышления, мысл, решение проблем, качества мышления
Key words: thinking, flexibility of thought, types of thinking, thinking, solving problem, qualities of thinking

Təfəkkür, insanın yaradıcı fəaliyyətinin ən yüksək forması olan reallığı əks etdirən psixi idrak prosesidir. Solso üçün təfəkkür yeni zehni təmsilin formalaşdığı prosesdir; mühakimə, abstraksiya, mühakimə və təxəyyül və problem həllinin zehni atributlarının kompleks qarşılıqlı təsirində əldə edilən məlumatın çevrilməsi ilə baş verir. Deməli, təfəkkür ən yüksək idrak prosesidir; şeylərin mahiyyətini açan ideyaların hərəkətidir. Onun nəticəsi obraz deyil, müəyyən fikir, ideyadır; Bu, indikativ-tədqiqat, transformasiya və idrak xarakteri daşıyan hərəkətlər və əməliyyatlar sistemini nəzərdə tutan nəzəri və praktik fəaliyyətin xüsusi bir növüdür. Düşünmək insan biliyinin ən yüksək səviyyəsidir. İdrakın sensor səviyyəsində bilavasitə qavranılması mümkün olmayan real dünyanın belə subyektləri, xassələri və əlaqələri haqqında biliklər əldə etməyə imkan verir. Təfəkkürün forma və qanunlarını məntiq, onun hərəkət mexanizmlərini psixologiya və neyrofiziologiya öyrənir. Kibernetika təfəkkürü müəyyən psixi funksiyaların modelləşdirilməsi vəzifələri ilə əlaqədar təhlil edir. Təfəkkürün birinci xüsusiyyəti onun dolayı xarakteridir. İnsan bilavasitə bilə bilmədiyi şeyi dolayı yolla bilir: bəzi xassələri digərləri vasitəsilə, məchulları isə məlum vasitəsilə. Düşüncə həmişə hiss təcrübəsinin məlumatlarına – hisslər, qavrayışlar, fikirlər və əvvəllər əldə edilmiş nəzəri biliklərə əsaslanır. Dolayı bilik vasitəçi bilikdir. Təfəkkürün ikinci xüsusiyyəti onun ümumiliyidir. Gerçəklik obyektlərində ümumi və əsas haqqında bilik kimi ümumiləşdirmə ona görə mümkündür ki, bu obyektlərin bütün xassələri bir-biri ilə bağlıdır, ümumi yalnız fərdidə, konkretdə mövcuddur və özünü göstərir. Düşüncə müxtəlifliyi. Sözün, obrazın və hərəkətin düşüncə prosesində hansı yeri tutmasından, bir-biri ilə əlaqəsindən asılı olaraq təfəkkürün üç növü fərqləndirilir: təfəkkürün genezisinə görə: konkret-fəal və ya praktiki, konkret-obrazlı, mücərrəd. Konkret effektiv təfəkkür insanların istehsalat, konstruktiv, təşkilati və digər praktik fəaliyyət şəraitində konkret problemlərin həllinə yönəlmişdir. Praktik düşüncə texniki, konstruktiv düşüncədir. Bu, texnologiyanı anlamaqdan və bir insanın texniki problemləri müstəqil həll etmək bacarığından ibarətdir. Texniki fəaliyyət prosesi əməyin zehni və praktiki komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə prosesidir. Mücərrəd təfəkkürün mürəkkəb əməliyyatları insanın əməli hərəkətləri ilə iç-içədir. Konkret-hərəkətli təfəkkürün xarakterik xüsusiyyətləri açıq müşahidə, təfərrüatlara diqqət yetirmək və onlardan müəyyən bir vəziyyətdə istifadə etmək, məkan təsvirləri və diaqramlarla işləmək, düşüncədən hərəkətə və geriyə sürətlə keçmək bacarığıdır. Konkret-obrazlı təfəkkür və ya bədii təfəkkür insanın mücərrəd ümumiləşdirmə fikirlərini konkret obrazlarda təcəssüm etdirməsi ilə xarakterizə olunur. Abstrakt və ya şifahi-məntiqi təfəkkür əsasən təbiətdə və insan cəmiyyətində ümumi qanunauyğunluqları tapmağa yönəlib. Abstrakt, nəzəri təfəkkür ümumi əlaqələri və münasibətləri əks etdirir. O, konsepsiyalarla, geniş kateqoriyalarla işləyir və təmsilçiliyin təsvirləri burada köməkçi rol oynayır. Hər üç düşüncə növü bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bir çox insanlar eyni dərəcədə konkret-fəal, konkret-təxəyyül və nəzəri təfək-

kür inkişaf etdirmişlər, lakin insanın həll etdiyi problemlərin xarakterindən asılı olaraq əvvəlcə biri, sonra digəri, sonra üçüncü tip düşüncə ön plana çıxır. Uşaqlarda təfəkkür onun inkişafı prosesində araşdırılırsa, onda tapmaq olar ki, əvvəlcə konkret-fəal təfəkkür, sonra konkret-obrazlı, sonra isə mücərrəd-məntiqi təfəkkür yaranır. .2 Yeniyetməlikdə təfəkkürün xüsusiyyətləri Yeniyetmə üçün nəzəri təfəkkür və ətraf aləmdə - insan mövcudluğunun tarixən şərtlənmiş reallıq sistemində maksimum sayda semantik əlaqə yaratmaq bacarığı böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. O, psixoloji cəhətdən obyektiv dünyanın reallığına, obrazlı-işarə sistemlərinə, təbiətə və sosial məkana qərq olur. Məktəbdə və xüsusi müəssisələrdə öyrənilən material yeniyetmənin öz fərziyyələrini qurması və sınaqdan keçirməsi üçün şərt olur. Təbii ki, insan varlığının reallıqlarına belə qərq olmaq yeniyetməlik dövrünün sonlarına və yeniyetməlik dövrünün başlanğıcına doğru getdikcə artır. Sosial mühitə qərq olan yeniyetmə özünün yüksək psixi funksiyalarını və təyin olunmuş əlamətlər sistemini daim dəyişdirir. Bu vəziyyət düşüncəni dəyişir. Məhz bu münasibətlə J. Piaget yazırdı ki, "ictimai həyat üç vasitəçinin: dilin (işarələrin), subyektin obyektlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin məzmununun (intellektual dəyərlərin) və təfəkkür üçün müəyyən edilmiş qaydaların təsiri ilə intellekti dəyişdirir

Məlumdur ki, insanın davranışında bir tərəfdən "sabit stereotip təfəkkürü", digər tərəfdən isə problemli situasiyadan qeyri-standart həll və çevik çıxış yollarının tapılması formalarını görmək mümkündür.İlk əvvəl qeyd edək ki, təfəkkürdə fərdi fərqlərdən biri kimi meydana çıxan çeviklik o səbəbdən təzahür edir ki, insanlarda əqli fəaliyyətin müxtəlif və tamamlayıcı forma və növləri arasında münasibətlər müxtəlif cür qurulmuşdur.

Təfəkkür insan idrakının ən yüksək səviyyəsidir, iki əsaslı şəkildə fərqli psixofizioloji mexanizmlərə əsaslanan ətrafdakı real dünyanın beynində əks olunması prosesidir: anlayışlar, fikirlər fondunun formalaşması və davamlı olaraq doldurulması və yeni mühakimə və nəticələrin çıxarılması. Düşüncə ilk siqnal sistemindən istifadə etməklə birbaşa qavranmaq mümkün olmayan ətraf aləmin belə obyektləri, xassələri və əlaqələri haqqında biliklər əldə etməyə imkan verir.

Təfəkkür həmişə yaradıcıdır, çünki o, yeni biliklər kəşf etməyə yönəlmişdir. Məsələn: model olmayan yerdə və şagirdin özü subyektiv cəhətdən yeni olsa da, yeni bir şey tapır (məsələn, problemin həlli yolu), burada yaradıcı təfəkkür yaranır. Yaradıcılıq yenilik və ictimai əhəmiyyət kəsb edən yeni maddi və mənəvi dəyərlər yaradan insan fəaliyyəti, yəni yaradıcılıq nəticəsində əvvəllər mövcud olmayan yeni bir şeyin yaranması kimi müəyyən edilir. Yaradıcı təfəkkür müəyyən bir problemin əsaslı şəkildə yeni və ya təkmilləşdirilmiş həll yolunun kəşfi ilə nəticələnən düşüncədir. Yaradıcı düşüncə yeni ideyalar yaratmaq məqsədi daşıyır. Yaradıcı düşüncənin ən ümumi tərifi onun məhsul xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Yaradıcılıq sosial əhəmiyyət kəsb edən yeni maddi və mənəvi dəyərlər yaradan insan fəaliyyəti kimi müəyyən edilir. Bu meyar sosial əhəmiyyətli məhsullar yaradan görkəmli alim və rəssamların işini qiymətləndirmək üçün tətbiq edilir. Amma yaradıcılıq elementləri uşaqlarda fəaliyyət, fikir müstəqilliyi, təşəbbüskarlıq, mühakimə orijinallığı və yaradıcı təxəyyülün yer aldığı oyunda, işdə, təhsil fəaliyyətində də meydana çıxır. Buna görə də, fəaliyyət məhsulunun sosial əhəmiyyəti kimi bir meyar yaradıcılığı müəyyən etmək üçün tamamilə uyğun deyil.

Yeniyetmələrdə təfəkkürün təzahürü xüsusiyyətlərinin, eləcə də inkişafı və diaqnostikasının ümumpsixoloji mexanizmlərindən bəhs etməzdən əvvəl bu yaş dövrünün psixoloji olaraq kiçik məktəb yaş dövründən və yetkin yaş dövründən nə ilə fərqləndiyinə nəzər salaq.

Kiçik məktəbli yaş dövründən fərqli olaraq yeniyetməlik yaşı dövrü əsasən erkən gənclik yaş dövrünü əhatə edir və onunla fərqlənir ki, o faktiki olaraq özündə uşaqlıqdan yetkin yaşa keçid dövrünü özündə ehtiva edir. Böyük məktəb yaş dövrünün psixoloji mexanizmlərinə nəzər saldıqda görürük ki, bu dövr şagirdin özünüdərketməsinin, dünyagörüşünün formalaşmasının, peşə seçmək və gələcək həyata hazırlaşmasının əsasını təşkil edir və bioloji, psixoloji, psixoseksual və sosioloji amillərin təsiri altında inkişaf edib formalaşır. Böyük məktəb dövründə təlim fəaliyyəti həm məzmun, həm də forma cəhətdən yeni xüsusiyyətlərə malik olur, daha ciddi və dərkolunmuş xarakter daşıyır. Burada ilk öncə böyük məktəblilərdə təfəkkür və onun əsas

anlayışlarının təzahür xüsusiyyətlərinin psixoloji təsvirinə qısaca nəzər salaq. İnsan nəinki ətraf aləmi qavrayır, eyni zamanda onu başa düşməyə, anlamağa da çalışır. Anlamaq predmet və anlayışların mahiyyətinə varmaq,onlarda mövcud olan ən əsas şeyləri dərk etməkdir. Bu yaş dövründə idrak prosesləri yeni keyfiyyətlər kəsb edir, xüsusilə də təfəkkür əsaslı surətdə dəyişib inkişaf edir, çünki böyük məktəb və ya erkən gənclik yaşıəqli qabiliyyətlərin inkişafının mühüm mərhələsidir. Bu nöqteyi-nəzərdən onların təfəkküründə əsaslı yüksəliş baş verir.

Böyük məktəblilərin təfəkkürü özünün ardıcıllığı, genişliyi, daha çox nəzəri, mücərrəd, tənqidi xarakteri ilə səciyyələnir, şagirdlərdə fikrin müstəqilliyi, ən əsası isə təfəkkürün çevikliyi özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Erkən gənclik dövrünün qarşıya çıxardığı müxtəlif problemlər, həll edilməsi vacib müxtəlif tipli məsələlər, gələcək fəaliyyətə hazırlıq, ali məktəbə hazırlıqla xarakterizə olunan ixtisas seçimi onlardan müstəqil düşünmək, qarşıya çıxan problemlərə çevik və qeyri-standart yanaşma tələb edir.

Psixoloji ədəbiyyatlarda təfəkkürün keyfiyyətləri ağlın keyfiyyətləri ilə eyni anlamda işlədilir. Təfəkkürün keyfiyyətlərinə onun çevikliyi, müstəqilliyi, dərinliyi, genişliyi, tənqidiliyi, produktivliyi aiddir. Yazdığımız bu işdə bizə böyük məktəblilərdə təfəkkürün təzahürü və inkişafı xüsusiyyətlərinin psixoloji qanunauyğunluqlarını araşdırmaq və şərh etmək lazımdır. Təfəkkürün çevikliyi dedikdə predmet və anlayışlara,onların xassə və münasibətlərinə baxış aspektlərinin dəyişilməsi qabiliyyəti, məsələnin standart həll yolunu dəyişmə bacarığı, dəyişkən situasiyalarda verilənlərin aktiv şəkildə yenidən qurulması, başa düşülməsi və istifadə edilməsi prosesi başa düşülür. Psixoloji ədəbiyyatlarda bu məsələyə ilə bağlı nəzəriyyə və praktik işlərin az olduğunu nəzərə alaraq ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda onun işlənmə səviyyəsinə nəzər salaq.

D.N.Uşakovun şərhinə görə- “Təfəkkür- şüurlu fəaliyyətin əsasında dayanan düşünmə qabiliyyətidir”. Ensiklopedik lüğətlərdə təfəkkürə aşağıdakı tərif verilir: “Ağıl təfəkkür və anlama qabiliyyətidir. Fəlsəfə tarixində təfəkkür və ruh eyni anlayış kimi qəbul edilir”. S.L.Rubinşteyn qeyd edirdi ki, təfəkkür xüsusidən, ayrı-ayrı hissələrdən ümumiyə və ümumidən xüsusiyə aparan əlaqələri aşkar edən fikirlərin hərəkətidir. N.A.Abramovun lüğətində təfəkkürü idrak, ağıl, məntiq, tapmaca, zəka, dahi fenomenləri ilə eyniləşdirilir.

Xarici psixoloqlar yaradıcı və produktiv təfəkkürü tədqiq edərkən onun mühüm xüsusiyyətindən biri kimi onun çevikliyini xüsusi vurğulayırlar. D.Gilford çevikliyi obyektin mövcud funksiyasını yenidən düşünmək, nəzərdən keçirməklə yeni keyfiyyət kimi istifadə etməyə qabillik kimi təsvir edir. Çevikliyi tədqiq edən tipik testlərdə tədqiq olunana adi kərpicdən istifadə etmənin bütün mümkün variantlarını sadalamaq təklif olunur. Əgər tədqiq olunan desə ki, kərpicin köməyi ilə qapını saxlamaq olar, mismarı vurmaq olar, qırmızı pudra (toz) halına salmaq olar və s., bu zaman o, təfəkkürün çevikliyinə görə yüksək bal alır. Xarici psixoloqların tədqiqatlarının nəticələri sübut edir ki, təfəkkürün çevikliyi elə psixoloji fenomendir ki, o problemli situasiya şəraitində təzahür edərək subyekti obyektin əvvəlcə analiz edilməmiş əlamətlərini aşkar edərək, onları yenidən dərk etmə, gözdən keçirmək yolu ilə problemi həll etməyə məcbur edir.

Rusiya psixoloqlarından N.A.Mençinskayanın təfəkkürün çevikliyi anlayışına verdiyi izahı daha tam və dolğun hesab etmək olar. O hesab edir ki, təfəkkürün çevikliyi fəaliyyətin müxtəlif faydalı variasiyalarında təzahür edir. Bizim təfəkkürün çevikliyi haqqında anlayışımız obyektin xassələrinin interpretasiyasının dəyişməsi, intellektual məsələlərin həlli vəziyyətində obyektin keyfiyyət transformasiyası ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, təfəkkürün çevikliyinin əsasını vasitəçilik mexanizmləri təşkil edir. Əgər L.S.Vıqotskinin işlərində universal vasitə qismində sözlər (işarələr) nəzərdən keçirilirdisə, daha sonralar nəinki sözlü, eyni zamanda obrazlı vasitələr də öyrənilməyə başladı. Məktəb yaş dövründə bu keyfiyyətə sahib olmaq şagirdə obyektlər arasında kifayət qədər mürəkkəb gizli əlaqə və münasibətləri əks etdirən intellektual məsələləri həll etməyə imkan verir. Böyük məktəblilərdə təfəkkürün çevikliyinin təzahürünü öyrənmək üçün psixoloqlar növbəti işlərində şagirdlərdə çevik təfəkkürün obrazlı vasitələrini- kompleks təsəvvürləri tədqiq edirdilər. Bura biz obyektlərin elə obraz-

larını aid edirik ki, onlar öz xüsusiyyətlərinin məcmusu daxilində əks olunurdular. Bu cür təsəvvürlərin birinin hüdudları çərçivəsində şagird çevik təfəkkür nümayiş etdirərək obyektin bir xassəsinin analizindən digər xassələrinə keçə bilər. Kompleks təsəvvürlər zamanı obyektin müxtəlif xassələri heç bir halda kənarda qalmır, hətta situasiya qarşıya obyektdə bir xassəni ön plana çıxarıb digərinə maneə yaradaraq müəyyən interpretasiya vəziyyətini çıxardıqda belə.

N.E.Veraksanın işlərində də təfəkkürün çevikliyinin öyrənilməsinə psixoloji fenomen kimi yanaşılmışdır. O göstərirdi ki, bunun köməyi ilə şagird obyektin müxtəlif xassələrini, o cümlədən də zidd xassələri əks etdirə bilər. N.E.Veraksanın tədqiqatlarından aydın olur ki, böyük məktəblilərdə təzahür edən təfəkkür çevikliyinin mexanizmlərinin əsası hələ məktəbəqədər yaş dövründə formalaşmağa başlayır.

V.T.Kudryavtsevin və V.B.Sinelnikovun tədqiqatları göstərdi ki, bizə tanış əşyaların yeni şəraitdə potensial xassələrini açmaq tələb olunan problemlərin həlli zamanı məktəbli bu əşyaların tamlığını pozmadan da bütöv problem kimi ziddiyyətlərin strukturu prinsiplərini başa düşə bilər. Məktəblilər bu ziddiyyəti situasiyanın tam inkişafı mənbələri ilə əlaqələndirirlər. Bu cür inkişaf göstərilən ziddiyyətli məsələnin obrazlı şəkildə həlli formasında cərəyan edir və bu keyfiyyət məhz təfəkkürün çevikliyi sayəsində mümkün olur. Buna əsasən deyə bilərik ki, ehtimal ki, çevik təfəkkür inkişafın müəyyən səviyyəsində ziddiyyətli münasibətlərdə təzahür edir. Buna sübut olaraq qeyd edək ki, psixoloji ədəbiyyatlarda çevikliyin produktiv, yaradıcı təfəkkürün xüsusiyyətlərindən biri kimi nəzərdən keçirildiyi şəraitlərin əsasını problemli situasiyaların produktiv qurulması təşkil edir.

Müasir psixologiyada yaradıcı şəxsiyyətin inkişafı problemi ilə bağlı fundamental tədqiqatlar Rubinşteyn S.L., Tixomirov O.K., Ponomarev Ya.A., Matyuşkin A.M. Boqoyavlenskaya D.B., Brushlinsky A.V. və başqaları.Bu müəlliflər öz əsərlərində qeyd edirlər ki, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı və xüsusən də təfəkkür çevikliyi fərdin fərdi inkişafı və təkmilləşməsinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Bunu xarici tədqiqatçıların əsərləri də sübut edir [Rodoff V., Lave J.,; Angleitner A., Wiggins, təfəkkür çevikliyinin həyat problemlərini, psixoloji uyğunlaşmanı və ümumi həyat məmnunluğunu effektiv həll etmək üçün əhəmiyyətli şəxsi potensial meydana gətirdiyini iddia edir.

L.V.Zankovun fikrincə, təlimin əsas istiqamətlərindən biri təfəkkürün çevikliyinin formalaşması və inkişafı ola bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, L.V.Zankovun fikrincə, təfəkkürün ən mühüm xassəsi eyni mövzunu müxtəlif nöqteyi-nəzərdən öyrənmək bacarığıdır.Qeyd edək ki, müəyyən tələblərə cavab verən məsələlərin həlli zamanı təfəkkür çevikliyi formalaşa və inkişaf etdirilə bilər.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti çevikliyi idrak sferasının xarakterik xüsusiyyəti kimi müəyyən edərək, onu yaradıcılığın əsas komponentlərindən biri hesab edirlər. Öz növbəsində yaradıcılıq konvergent qabiliyyətlər, öyrənmə qabiliyyəti və idrak üslubları ilə yanaşı, insanın uğurlu idrak fəaliyyətinin psixoloji əsasını təmsil edən fərdin ümumi qabiliyyətlərinin strukturuna daxil edilir. Kholodnaya M.A. (1997), zehni təcrübənin təşkili forması kimi inkişaf etdirdiyi intellekt konsepsiyası çərçivəsində yaradıcılığın aşağıdakı tərifini verir: yaradıcılıq, yaradıcılıqda çox müxtəlif orijinal ideyalar yaratmaq bacarığıdır. Tənzimlənməmiş fəaliyyət şəraiti. Müəllif aydınlaşdırır ki, kreativlik sözün dar mənasında divergent təfəkkürdür, onun fərqləndirici xüsusiyyəti eyni situasiyanın müxtəlif, eyni dərəcədə düzgün həll yollarının axtarışının çoxistiqamətliliyi və dəyişkənliyi, sözün geniş mənasında yaradıcılıqdır. Intellektual qabiliyyətlər, o cümlədən təcrübəyə yeni bir şey gətirmək bacarığı, yeni problemlərin həlli və ya qoyulması kontekstində orijinal ideyalar yaratmaq bacarığı, boşluqları və ziddiyyətləri dərk etmək bacarığı, həmçinin stereotiplərdən fərqli çoxlu müxtəlif ideyalar irəli sürmək bacarığı (çeviklik).

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya., Bakı 2003
2. Bayramov Ə.S. Məktəblilərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri., Bakı 1967
3. M.Vəliyev.,A.Mustafayev. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı-2013
4. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. М., 1981.
5. Библер В.С. Мышление как творчество: (Введение в логику мысленного диалога). М.: Политиздат, 1975. С.339
6. Брушлинский А.В. Мышление и прогнозирование. М.: Мысль, 1979 с.232
7. Wand B. Flexibility in intellectual performance // Edic. Testing. Service: Prinston New York. - 1955. - p. 143-157.
8. Поддьяков Н.Н. Особенности познавательного развития детей дошкольного возраста // Актуальные проблемы современной психологии (Материалы междунар. конференции, сент.1982). М., 1983. - С.36-42
9. Веракса Н.Е. Развитие предпосылок диалектического мышления в дошкольном возрасте// Вопр. психологии. 1987. - № 4. С. 135-139.

KEÇMİŞ TƏCRÜBƏNİN TƏFƏKKÜRÜN ÇEVİKLİYİNİN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN PSİXOLOJİ TƏRƏFLƏRİ

Əliyeva Elvira

XÜLASƏ

Tədqiqatlar göstərir ki, məktəblilərin təfəkküründə elə mexanizmlər mövcuddur ki, onlar məsələ həlli zamanı obyektin qurulması və inkişafını ziddiyyətlərə münasibətin köməyi ilə təsvir edirlər. Özündə obyektlərin ziddiyyətli xassələri və münasibətləri ilə əməliyyatları ehtiva edən çevik təfəkkürü biz dialektik təfəkkür də adlandıra bilərik.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ ПРОШЛОГО ОПЫТА НА РАЗВИТИЕ ГИБКОСТИ МЫШЛЕНИЯ

Алиева Эльвира

АННОТАЦИЯ

Исследования показывают, что в мышлении школьников существуют такие механизмы, что они описывают построение и развитие объекта в ходе решения задач с помощью отношения к противоречиям. Гибкое мышление, включающее операции с противоречивыми свойствами и отношениями объектов, мы можем также назвать диалектическим мышлением.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE INFLUENCE OF PAST EXPERIENCE ON THE DEVELOPMENT OF FLEXIBILITY OF THINKING

Aliyeva Elvira

SUMMARY

Research shows that there are such mechanisms in the thinking of schoolchildren that they describe the construction and development of an object during problem solving with the help of attitude to contradictions. We can also call the flexible thinking, which includes operations with contradictory properties and relations of objects, dialectical thinking.

İNSANIN ŞƏXSI KEYFIYYƏTLƏRININ PEŞƏ FƏALIYYƏTINDƏ ROLU

Ağazadə Fidan Elman qızı
Odlar Yurdu Universitetinin II kurs magistrantı
fidanrustamova5@gmail.com

Açar sözlər: şəxsiyyət, şəxsi keyfiyyət, psixi inkişaf, şagird, elm, psixologiya, məktəb, akademik göstərici
Ключевые слова: личность, личностные качества, психическое развитие, ученик, наука, психология, школа, академический показатель.
Keywords: person, personal quality, mental development, student, science, psychology, school, academic indicator.

İnsanın şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafı və özünü inkişaf etdirməsi problemi hər bir cəmiyyətin həyatı üçün ən böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir. Eyni şey, təbii ki, təhsil alan tələbələrə də aiddir effektivliyi çox vaxt təkcə təhsil müəssisəsindən və ya müəllimlərdən deyil, ilk növbədə tələbənin özündən, yəni tələbənin özündən asılıdır. Əsərdə təlim prosesində tələbələrin şəxsi keyfiyyətlərinin onun səmərəliliyinə təsiri araşdırılır. Vsevolod Meyerholdun çoxdan aforizmə çevrilmiş fikri hamıya məlumdur: "sən öyrədə bilməzsən, ancaq öyrənə bilərsən". Bu fikir hər bir bacarıqlı yetkin insanın həyatında müstəqilliyin əsas rolunu və özünü öyrənmə və özünü inkişaf etdirmə bacarıqlarını vurğulayır. Əslində, eyni fikri bir müddət sonra kinorejissor Pavel Lungin də təkrarladı: "Sən heç kimə heç nə verə bilməzsən. İnsan hazır olanda hər şeyi özü götürür. Və çox rahatlıqla qəbul edir. Verdikləri isə qumun içinə gedir və əriyir (1, s.78).

Tədris prosesində şagirdlərin müstəqil işinin prioritet rolu haqqında bu fikir, əlbəttə ki, müəllim heyətini yerinə yetirilən işin keyfiyyətinə görə məsuliyyətdən azad etmir, lakin buna baxmayaraq, şagird şəxsiyyətinin rolunun vacibliyini açıq şəkildə göstərir. və ya öz effektivliyi üçün sosial statusun digər daşıyıcısı. İnsanın şəxsi keyfiyyətlərinə həsr olunmuş tədqiqat mövzusu həmişə aktual olacaq və ictimai həyat və fəaliyyət, xüsusən də müasir postsənaye cəmiyyətində peşə təhsili və elm sistemi, bütün səviyyələrdə peşəkar rəhbərlik və karyera üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bunu bizə dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri nümayiş etdirir. Təlim prosesində özünü göstərən tələbələrin şəxsi keyfiyyətləri. Çoxsaylı elmi araşdırmalar göstərir ki, insanın şəxsiyyət xüsusiyyətləri və xüsusiyyətləri "gələcək üçün yaxşı proqnozlar"dır. . (Wiggins, Blackburn and Hackman, 1969). Buradan belə nəticə çıxır ki, təhsil kursundan kimin daha çox faydalana biləcəyini müəyyən etmək üçün şagirdin öyrənməsinə töhfə verən şəxsiyyət xüsusiyyətləri əvvəlcədən qiymətləndirilməlidir.

Son xarici tədqiqatlarda Marks (2000), (Eyong və Schniederjans, 2004) bildirmişdir ki, "sinflər və məktəblər arasındakı fərqlər deyil, şagirdlər arasındakı fərqlər öyrənmə performansından məsuldur (2, s.433). Akademik qarşılıqlı əlaqənin əksər müasir tədqiqatları bununla da tələbələrin şəxsiyyətinin əsas rolunu vurğulayır. Təlim prosesində onların inkişaf amilləri. Beləliklə, təlim prosesində şagirdlərin şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə təlim nəticələri arasında əlaqə haqqında pedaqoqların məlumatlandırılması son dərəcə vacibdir. Şəxsiyyət təkcə psixologiya elminin deyil, həm də pedaqogikanın təbii əsasıdır, çünki diqqət, qavrayış, hafizə kimi sahələr bilavasitə təlim proseslərinə, onların effektivliyinə və səmərəliliyinə təsir göstərir. Təbiətin özü tərəfindən qoyulmuş insan xarakter xüsusiyyətləri və əvvəlki tərbiyə təhsil fəaliyyətinin növündən asılı olaraq şagirdlərin motivasiyasına və akademik fəaliyyətinə müsbət və ya mənfi töhfə verə bilər. Bu baxımdan, müasir tədris prosesi üçün ən aktual məsələlərdən biri tələbələrin təhsil prosesində yüksək nəticələr əldə etmələri, habelə müvəffəqiyyətlə iş tapmaqları üçün tədris prosesində zəruri olan tələbələrin

şəxsi keyfiyyətləri məsələsidir. əmək bazarı. Şəxsi keyfiyyətlərin ən dolğun şəkildə əhatə olunması üçün tələbələrin təlim prosesinin effektivliyinə birbaşa təsir edən keyfiyyətlərini sistemləşdirmək lazımdır. Tələbələrin bütün keyfiyyətlərini aşağıdakı iki qrupa bölmək olar ki, bunlar həm təlim dövründə, həm də təlimdən sonra zəruridir. Birincisi, bunlar təhsil üçün lazım olan keyfiyyətlərdir. Və ikincisi, bunlar iş tapmaq üçün lazım olan keyfiyyətlərdir.

Şagirdlərin şəxsi keyfiyyətlərinin birinci qrupunu aşağıdakı kim sistemləşdirə bilərik.

1. Motivasiya. Şagirdin bu keyfiyyətinin birinci yerə qoyulması əbəs deyil - motivasiya olmadan, fikrimizcə, təhsil müəssisəsində prinsipial olaraq heç bir iş yoxdur. Bu vəziyyətdə müxtəlif vəziyyətlər motivasiyaedici amillər ola bilər. valideynlərin istəyi, özünü inkişaf etdirmək istəyi və s. Şübhəsiz ki, ən təsirli amillər xarici amillər deyil, daxili (şagirdin özünün istəyi) olur. Bütövlükdə təhsil prosesinin uğuru öyrənməyə motivasiyanın dərəcəsindən asılıdır.

2. Özünü təşkil etmək. Şagirdin eyni dərəcədə vacib şəxsi keyfiyyəti. Uşaq bağçasında, hətta məktəbdə bütün tərbiyəçilər, müəllimlər onların məsulları ilə maraqlanır, onlara qulluq edir, əzizləyirdilər. Ali təhsil müəssisəsi (universitet) daha ciddi sosial institutdur. Burada özünüzdən başqa heç kim sizin tərəqqinizlə maraqlanmayacaq. Siz iş gününüzü təşkil edə biləcəksiniz: vaxtında qalxın, düzgün dərsə gəlin, bütün dərsləri səmərəli keçirin, bütün ev tapşırıqlarını yerinə yetirin, seminarlara, təcrübələrə hazır olun və s. - bu o deməkdir ki, siz uğurla oxuya bilərsiniz. Özünüzə tənbəl olmağa icazə versəniz, xüsusən də təhsilin ilk ilində müsbət nəticəyə ümid etməyə bilərsiniz. Şagirdlər arasında ümumi bir deyim var. "İlk il sınaq üçün işləyirsən, sonra bu sizin üçün işləyir." Bu tezis şagirdlər tərəfindən təcrübədə dəfələrlə sınaqdan keçirilmişdir. Bununla belə, təkcə əvvəlcə işləmək və reputasiya qazanmaq deyil müəllimlərin gözündə “yaxşı şagird” olmaqdır. Ən yüksək nəticələrə nail olmaq üçün gələcəkdə öz üzərində işləməyə davam etmək daha vacibdir.

3. Müstəqillik. Şagirdin bu keyfiyyəti həm təlim prosesi, həm də onda müstəqil şəxsiyyətin formalaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Universitetdə müəllimlər tərəfindən adi nəzarət yoxdur. Burada şagird öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyır; Bu keyfiyyət doğma şəhərinizdən başqa bir yerdə təhsil alarkən xüsusilə vacibdir. Necə deyərlər, “formal təhsil sağ qalmağınıza kömək edəcək. Özünütəhsil sizi uğura aparacaq (6, s. 90).

4. Əzmkarlıq. Ən azı, bütün mühazirələri "oturmaq" və bütün nəzəri materialları dinləmək lazımdır. Yaxud onu qaçırdınızsa, mühazirə qeydlərini iş dəftərinizə köçürün. Bundan əlavə, praktiki (seminar) dərslərə hazırlaşmaq üçün vaxt lazımdır.

5. Öyrənmə qabiliyyəti. Təəssüf ki, bu şəxsi keyfiyyət bütün tələbələrə xas deyil. Lakin, bir qayda olaraq, əvvəlki dörd nöqtə gündəlik həyatda yerinə yetirilərsə, öyrənmə qabiliyyəti kifayət qədər yüksək səviyyədə olacaqdır. Bəzi insanlar tez bir zamanda məlumatları "qavrayırlar", bəziləri isə nəzəri materialı öyrənmək üçün uzun müddət işləməli olurlar. Bunlar artıq fərdin psixoloji xüsusiyyətləri kimi təlim prosesində nəzərə alınmalıdır

6. Liderlik keyfiyyətləri. Liderlik fenomeni bir çox tədqiqatçının üzərində işləmişdir liderlik anlayışının tərifi və liderin xarakterik psixoloji xüsusiyyətlərini vurğulamağa çalışdı.

Bunlara biz şagirdin təkcə tədris prosesi üçün deyil, həm də iş tapmaq və əldə etmək üçün lazım olan bir neçə keyfiyyətini əlavə edəcəyik.

1. Düşüncə çevikliyi. Qutudan kənar düşünmək bacarığı müasir işəgötürənlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Məhz bu işçilər müasir biznes üçün ən dəyərli kadrlardır ("həyat xilaskarı"). Bu keyfiyyəti özünüzdə inkişaf etdirmək lazımdır, həm təhsildə, həm də işdə faydalı olacaqdır.

2. Diqqətin konsentrasiyası və dəyişkənliyi. Diqqəti tapşırığı yerinə yetirə bilmək və kənar müdaxilə edən amillərdən yayınmaq çox vacibdir. Eyni zamanda, diqqəti bir vəzifədən digərinə keçirmək bacarığı da az əhəmiyyət kəsb etmir.

3. Stressə qarşı müqavimət. Məqsədlərinizə çatmaq həmişə vacibdir, baxmayaraq ki, bir çox şeylər nəticə verməsə və ya lazım olduğu kimi getməsə də.

Həyatda bir çox şey əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi getməyə bilər, buna görə də diqqəti dəyişdirmək bacarığı, habelə uğursuzluqlara görə əsəbləşməmək və "vuruş etmək" bacarığı öyrənmə prosesi üçün son dərəcə vacibdir.

4. Bacarıqlı nitq və yazı (dildən normativ istifadə). İşəgötürənin diqqət yetirdiyi ilk şey potensial işçinin savadlılığıdır. Heç bir rəhbər işçiyə azərbaycan dilini öyrətməklə vaxtını itirməz.

5. Ünsiyyət bacarıqları. Müəllimlər də daxil olmaqla, bir çox insanlarla ünsiyyət qurmaq və ümumi dil tapmaq bacarığı yalnız tələbələrə əvvəlcə təlim prosesində, sonra işə qəbul və sonrakı iş prosesində kömək edən vacib keyfiyyətdir. Beləliklə, tələbələr özlərində bir çox keyfiyyətləri inkişaf etdirməli və məşq etməlidirlər, məsələn: ümumiləşdirmə qabiliyyəti, qavrayışın dəqiqliyi, məntiqi və texniki təfəkkür, məkan təxəyyülü və s.

Şagird bütün bu şəxsi keyfiyyətləri özündə reallaşdıra bilsə, o zaman həmhəm təlimdə, həm də gələcək peşə həyatında uğur qazanar. Hər bir insan həyatının müəyyən mərhələsində oxumaq istədiyi və işləmək istədiyi peşə sahəsini seçməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ашмаров И.А., Вишина Г.В. Некоторые практические проблемы современной вузовской педагогики // Актуальные вопросы современной психологии и педагогики: Сб. докладов XIV-й Межд. науч. конф. (Липецк, 21 июня 2013 г.). / Отв. ред. А.В. Горбенко. – Липецк: Издательский центр «Гравис», 2013. – С. 26-34.

2. Резник С.Д. Аспирант вуза. Технологии научного творчества и педагогической деятельности: учеб. пособие. 2-е изд., перераб. - М.: Инфра-М, 2011. – 518 с.

3. Злая В.В., Попсуевич Г.В., Зеленская Е.Д. Формирование лидерских качеств у студентов медицинского колледжа // V Международная студенческая электронная научная конференция «Студенческий научный форум» 15 февраля – 31 марта 2013 г. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.scienceforum.ru/2013/12/2822

4. Фурсов, А. Л. Зарубежный и отечественный опыт организации системы профессиональной ориентации населения / А. Л. Фурсов // Гуманитарный научный журнал. – 2013. - N 1. – С. 32-40. - ISSN 2078-9661 «ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ» №1, 2014

5. Anderson, N. Web-based: instructional effectiveness, World Conference on Educational Multimedia, Hypermedia and Telecommunications, 2000 (1), 1583-1585. 7. Bayram S., Deniz L., Erdoğan Y. The role of personality traits in web based education // The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET. April 2008. Volume 7. Issue 2. Article 5. pp. 41-50.

6. Eyong, B.K. & Schniederjans, M.J. The role of personality in web-based distance education courses. Communications of the ACM. 2004. 47 (3), 95-98.

7. Frith, K.H. & Kee, C.C. The effect of communication on nursing student outcomes in a web-based course. Journal of Nursing Education. 2003. 42 (8), 350-358. 10.

PEŞƏKAR FƏALİYYƏTDƏ İNSANIN ŞƏXSİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN ROLU

Fidan Ağazadə

XÜLASƏ

Məqalədə peşə təhsilinin effektivliyi. insanın şəxsi keyfiyyətlərinin təsirindən bilavasitə asılılığı ilə bağlı məsələlər təhlil edilmişdir. Qeyd olunur ki, təhsil illərində formalaşan

keyfiyyətlərdən təkcə təhsilin sonrakı nəticələri deyil, həm də insanın təhsil aldığı andan əmək fəaliyyətinin sonuna kimi bütün sonrakı həyat yolu asılı olacaq. İnsanın şəxsiyyətinin keyfiyyəti təhsil illərində formalaşan şəxsi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

РОЛЬ ЛИЧНЫХ КАЧЕСТВ ЧЕЛОВЕКА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Фидан Агазаде

АННОТАЦИЯ

Эффективность профессионального образования в статье. проанализированы вопросы, связанные с прямой зависимостью от влияния личностных качеств человека. Отмечается, что от качеств, сформированных за годы обучения, будут зависеть не только последующие результаты образования, но и весь последующий жизненный путь от момента получения человеком образования до конца его трудовой жизни. Качество личности человека определяется личностными характеристиками, сформировавшимися за годы обучения.

THE ROLE OF PERSONAL QUALITIES OF A PERSON IN PROFESSIONAL ACTIVITY

Fidan Agazadeh

SUMMARY

The effectiveness of vocational training in the article. issues related to the direct dependence on the influence of personal qualities of a person were analyzed. It is noted that not only the later results of education, but also the entire subsequent life path from the moment of education to the end of a person's working career will depend on the qualities formed during the years of education. The quality of a person's personality is determined by the personal characteristics formed during the years of education.

KİÇİK MƏKTƏBLİ YAŞ DÖVRÜNÜN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova Günay Rüstəm qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
memmedova2000.gunay@gmail.com

Açar sözlər: kiçikməktəbli, şagirdlər, psixoloji mahiyyət, yoldaş qiymətləndirməsi, təşəkkül istiqamətləri.
Ключевые слова: маленький школьный возраст, ученики, психологическая сущность, взаимооценивание, направления формирования.
Keywords: small school age, pupils, self-assessment, psychological essence, peer assessment, directions of formation.

Kiçik məktəbli yaş dövründə məktəblinin həyatında dəyişən əsas amil onun sosial statusu ilə əlaqədardır. Belə ki, kiçik yaş dövründə uşaq ilk öncə məktəbli olur. Onlar vərdiş etmədikləri yeni öhdəliklərlə, məsuliyyətlərlə, həyat tərzlərilə qarşılaşırlar və bu da həyatlarının bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur.

Pedoqoji psixologiyada kiçik məktəbli yaşı dövrü 6-12 yaşı əhatə edir. Kiçik məktəbli yaşı dövrü özünəməxsus psixi inkişaf xüsusiyyətlərinə malikdir. Belə ki, az yaşlı məktəblilərin bu dövrünün əsas keyfiyyətləri özünü uşaqların sosial həyatlarında, eləcə də psixi həyatlarında göstərir. Uşaqlar ilk dəfə məktəbə gələndə onlar tədris prosesində bir sıra çətinliklərlə rastlaşırlar. Lakin kiçik məktəb dövrü keçdikdən sonra bu çətinliklərin ağırlıq səviyyəsi əvvəlki dövrlərə nisbətən yüngülləşir. Kiçik yaş mərhələsində uşaq məktəbdə təhsil almaq yolu ilə sadədən mürəkkəbə doğru bilikləri mənimsəyə başlayır. Belə ki, primitiv mədəni səviyyədə uşağın təhsil mərhələsi o qədər də mürəkkəb olmur, yəni sosial xarakter daşıyır.

Ətraf mühitin mədəni səviyyəsi yüksək olduğu halda uşağa hər şeydən əvvəl elmi bilik öyrədilir. Bu, müxtəlif peşə sahələri və fəaliyyət növləri üçün vaxtında müxtəlif bacarıqlar əldə etmək imkanı verir. Onların həyatlarının bu mərhələsi məntiqi təfəkkür və özünü tənzimləmə, yaşıdlarla tələb olunan normalar arasında qarşılıqlı münasibət bacarığının inkişafı ilə xarakterizə edilir. Bu inkişafda sosial, milli, iqtisadi amillərin əhəmiətli rolu danılmazdır.

Qeyd etdik ki, kiçik yaş məktəblilər ilkin tədrisə başlama zamanı bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ailədə əziyyət çəkməmiş azyaşlı məktəblinin tədris ocağının və müəllimlərinin tələb etdikləri qayda-qanunlarına əməl etməkdə böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Dərs müddətinin xeyli davam etməsi, tənəffüsə riayət etmək, həmyaşıdlarla ünsiyyət qura bilmək, özündən böyük və kiçiklərlə davranmaq kiçik yaş məktəbli şagirdlər üçün ilk olaraq böyük çətinlik yaradır. Bu çətinlikərdən əlavə şagirdləri hər gün dərsə həvəsləndirən müsbət cəhətləri də qeyd etməliyik. Belə ki, müsbət istiqamətli dəyişikliklərə kiçik yaş şagirdlərin müxtəlif ailələrdən gəlmiş yeni yaşıdları, müəllimələri vasitəsilə ünsiyyətləri sürətlə inkişaf edir.

Bir sözlə, müsbət vərdişlər uşaqlarda asanlıqla formalaşmır. Burada kiçik məktəblinin məktəbəqədər dövrü böyük rol oynamış olur. Odur ki, məktəbə hələ daxil olmamış uşaq məktəbəqədər təlimdən keçməlidir. Bu bir növü uşağın tədrisə hazırlığına zəmin yaradır. Uşaq artıq məktəbli olduqda partanın arxasında oturmağı öyrənir, yaşıdları və müəllimələri ilə münasibətdə davranış pozğunluğu kimi vərdişdən kənar psixoloji xüsusiyyətlərə malik olmur.

Qeyd etməliyik ki, kiçik yaş məktəblilərin öz bacarıq və qabiliyyətlərini düzgün şəkildə qiymətləndirməsi ilk öncə onun ailə mühitində formalaşır. Valideynlərin tərbiyə üçün istifadə etdikləri vasitələr, övladlarının səhvlərinə və uğurlarına münasibəti bu mərhələnin əsasını qoyur. Gələcəkdə şəxsiyyət kimi formalaşan uşaq öz davranışlarına qarşı məhz ailəsinin verdiyi formada reaksiya göstərir. Məsələn, valideyn uşağının uğurlarını lazımi səviyyədə

qiymətləndirmədikdə gələcəkdə həmin insan öz nailiyyətlərini düzgün qiymətləndirə bilmir.

Pedoqoji psixologiyada psixi inkişafın xüsusi mexanizmə malik olması, onun müəyyən səbəb və şəraitlə, amilər sistemi ilə şərtlənməsi, həmin amillərin xususiyətlərindən asılı olaraq təşəkkül və formalaşmanın əsas istiqamətlərində keyfiyyət fərqlərinin mövcudluğu nəzərdən qacırılmamalıdır. Özünüqiymətləndirmənin inkişafı və təşəkkülü qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmədən adekvata doğru hərəkət, dəyişiklikdir. Adekvat özünüqiymətləndirmədən qeyri-adekvata doğru dəyişikliyinin baş verməsi, eləcə də adekvatın özündə, yaxud qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmənin müxtəlif formaların inkişafında yeniliklərinin olması məsələləri özünüqiymətləndirmənin inkişaf və təşəkkülü mərhələsində əsas məsələlərdəndir. Qeyd etdiyimiz bu yeniliklər özünüqiymətəndirmənin təşəkkülünə yanaşma tərzini əks etdirir. Lakin bu yanaşma tərzində bəzi cəhətlərə da diqqət yetirilməlidir.

Məlumdur ki, özünüqiymətləndirmə üçün əsas cəhət insanın özü haqqında bilik və təsəvvürləri ilə bərabər, xüsusi qabiliyyətləri də əsasdır. Bu baxımdan təşəkkül anlayışı inkişafın istiqamətləri və inkişafın yenilikləri kimi üç əsas səbəb vasitəsilə formalaşır. Bu üç səbəb psixoloji mahiyyətə malikdir.

Pedoqoji psixologiyada kiçik məktəbli yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətlərinin əsasını psixi inkişaf təşkil edir və bu, müasir dövrün aktual problemlərindən biri olub, cəmiyyətdə inkişafın əsasını təşkil edir. Ona görə də kiçik məktəbli yaş dövründə psixi inkişaf hələ təlim-tərbiyyənin ilk günlərindən başlayaraq əsas vəzifə kimi çıxış edir.

Psixi inkişafın təşəkkülü adekvat, qeyri-adekvat, qeyri-real aşağı özünüqiymətləndirmə kimi üç əsas istiqamətlərdə təzahür edir [2, s.89].

Psixoloq Rahidə Şahverdiyeva özünüqiymətləndirmənin koqnitiv və emosional olmaqla iki hissədən ibarət olduğunu qeyd edir. O yazır: "Koqnitiv qiymətləndirmə insanın öz bilik, bacarıq, istedad, davranış və digər keyfiyyətlərinin real səviyyəsini ideal səviyyə ilə müqayisə etməsidir. Emosional qiymətləndirmə isə insanın özünə verdiyi dəyər, özünü qəbul etmə, özünə sevgi, hörmət və s. kimi emosional münasibətlərdən ibarətdir. Bu bölgü şərti xarakter daşıyır və gündəlik həyatda insanın özünə verdiyi qiymət bu komponentlərin hər ikisinin qarışığından ibarətdir" (8).

Kiçik məktəbli yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətlərindən biri də yaddaş, yəni hafizədir. Cəmiyyətin intellektual səviyyəsinin artması, mədəni-etik inkişaf hafizənin məzmununa ciddi təsir göstərir. Azərbaycanda XX əsrin 30-60-cı illərdə yaşamış uşağın hafizəsi ilə müasir uşaqların hafizəsində fərq var. Əslində bu ifadə şərti işlədilir. İnkişaf edən yalnız hafizə deyil, insanın ictimai və fərdi şüuru, intellektual imkanlarıdır. Deməli, hafizə özü də ictimai xarakter daşıyır. Hafizənin inkişafında ümumi qanunauyğunluqlar mövcuddur. Bu qanunauyğunluqlar kiçik məktəb yaşı mərhələsində bir sıra özünəməxsus cəhətləri ilə səciyyələnir [6, s. 56].

Kiçik yaşlı məktəblilərdə məntiqi hafizə bəsit formada olur. Məktəb yaşından etibarən məntiqi hafizə sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Hər iki hafizə arasında birlik var və bir-birindən asılı olaraq inkişaf edirlər. Bu prosesdə materialın məzmunu da müəyyən rol oynayır. Məna tərzinə görə onun yadda saxlama səviyyəsi dəyişir. İki yaxın mənalı əlaqəli mövzu daha yaxşı yadda qalır. Mövzuda, həmçinin, konkretlik, aydınlıq, uşağın həyat təcrübəsi ilə əlaqəlilik də əsas şərtlərdən biridir.

Hafizənin inkişafı məqsədilə məktəb həyatının ilk dövrlərində bir sıra mühüm işlər görülməlidir. Məsələn, kiçik yaşlı məktəblilərdə oxu zamanı yaddasaxlamanın səmərəliliyi bir sıra şərtlərlə bağlıdır. Məsələn, müvafiq mətnlərdə əsas cəhətlər yarım sərlövhələrlə verildikdə oxu zamanı yaddasaxlamanın səmərəliliyidir. Daha sonra əsas cəhətləri qeyri-standart üsullarla göstərildikdə, əsas cəhətlər iri şriflərlə nəzərə çarpdırıldıqda və sairə kimi səmərəlilik üsulları kiçik yaşlı məktəblilərdə hafizənin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin diqqətində də müəyyən dəyişikliklər özünü göstərməyə başlayır. Psixoloji tədqiqatların nəticəsində məlum olmuşdur ki, kiçik yaşlı məktəblilərdə diqqət öncəliklə seçici xarakter daşımağa başlayır, yəni uşaqların diqqəti onlar üçün əhəmiyyətli olan cisim və hadisələrə yönəlir. Kiçik məktəb yaşı dövründə qeyri-ixtiyari diqqət nisbətən üstünlük təşkil edir, amma buna baxmayaraq ixtiyari diqqət də yavaş-yavaş inkişaf etməyə başlayır. Kiçik məktəb yaşının sonunda, yəni dördüncü sinifdə diqqətin mərkəzləşməsi, həcmi, keçirilməsi və davamlılığı inkişaf edərək böyüklərdə olan səviyyəyə çatır. Kiçik məktəblilər heç bir çətinliklə qarşılaşmadan bir fəaliyyət növündən digərinə keçə bilirlər. Kiçik məktəb yaşı dövründə mexaniki yaddaş üstünlük təşkil edir. Bu dövrdə uşaqlar asanlıqla hər cür materialı öyrənə bilirlər, ona görə də əzbərçiliyə meyilli olurlar. Çox vaxt birinci-ikinci sinif şagirdləri materialı hərfən yadda saxlamağa səy göstərirlər.

Demək olar ki, kiçik məktəbli yaşı dövründə, xüsusilə birinci-ikinci siniflərdə birinci siqnal sistemi daha yaxşı inkişaf edir və buna görə də onlar əyani materialları daha yaxşı yadda saxlayırlar. Bu dövrdə məntiqi yaddaş daha zəif inkişaf etmiş olur. Birini, ikinci sinif şagirdlərindən fərqli olaraq, üçüncü, dördüncü sinif şagirdləri tədris materialını elə yadda saxlayırlar və mövzunu öz sözləri ilə ifadə edə bilirlər.

Məktəbə təzə daxil olan uşaqlar ən çox parlaq, emosional təəssürat yaradan materialı yaxşı yadda saxlamağa daha çox meylli olurlar. Kiçik məktəbli yaşı dövründə uşağın həyat təcrübəsi və biliyinin artması nəticəsində onda təxəyyülün inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmış olur. Sözü gedən dövr üçün bərpaedici təxəyyül xarakterikdir. Bunun sayəsində uşaqlar təlim və tədris materiallarını daha rahat şəkildə mənimsəyirlər.

Dəyərli mənbənin sayəsində sübut edilmişdir ki, kiçik yaşlı məktəblilərin təxəyyülü emosional xarakter daşıyır. Kiçik yaşlı məktəblilərin təxəyyülü mütləq hər hansısa əyani vasitəyə istinad etməlidir, əks təqdirdə təsvir edilən hadisə uşaq təxəyyülündə aydın şəkildə təsəvvür olunmayacaq. Kiçik yaşlı məktəblilər baharda baharı, qışda qışı daha asan şəkildə mənimsəyə bilirlər. Kiçik məktəbli yaşı dövründə təfəkkür də özünəməxsus şəkildə inkişaf edir. İlk öncə əyani-əməli, sonra əyani-obrazlı təfəkkür özünü göstərməyə başlayır, bu da sözlü-məntiqi təfəkkürün inkişafına şərait yaradır. Kiçik yaşlı məktəblilərin təfəkküründə müqayisə və ümumiləşdirmə baş verdikdə, cisim və hadisələrin zahiri əlamətlərinə üstünlük verilir. Bu mövzuda şagirdlər arasında bir sıra fərdi fərqlər özünü göstərir [3, s.63].

Bundan başqa bu mövzu haqqında professor Əkbər Salman oğlu Bayramov bir sıra geniş tədqiqatlar aparmışdır. Onun çoxsaylı tədqiqatlarının sayəsində pedoqoji psixologiyada kiçik yaş məktəblilərin psixi inkişaf xüsusiyyətlərini inkişaf xüsusiyyətlərinə əsasən aşağıdakı qruplar bölgüsü yaranmışdır:

1. Heç bir təhrik olmadan tənqidi düşünən şagirdlər. Bu şagirdlərin təhrik olunmağa ehtiyacları olmur. Onlar müstəqil şəkildə öz idrak obyektlərinə tənqidi yanaşıb, oradakı qüsurları, problemləri görə bilirlər.
2. Qismən təhrik olunaraq tənqidi düşünən şagirdlər. Bu cür şagirdlərə sadəcə idrak obyektlərində problem olduğunun deyilməsi kifayət edir. Bu zaman onlar işə keçir və problemi asanlıqla həll edə bilirlər.
3. Tam təhriklə tənqidi düşünən şagirdlər. Bu şagirdlərə nə zaman, nədə, nə formada səhvə yol verdiklərini tam şəkildə bildirdikdən sonra onlar öz səhvlərinin fərqində olur və onu aradan qaldırmağa başlayırlar.
4. Heç cür təhriklə belə tənqidi düşünməyən şagirdlər. Bu cür şagirdlərdə təfəkkürün ümumi inkişafı aşağı səviyyədə olur. Kiçik məktəb yaşı dövründə nitqin bütün istiqamətlərdə inkişafı baş verir və bununla yanaşı olaraq məktəblilər oxu vərdişinə və yazılı nitqə yiyələnməyə başlayırlar. Psixoloji tədqiqatların nəticəsində məlum olmuşdur ki, kiçik yaşlı məktəblilər düzgün yazı vərdişlərinə yiyələnən zaman zahiri əlamətlərə görə ümumiləşdirmə aparmağa meyl göstərirlər [1, s. 35].

Kiçik yaş məktəblilərdə hislər, iradə və xarakter formalaşır. Məktəbə təzə daxil olan uşaqda bir sıra yeni, ziddiyyətli və mürəkkəb hislər yaranmağa və inkişaf etməyə başlayır. Bu hislər uşağın yeni vəziyyəti ilə bağlı olur. Məktəbə yeni gələn uşaqlar bir sıra yeni hislərin içində olurlar: onlar bir yandan "məktəbli" olduqlarına görə sevinir, bir yandan da həyəcandan yaxa qurtara bilmirlər. Onları daim "Görəsən məktəbdə nələr olacaq?", "Tapşırıqları vaxtı-vaxtında həll edə biləcəmmi?", "Müəllimlər və uşaqlar ilə yola gedə biləcəmmi?" kimi suallar düşündürür. Bütün bunlarla yanaşı olaraq uşaqda mühitin, təlimin və bu kimi başqa amillərin təsiri ilə bir sıra müsbət hislər, keyfiyyətlər də yaranmağa başlayır [1, s. 36-46].

Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda hislər keçici olur. Onların hisləri asanlıqla bir-birini əvəz edir. Bu dövrdə uşaqlar öz hislərini gizlətməkdə çətinlik çəkirlər. Kiçik məktəb yaşı keçdikcə uşaqların hisləri nisbətən davamlı xarakter daşımağa başlayır. Bu dövrdə uşaqlarda əxlaqi, zehni və estetik hislər də inkişaf edir. Uşaqda hər şeyi öyrənməyə həvəs, qarşısına çıxan problemləri həll etməkdə özünəinam, hər hansısa işi yerinə yetirən zaman özündən razı qalmaq, öz kəşfləri ilə fəxr etmək və s. kimi hallar özünü biruzə verməyə başlayır. Bu dövrdə vətənə məhəbbət, böyüklərə hörmət, yoldaşlıq, insanlara qayğı və s. kimi əxlaqi hislər də formalaşır. Kiçik yaşlı məktəblilər əxlaqi anlayışlara yiyələndikcə onlarda əxlaqi hislər də formalaşır. Kiçik məktəbli yaş dövründə estetik hislərin formalaşması, zövqün və düşüncə tərzinin inkişaf etməsi üçün də əlverişli şərait yaranmış olur [4, s. 35-37].

Bundan əlavə müasir elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı kiçik yaşlı məktəblilərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün yeni tələbləri mövcuddur. XXI əsrdə cəmiyyətə müstəqil düşünə bilən, biliklərini operativ olaraq istənilən fəaliyyət sahələrinə, təcrübəyə tətbiq etməyi bacara biləcək, lazım gəldikdə öz bilik, bacarıq, vərdişləri ilə dünyaya, dünya elm və fəaliyyət sahələrinə inteqrasiya edəcək məktəblilər formalaşdırmaq tələb olunur. Belə dünyagörüşlü, tam hazırlıqlı məktəblilərə müstəqil Azərbaycan Respublikasının daha çox ehtiyacı vardır. Çünki xalqımızın gələcəyi intellekti yüksək olan ali təhsillilərin savadı, ağlı sayəsində inkişaf etdiriləcəkdir.

XXI əsrin qlobal iqtisadiyyatinda sənayeləşmənin və elmi-texnoloji tutumlu sosial-iqtisadi inkişafinin katalizatoru olan *informasiya-kommunikasiya texnologiyaları* (*IKT)* avadanlıqlarını peşəkarcasına istifadə edə bilməsi müasir kiçik yaşli məktəblilərin məntiki təfəkkür cəhətdən yaddaşının möhkəmlənməsinə vasitəçidir [7]. Yaddaşı hərtərəfli inkişaf etmiş nəslin psixoloji inkişafı üzərində qurulur. Kiçik yaşlı məktəblilərin kompüter oyunlarında iştirakı, muasir texnikaya bələdçiliyi və onunla alaqədar olaraq özünə münasibətini idrak imkanlarında, rəftar tərzində, etik münasibətlərin əsasında görmək mümkündür.

Kiçik məktəblilərdə xarakterin intizamlılıq, dözümlülük, təkidlilik kimi iradi keyfiyyətləri, səliqəlilik, böyüklərə hörmət kimi əlamətləri də formalaşmağa başlayır.

Kiçik yaşlı məktəblilərin kiçik məktəbli yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Aparıcı fəaliyyət-təlim;
2. İdrak proseslərinin yenidən qurulması, ixtiyariliyin, məhsuldarlığın və davamlılığın formalaşması, ixtiyari diqqətin-ixtiyari qavrayışın-hafizənin təfəkkürün inkişafı, konkret anlayışlar səviyyəsində əyani-əməli-obrazlı təfəkkürdən sözlü-məntiqi təfəkkürə keçid;
3. Davranışın, iradənin, özünütənzimin inkişafı;
4. Oxu, yazı, riyazi hesablama bacarıqlarının mənimsənilməsi, biliklərin artması;
5. Evdarlıq əməyi vərdişlərinə yiyələnmək;
6. Ünsiyyət sahəsinin genişlənməsi, yeni nüfuzların meydana gəlməsi, sinif kollektivində münasibətlərin formalaşması;
7. İnkişafetdirici oyunların təlimdən sonra ikinci yer tutması [9].

Kiçik məktəbli yaşı dövründə uşaqlarda iradənin inkişafı üçün də imkan yaradılır. Bu dövrdə uşaq öz hərəkətlərini, fikir və arzularını müəyyən qaydalara tabe etməyi öyrənir.

Özünüifadə, özünütəsdiq kimi müsbət keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi də pedoqoji psixologiyada kiçik məktəbli yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətlərinəndir.

Beləliklə, pedoqoji psixologiyada kiçik məktəbli yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri bir çox psixoloji faktorlardan asılı olaraq müvafiq xüsusiyyətlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.C., Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı. Azərnəşr, Bakı, 1962.
2. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya.II kitab. Bakı: 2010.
3. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyəsi. Bakı:1965.
4. Göyüşov Ziyəddin. Daxilə pəncərə. Özünü dərketmə, Bakı, Azərnəşr, 1978,198 s.
5. Matthew Mckay Patrick Fanning. Özgüven, Ankara, 2022, 356 s.
6. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı: 2013
7. https://psixologiyainstitutu.az
8. http://www.anl.az/down/meqale/musiqi_medeniyyeti/2018/02/794468(meqale).pdf.
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Koqnitivlik

KİÇİK MƏKTƏBLİ YAŞ DÖVRÜNÜN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova Günay

XÜLASƏ

Bu məqalədə kiçik məktəb yaşı dövründə psixi hadisələrin inkişafının spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Əsasən, məqalədə kiçik məktəbli yaş dövrünün psixoloji istiqamətləri haqqında məlumat verilmişdir Burada kiçik məktəb yaşının ayrı-ayrı xüsusiyyətləri və mərhələləri, idrak mərhələsinin kiçik məktəb yaşı dövrünün təlim fəaliyyətinə təsiri məsələlərinə toxunulmuşdur.

ОСОБЕННОСТИ ПСИХИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЙ МАЛЕНЬКОГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Мамедова Гюнай

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются специфические особенности психических явлений маленького школьного возраста. В статье рассматриваются отдельные специфические особенности и этапы маленького школьного возраста, а также влияние когнитивных процессов маленького школьного возраста на учебную деятельность. В основном в статье представлена информация о особенности психических явлений маленького школьного возраста

FEATURES OF MENTAL DEVELOPMENT DURING SMALL SCHOOL AGE

Mammadova Günay

SUMMARY

This article deals with the specific features of the developing psycological situations during the primary school period. The article mainly provides information about features of mental development during small school age. İt is also mentioned about the different features and the stages of the primary school period and the influence of the cognition processes on the training activity during this period.

MADDƏ ASILILIĞI VƏ ŞƏXSİYYƏT POZUNTULARI ARASINDA KOMORBİDLİK

Məmmədov Dilqəm Məzahir oğlu
Elmi rəhbər: dosent Sevinc Allahyarova
Qərbi Kaspi Universiteti II kurs magistrantı
mmmdovdilqm857@gmail.com

Açar sözlər: Narkotik istifadəsi, şəxsiyyət pozuntuları, maddə asılılığı, maddə istifadəsi pozuntuları, farmakoterapiya, psixoterapiya
Ключевые слова: Употребление наркотиков, расстройства личности, наркомания, расстройства, вызванные употреблением психоактивных веществ, фармакотерапия, психотерапия
Key words: Drug use, personality disorders, substance addiction, substance use disorders, pharmacotherapy, psychotherapy

Giriş. Maddə istifadəsi pozuntuları olan bir çox insana psixi pozuntu diaqnozu da qoyulur və əksinə. Gənclər arasında komorbidlik ilə bağlı daha az tədqiqat olmasına baxmayaraq, nəticələr göstərir ki, maddə istifadəsi pozuntusu olan yeniyetmələrdə də komorbid psixi xəstəliklərin yüksək nisbətləri var; Maddə istifadəsi pozğunluğu müalicəsi proqramlarında yeniyetmələrin yüzdə 60-dan çoxu başqa bir psixi xəstəlik üçün diaqnostik meyarlara cavab verir.

Məlumatlar, ümumiləşdirilmiş narahatlıq pozuntusu, panik pozuntu və travma sonrası stress pozuntusu da daxil olmaqla, komorbid maddə istifadəsi pozuntuları və narahatlıq pozuntularının yüksək nisbətlərini göstərir. Maddələrdən istifadə pozuntuları, həmçinin depressiya və bipolyar pozuntu, diqqət çatışmazlığı hiperaktivlik sindromu (DEHB), psixotik xəstəlik, sərhədi tip şəxsiyyət pozuntusu kimi psixi pozuntularla yüksək yayılma ilə birlikdə baş verir. Antisosial şəxsiyyət pozuntusu, şizofreniya xəstələrində alkoqol, tütün və narkotik istifadəsi pozuntuları ümumi əhali ilə müqayisədə daha yüksəkdir.

Klinik praktikada şəxsiyyət pozuntuları və maddə istifadəsi pozuntularının komorbidliyi geniş yayılmışdır. Sərhədi tip və antisosial şəxsiyyət pozuntularının, xüsusilə, maddə asılılığı ilə əlaqəli olduğu aşkar edilmişdir. Şəxsiyyət pozuntularnın ümumi yayılması normal populyasiyada 10%-dən 14.8%-ə qədər və asılılıqdan müalicə olunan xəstələr arasında 34.8% -dən 73.0% -ə qədərdir. Narkotik və alkoqol istifadəsi pozuntusu olan xəstələrdə görülən şəxsiyyət pozuntusu növləri oxşar olsa da, hər hansı bir şəxsiyyət pozuntusunun yayılması narkotik istifadəsi pozuntusu olan xəstələrdə spirt istifadəsi pozuntusundan daha yüksəkdir. Bu iki vəziyyət arasında daha yüksək komorbidlik əsas şəxsiyyət patologiyası və sonra narkotik istifadəsinin ikincili inkişafı ilə izah edilmişdir. Şəxsiyyət pozuntuları ilə narkotik istifadəsinin şiddəti müsbət əlaqələndirilir. Maddə asılılığı olan xəstələr arasında komorbid şəxsiyyət pozuntuları müalicəyə daha zəif cavab və nəticə baxımından pis proqnozun göstəricisidir.

Psixi Pozuntuların Diaqnostik və Statistik Təlimatı - 5- ci nəşr (DSM-5) 3 qrupa bölünmüş cəmi 10 şəxsiyyət pozuntusu təsvir edir: A klasterinə paranoid, şizoid və şizotipal pozuntular daxildir; klaster B-ə antisosial, sərhədi tip, isterik və narsisistik pozuntular daxildir və C klasterinə çəkingən, asılı və obsesif-kompulsiv pozuntular daxildir [1].

XBT-10-da dahəmçinin şəxsiyyət pozuntularının təsnifatını təqdim edir və cəmi 10 spesifik pozuntunu ehtiva edir [2].

DSM-5 şəxsiyyət pozuntularının daha hibrid təsnifatını təsvir edir. III Bölmə şəxsiyyət pozuntularının alternativ modeli onları A meyarı, yəni özünün və şəxsiyyətlərarası fəaliyyətin pozulması və B meyarı isə patoloji şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edirlir. Şəx-

siyyət xüsusiyyətləri beş sahəyə bölünür, bunlara mənfi təsir, təcrid, psixotizm, disinhibisiya və antaqonizm daxildir.

Şəxsiyyət pozuntularının yayılması

Şəxsiyyət pozuntularının epidemiologiyası digər psixi pozuntularla müqayisədə sorğularda onların qiymətləndirilməsinin çətinliyi səbəbindən daha az başa düşülür. Bununla belə, şəxsiyyət pozuntularının dərəcələri tədqiqat şəraitindən və sorğu edilən əhalidən asılı olaraq 4% ilə 15% arasında dəyişir [3].

Beş qitədə yayılmış yeddi ölkədə aparılan bir araşdırmada şəxsiyyət pozuntularının əhali arasında 6,1% nisbətində yayılması məlum olmuşdur. Şəxsiyyət pozuntularnın yayılması cinayət ədliyyə sistemi ilə təmasda olan insanlar arasında daha yüksəkdir [7].

Psixiatriya ilə təmasda olan insanların təxminən 50%-i və cinayət ədliyyə sistemi ilə təmasda olan insanların üçdə-ikisindən çoxu bu və ya digər şəxsiyyət pozuntularndan əziyyət çəkir.

Maddə asılılığı olan xəstələrdə şəxsiyyət pozuntularının yayılması

Bu günə qədər aparılan çoxlu tədqiqatlar göstərir ki, ümumi əhali ilə müqayisədə maddə asılılığıl olan xəstələrdə şəxsiyyət pozuntularnın yayılması daha yüksəkdir. Bu xüsusilə antisosial, sərhədi tip, çəkinən və paranoid şəxsiyyət pozuntuları üçün doğrudur.

Komorbid maddə asılılığı və şəxsiyyət pozuntularının etiopatogenezi

Bu hal şəxsiyyət pozuntularnın və maddə asılılığı olanların ümumi əhali arasında fərdi yayılma dərəcələrini çox aşan sürətlə baş verir və bu, hər iki şərtin bir-biri ilə səbəbli əlaqədə olduğunu göstərir. Onların əlaqəsini izah etmək üçün müxtəlif fərziyyələr irəli sürülüb, o cümlədən ikinci dərəcəli maddə asılılığına və maddə istifadsi pozğunluLarına səbəb olan əsas şəxsiyyət pozuntuları, şəxsiyyət dəyişikliklərinə səbəb olan narkotik ilə bağlı travma və şəxsiyyət pozuntuları və maddə asılılığına səbəb olan impulsivlik və impuls nəzarəti problemlərinə səbəb olan ümumi bioloji amillərlə bağlı modellər mövcuddur [7].

Simptomatik model. Şəxsiyyət pozuntusu olan xəstələr arasında maddə istifadəsinin əsas şəxsiyyət problemlərinin əlaməti olduğunu və maddə istifadəsinin "asılılıqdan əvvəlki" şəxsiyyətin bir hissəsi olduğunu irəli sürülür və bu cür komorbid halların sayı indi böyük ölçüdə artırr. Bu komorbidliyin hazırkı anlayışı ikincili maddə asılılığının inkişafına gətirib çıxaran əsas şəxsiyyət patologiyasının mövcudluğunu izah edir. Bu, yeniyetməlik və erkən yetkinlik dövründə şəxsiyyət faktorları, eləcə də retrospektiv olaraq uzununa tədqiqatlar da daxil olmaqla bir çox tədqiqatlarla sübut edilmişdir. Maddə asılılığı olan çoxlu sayda xəstələrdə şəxsiyyət psixopatologiyasının üstünlüyünü nəzərdə tutan tədqiqatlar vardır.

Bununla belə, burada qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyət patologiyası maddə asılılığının bütün halları üçün nə müstəsna, nə də vacib deyil.

Bu günə qədər müxtəlif səbəb-nəticə və ya inkişaf yolları fərz edilmişdir ki, bu da şəxsiyyət pozuntulu xəstələr arasında maddə asılılığının inkişafını izah edə bilər ki, bu da şəxsiyyət problemlərinin mühüm etioloji faktor olduğunu göstərir. Onların arasında üç inkişaf yolu şəxsiyyət pozuntuları və maddə asılılığı arasında müşahidə edilən yüksək komorbidliyi izah edə bilər. Bu yollara (1) davranışın disinhibisiyası yolu, (2) stresin azaldılması yolu və (3) mükafata həssaslıq yolu daxildir.

Bu üç yol arasında, davranış disinhibisiyası yolu ədəbiyyatda ən yaxşı sənədləşdirilmişdir və maddə istifadəsi kimi şəxsiyyət pozuntuları arasında müşahidə edilən yüksək komorbidliyi izah edə bilər, sosiallıq və impulsivlik, aşağı zərərdən qaçma ilə yanaşı, narkotik və alkoqoldan istifadə riskinin daha yüksək olması ilə əlaqələndirilir. Eynilə, stressin azaldılması yolu göstərir ki, nevrotizm əlamətləri, narahatlıq və stress reaktivli-

yi üzrə yüksək bal toplayan şəxslər öz-özünə dərmanların bir hissəsi kimi stresli həyat hadisələri zamanı maddələrdən istifadə etməyə daha çox meyllidirlər.

Üçüncü yol, mükafata həssaslıq yolu, yüksək yenilik axtaran, mükafat axtaran və ya ekstraversiyaya meylli şəxslər arasında maddələrdən (xüsusilə kokain və digər stimullaşdırıcı maddələrdən) daha yüksək istifadəni təklif edir.

Komorbidliyin bioloji aspektləri

Şəxsiyyət pozuntularından maddə istifadəsinə qədər inkişaf yolları da bioloji aspektlər baxımından izah edilə bilər. Məsələn, məhdudiyyət ölçüsünə davranış məhdudiyyəti və impulsivlik meylləri daxildir.

Çoxsaylı neyropsixoloji tədqiqatlar prefrontal korteks-bazal qanqliya şəbəkəsinin (dis) inhibə və impulsivlik sahəsində rolunu təklif edir.

Məhdudiyyətin daha yüksək dərəcəli ölçüsündə iştirak edən ən mühüm beyin bölgələrindən biri sağ lateral aşağı frontal girusdur. Burada aşağı səviyyəli sıxılma (yəni disinhibisiya) adətən aşkar edilir. Mənfi emosiyaların idarə edilməsi aşağı frontal girusda boz maddənin azalması ilə əlaqələndirilir. Davranış disinhibisyonunda dopaminin rolu da illər ərzində çoxlu tədqiqatların diqqətini cəlb etmişdir.

Maddə istifadəsi pozğunluqlarına səbəb olan şəxsiyyət xüsusiyyətləri (endofenotiplər) ilə əlaqəli genlər və beyin dövrələrinə VTA: Ventral Teqmental Sahə, DAT: Dopamin Daşıyıcısı, 5-HTT: Serotonin Taşıyıcısı, ACC: Anterior Sinqulat Korteks, VMPFC: Ventromedial Prefrontal Korteks kimi saheleri misal göstərmək olar.

Eynilə, nevrotizm əlaməti cəza siqnallarına həssaslığı təmsil edir. Nevrotiklik göstəriciləri yüksək olan insanlar stres faktorlarına daha zəif reaksiya verdikləri üçün mənfi emosional vəziyyətlərdən (narahatlıq, depressiya əhval-ruhiyyəsi, utanc və s. kimi) daha çox təsirlənirlər.

Burada əsas rol oynayan müxtəlif beyin bölgələri müəyyən edilmişdir. Bunlara anterior singulat korteks (xüsusilə rostral hissə), prefrontal korteks (xüsusilə ventromedial hissə), insula və amigdala daxildir.

Anterior singulat və prefrontal kortekslərin amigdala üzərində nəzarətinin azalması müşahidə olunan affektiv vəziyyətə nəzarətin azalması ilə əlaqələndirilir. Maraqlıdır ki, maddə asılığı olan xəstələrdə depressiya və narahatlıq kimi xəstəliklərlə daha yüksək komorbidlik var. Bu yüksək nevrotiklik həm də 5-HTT (insan serotonin daşıyıcısı) polimorfizmi ilə əlaqələndirilmişdir. Bəzi tədqiqatlar yüksək amigdala fəaliyyəti ilə əlaqəni təklif edir. Bu, 5-HTT-nin maddə asılılığı olanlar üçün endofenotip kimi nevrotizmin mümkün rolunu ifadə edə bilər.

Farmakoterapiya və psixoterapiya

Maddə istifadəsi pozuntuları və digər psixi xəstəliklər arasında yüksək komorbidlik dərəcəsi, hər bir pozuntunu eyni vaxtda müəyyən edən və qiymətləndirən və hər bir xəstənin xüsusi pozuntular qrupuna uyğun müalicəsini təmin edən müdaxiləyə inteqrasiya olunmuş yanaşma ehtiyacını vurğulayır. Bu pozuntuların ümumi genetik, sinir və ətraf mühit substratlarının yaxşı başa düşülməsi əlavə xəstəlikləri olan şəxslər üçün təkmilləşdirilmiş müalicələrə səbəb ola bilər və bəzi xəstələrin ehtiyac duyduqları müalicəni axtarmaq istəməməsinə səbəb olan sosial stiqmanı azaltmağa kömək edə bilər.

Maddə istifadəsi pozuntularının və psixi xəstəliklərin diaqnozu və müalicəsi mürəkkəbdir, çünki üst-üstə düşən simptomları ayırmaq çox vaxt çətindir. Diaqnoz şansını azaltmaq üçün hərtərəfli qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə edilməlidir. Həm narkotik istifadəsi pozuntusu, həm də başqa bir psixi xəstəliyi olan xəstələr, hər iki pozuntusu tək olan xəstələrlə müqayisədə tez-tez daha davamlı, şiddətli və müalicəyə davamlı olan simptomlar nümayiş etdirirlər.

Psixiatrik xəstəliklər üçün müalicəyə girən xəstələr maddə istifadəsi pozuntuları üçün yoxlanılmalıdır və əksinə. Dəqiq diaqnoz, bununla bel bəzi dərmanlarla əlaqəli

simptomlar və potensial komorbid psixi pozğunluqlar arasındakı oxşarlıqlara görə çətinləşir. Beləliklə, narkotik maddələrdən istifadə edən insanlar müalicəyə daxil olduqda, maddə intoksikasiyası ilə yanaşı psixi pozuntuların əlamətlərini ayırd etmək üçün bir müddət mövcud maddələrdən imtina etdikdən sonra onları müşahidə etmək lazım ola bilər. Bu təcrübə daha dəqiq diaqnozlarla nəticələnir və daha yaxşı hədəflənmiş müalicəyə imkan verir.

Komorbid asılılığın diaqnozu adətən farmakoterapiya tədqiqatları üçün istisna meyarı hesab olunduğundan, komorbid şəxsiyyət pozuntularının müalicəsi ilə bağlı mövcud ədəbiyyat azdır. Əhəmiyyətli odur ki, farmakoterapiya adətən şəxsiyyət pozuntularında yalnız depressiya və ya narahatlıq kimi komorbid psixiatrik vəziyyət olduqda və ya həyəcanlanma və psixotik epizodlar kimi fövqəladə əlamətlər üçün göstərilir. Bu məqsədlə antidepresantlar və antipsixotiklər nəzərdə tutula bilər [6].

Psixoterapiya dialektik davranış terapiyası, dinamik dekonstruktiv psixoterapiya və ən çox dəlil bazasına malik iki fokuslu sxem terapiyası ilə müşayiət olunan xəstəliklərin müalicəsinin əsasını təşkil edir. Farmakoterapiya ilk növbədə kəskin böhranın idarə edilməsi və ya psixoz və depressiya kimi digər komorbid vəziyyətlərin müalicəsi üçün göstərilir. Bununla belə, bir müalicəni digərindən üstün tutmaq üçün hələlik sübutlar kifayət deyil. Bu komorbidliyin daha effektiv müalicə yanaşmalarını müəyyən etmək üçün əlavə tədqiqatlar tələb olunur.

Nəticə. Şəxsiyyət pozuntuları və maddə istifadəsi pozğunluğu olanlar arasında komorbidlik geniş yayılmışdır. Komorbid şəxsiyyət pozuntuları maddə asılılıqlarının gedişatına və nəticələrinə mənfi təsir göstərir. Bu populyasiyada psixofarmakoloji yanaşmalar çox az öyrənilmiş olsa da, psixoterapevtik yanaşmalar üçün bəzi keyfiyyətli sübutlar mövcuddur. Bunlardan üç şəxsiyyət pozuntusu üçün spesifik yanaşma komorbid şəxsiyyət və maddə asılılığı olan xəstələr xəstələr üçün təsirli görünür (1): davranışn disinhibisiyası yolu, (2) stresin azaldılması və (3) mükafata həssaslıq yolu. Bununla belə, bunlar üçün kiçik nümunə ölçüləri olan məhdud sayda tədqiqatlar mövcuddur və buna görə də qəti nəticələr çıxarmaq üçün əlavə faktlar lazımdır. Bununla belə, hal-hazırda güclü sübut bazası olmadığından, bu pozuntulara xüsusi psixoterapiya, xüsusən də maddə asılılığı, narkotik istifadəsi və komprbid şəxsiyyət pozuntusu müşayiət olunan qadın xəstələr üçün seçim müalicəsi kimi bu üsullar qəbul edilə bilər. Fərqli şəxsiyyət pozuntusu diaqnozu olan xəstələri daxil edən daha böyük nümunə ölçüləri ilə əlavə tədqiqatlar tələb olunur. Bu populyasiyada müxtəlif farmakoloji müdaxilələrin, xüsusilə əhval stabilizatorlarının və ikinci nəsil antipsixotiklərin rolunu qiymətləndirən tədqiqatlara ehtiyac var. Nəhayət, ümumiləşdirilə bilən tövsiyələr vermək üçün müxtəlif ölkələrdən və mədəniyyətlərdən olan müxtəlif əhali qruplarını qiymətləndirən tədqiqatlara ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5R) American Psychiatric Pub; 2013.
2. Fontaine N, Viding E. Genetics of personality disorders. Psychiatry. 2008;7(3):137–141.
3. New AS, Goodman M, Triebwasser J, Siever LJ. Recent advances in the biological study of personality disorders. Psychiatr Clin North Am. 2008;31(3):441–461.p
4. Paris J. Clinical implications of biological factors in personality disorders. Can Psychol. 2015;56(2):263–266.
5. Singh I, Rose N. Biomarkers in psychiatry. Nature. 2009;460(7252):202–207.

MADDƏ ASILILIĞI VƏ ŞƏXSİYYƏT POZUNTULARI ARASINDA KOMORBİDLİK

Dilqəm Məmmədov

XÜLASƏ

Şəxsiyyət pozuntuları fərdi mədəniyyətin gözləntilərindən nəzərəçarpacaq dərəcədə kənara çıxan daxili təcrübə və davranışların davamlı nümunələri kimi müəyyən edilir.

Amerika Psixiatriya Assosiasiyasına görə, bu pozuntular və əlaqəli əlamətlər öz xüsusiyyətləri ilə çevik və geniş xarakter daşıyır, yeniyetməlik və erkən yetkinlik dövründə başlayır. Bu əlamətlər zamanla sabitdir, fərdin və başqalarının əhəmiyyətli dərəcədə deqradasiyasına səbəb olur.

КОМОРБИДНОСТЬ МЕЖДУ ЗАВИСИМОСТЬ ОТ ПСИХОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ РАССТРОЙСТВАМИ ЛИЧНОСТИ

Дильгам Мамедов

АННОТАЦИЯ

Расстройства личности определяются как устойчивые модели внутреннего опыта и поведения, которые заметно отклоняются от ожиданий, присущих культуре человека.

По данным Американской психиатрической ассоциации, эти расстройства и связанные с ними симптомы носят гибкий и широкий характер и начинаются в подростковом и раннем взрослом возрасте. Эти симптомы стабильны с течением времени, что приводит к значительной деградации человека и окружающих.

COMORBIDITY BETWEEN SUBSTANCE DEPENDENCE AND PERSONALITY DISORDERS

Dilgam Mammadov

SUMMARY

Personality disorders are defined as persistent patterns of internal experiences and behaviors that deviate markedly from the expectations of an individual's culture. [1] According to the American Psychiatric Association, these disorders and associated symptoms are flexible and broad in nature, beginning in adolescence and early adulthood. These symptoms are stable over time, leading to significant degradation of the individual and others.

TƏLƏBƏLƏRDƏ SƏRVƏT DƏYƏRLƏRİNİN ETNOPSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Dosent Babayeva Təranə
İsmayılzadə Fatimə Vuqar
BDU-nun II kurs magistrantı
fatimismayilzad@gmail.com

Açar sözlər: tələbə, dəyərlər, şəxsiyyət, etnik, milli, psixoloji, sosial mühit, yönüm.
Ключевые слова: студент, ценности, личность, этническая, национальная, психологическая, социальная среда, ориентация
Key words: student, value, personality, ethnic, national, psychological, social environment, orientation.

Məlum olduğu kimi insanların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına insanın yaşadığı mühit, ətrafındakı insanlar, cəmiyyət, etnik-milli dəyərlər və s. faktorlar təsir edir. Bu faktorları araşdıran zaman tələbələrin sərvət dəyərlərinin baxımından araşdırılan zaman elə etnopsixoloji xüsusiyyətləri meydana çıxır. İlkin olaraq etnik psixologiya anlayışına nəzər salmaq lazımdır. Etnik psixologiya dedikdə insanların etnik, streotip, milli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq insanların daha doğru formada vurğulasaq xalqların psixoloji və mədəni inkişafını öyrənən bir elm sahəsi kimi səciyyələndirmək mümkündür. İnsanların şəxsiyyətinə etnik olaraq, kollektiv şüursuzluqdan ötürülən xüsusiyyətlər amillər daha çox öz təsiri göstərə bilir. Beləki, biz cəmiyyət daxilində sosiallaşdığımız zaman ətrafımızda olan insanların təsiri ilə şəxsiyyətimiz inkişaf edə bilir. Eyni zamanda bizə yaşadığımız bölgənin etnik, genetik kodlarla ötürülmüş olan amilləri vasitəsilə də şəxsiyyətimiz formalaşa bilir. Buradan biz tələbələrin şəxsiyyətinin formalaşması prosesində təsiri olan dəyərlər, sərvət dəyərləri anlayışlarının etnopsixoloji xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıyıq. Çünki qeyd etdiyimiz kimi uşaqlıqdan başlayaraq bizim dəyərlərimizin formalaşmasında yaşadığımız bölgənin də mühüm rolu vardır. Bu zaman biz ailəmiz ümumiyyətlə yaşadığımız bölgənin etnik xüsusiyyətlərini, düşüncə və davranışlarını mənimsəyirik.

Daha sonra isə ali təhsil müəssisələrinə qəbul olduğumuz zaman isə yaşadığımız bölgədən ayrılıb fərqli bölgəyə getdikdə isə oranın etnik xüsusiyyətləri ilə bizim etnik xüsusiyyətlərimizin ziddiyyətli fərqləri zəminin də inkişaf edib, şəxsiyyətimiz formalaşır. Belə olan zaman sərvət dəyərlərinin bizim və digər insanların dəyərlərinin qarşılıqlı təsiri və ziddiyyətlərin meydana çıxması ilə təşəkkül tapdığını müşahidə edə bilərik. Etnopsixoloji xüsusiyyətlər tələbələrin inkişafında streotip, yönümlər, milli amillər, sosial mühit kimi amillərin zəminində inkişaf edir. Bununla yanaşı tələbələrin şəhər və kənd kimi bölgələrin fərqliliklərdə sərvət dəyərlərin də özünü büruzə verir. Beləki, elmi-texniki inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq tələbələrin dünyagörüşündə dəyişikliklərin olması, bu dəyişikliklərin inkişaf dinamikası və s. kimi fərqliliklərin formalaşmasına yaşadığımız bölgənin şəhər yaxud kənd olması da təsir edir. Qeyd etdilənlər isə elmi-texniki tərəqqiyə görə yaranan dəyişikliklərdir.

Tələbələrin sərvət dəyərlərinin inkişafının etnopsixoloji xüsusiyyətlərini öyrəndiyimiz zaman streotiplər, yönümlər yaxud yönəlişliklər, adət-ənənələr, iqlim şəraiti, din, qanunlar və s. kimi əsas amillər aid edilir. Cəmiyyətimiz də baş verən hər bir dəyişikliklər, ehtiyacların dəyişməsi, motivasiyalı yanaşmanın olması nəticə etibarı ilə sərvət dəyərlərinin təkamülü ilə nəticələnir.

Bildiyimiz kimi dəyərlərin formalaşması mürəkkəb olan bir prosesdir, bu zaman insanlar müxtəlif maneələrə rast gəlinsə belə sonda şəxsiyyətin özünə daha önəmli olan dəyərlər sistemini formalaşdırır. Dəyərlərin formalaşması prosesində tarixi inkişaf dövründə alimlərin

çoxlu fikirləri ilə sübut etmək mümkündür. Aparılmış çoxlu tədqiqatlar nəticəsində dəyərlərin inkişafında qeyd edilən etnopsixoloji tədqiqatlarda mövcuddur. Tələbə gənclərin iyirmili yaş dövründə dəyişikliyə məruz qaldığı müəyyənləşmiş, bununla isə tələbələrin dəyərlərinin mənəvi cəhətlərinin və mənasının dəyişikliklər ilə formalaşdığı müəyyənləşmişdir. Nəticə etibarı ilə tələbələrin dəyərlərinin mütləq mənası ilə müqayisə ilə müəyyən olunduğu qeyd edilir. Bu dəyərlərin qazanılması prosesi isə bir başa mədəniyyət və ictimai rolun təsiri altında baş verir.

Dediyimiz kimi mədəniyyət, streotip, etnik psixoloji xüsusiyyətlərinin dərindən araşdırılması zamanı tələbə gənclərin öz düşüncə tərzində olan insanların əhatəsində olduqda təkamül dərəcəsi daha güclü olduğu müəyyən edilir. Araşdırmalar zamanı həmçinin mədəniyyət, şəxsiyyət, ictimai rol və streotip məhfumlarından faydalanaraq gənclik dövrünün xüsusiyyətlərini, eyni zamanda da dəyərlər və onların təşəkkülü prosesində əldə olunan nəticəyə görə qeyd edilən ictimai rol, mədəniyyət, streotiplə şəxsiyyətin bir-birinə qovuşması prosesi olduğunu qeyd edə bilərik. Hər bir toplumun özünün etnik xüsusiyyətlərinə görə öz üzvlərinin hər birinə müəyyən rol nəzərdə tutur ki, bu daha zaman etnopsixoloji amillər daha diqqəti cəlb edən cəhət olur. Sonda isə şəxsiyyətin müəyyən dəyərlər, sərvət dəyərləri sistemi formalaşır. Belə araşdırmaların nəticəsində fərdlərdə bir-birilə müştərək olan dəyərlər formalşdığının şahidi oluruq.

Tələbə gənclər adətən mövcud dəyərləri öz həyat şəraitlərinə uyğunlaşdırma xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Onlar özlərinin əldə edə biləcəkləri dəyərlərinin əhəmiyyətini yüksəltmək xüsusiyyətinə malik olurlar. Həmçinin əgər əldə edə bilməyəcəkləri dəyərlər var isə onların isə əhəmiyyətini azaltmaq kimi xüsusiyyətə malik olurlar. Araşdırmalara görə bu hadisənin baş verməsi bir çox dəyərlərin əldə olunmssında müşahidə edilir. Beləliklə biz dəyərlərin etnik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bu hadisənin baş verməsi prosesini daha dərindən öyrənə və səbəblərini aydınlaşdıra bilərik.

Tələbə gənclərin dəyər oriyentasiyası problemində araşdırılan elmi ədəbiyyatlarda böyük şəhərlərin və meqalopolislərin tələbələrinin öyrənilməsi zaamnında çoxlu ziddiyyətli məqamlar meydana çıxır. Bu zaman sosial-psixoloji xarakteristikaya malik olan əyalət gəncliyi anlayışı üçün ümumi mənaya malik deyildir. Müəyyən amillərin- regional, iqtisadi, sosail-mədəni, etnik amillərin təsiri nəticəsində orta hesbala şəhərdə şagirdlərin qiymət oriyentasiyaları müəyyən spesifikliyə malik olur. Lakin bu yönümlü olan araşdırmalar daha az olduğu da müşahidə edilmişdir. Bununla əlaqəli olaraq sosial, psixoloji tədqiqatlarda öyrənilmə altında olan bu problemin əhatə edilməsi, sosial-mədəni dəyişikliklərin dinamikası mövzusu, obyekt, predmet və s.-nin öyrənilməsinə zəmin yaradır. Yəni elmi işlər üçün əsas mühüm tədqiqat kimi hesab edilir.

Müasir dövrdə tələbələrin dəyər sistemi çox yönlü amil xarakterinə malik olur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

1. Valideynlərdən ötürülən ənənəvi dəyərləri;
2. Qərb və Şərq cəmiyyətinin "bazar" adlanan dəyərləri;
3. Streotiplərin və yönəlişliklərin zəminində yaranan dəyərləri;
4. Milli-mənəvi xüsusiyyətlər, sosial mühit zəminin də yaranan dəyərlər;
5. Mədəniyyət vasitərilə.

Əslində mədəniyyətin spesifikliyi və bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafının qeyri-bərabərliyinə görə orta bir şəhərin gənclərinin sərbəst seçimlərinin mövcudluğu ərazi xüsusiyyətlərindən ötürü əhəmiyyətli dərəcədə məhdud hesab edilir.

Orta hesabla biz şəhərlərdə yaşamaqda olan ogənclərin əhəmiyyətli olan dəyərləri və onların davranışının prioritet formalarını seçmək, həmçinin onların öz qabiliyyətlərini, sosial kapitalını tam reallaşdırmaq üçün hazırda mövcud olan lazımi resurslar yoxdur. Buna əsaslanaraq biz tələbələrin, yetkinlik yaşına çatmış olan şəxslərin ənənəvi mədəniyyətinin

çoxaldığı dəyərlərə daha çox diqqət etməsi,cəmiyyətin həyatında baş verməkdə olan dəyişikliklərə uyğun olaraq onlarda müəyyən dəyişikliklərin edilməsi aiddir.

Biz tələbə gənclərin dəyərlərinin, əsasəndə sərvət dəyərlərinin təyini,təhlili, zamanı bir sıra amilləri nəzərə alırıq. Bunların daxilində streotip anlayışı da mühüm yerə malikdir. İlk öncə streotip mövzusuna diqqətlə yanaşmaq lazım gəlir. Streotip dedikdə, insanın bir qrupun sosial üzvünün təsvirinin sadələşdirilməsi üçün onlaar aid edilən xüsusiyyətləridir. Bunlar insana həm mənfi formada, hım müsbət formada təsirə malik ola bilir. Ümumi olaraq hər bir insanın həm aid olduğu, həm də digər olduğu qruplara xas olan streotiplər vardır. Adətən insanın aid olduğu və dost olduğu qruplara dair müsbət, rəqib və ya fərqli qruplara aid isə mənfi streotipləri olur. Beləliklə, insanın daxili obrazı yuxarı, xarici obraz isə aşağı qiymətləndirilir.

Bu zaman isə biz tələbələrə təsiri olan streotiplərdən də, onların tələbələrin dəyərlərinin seçimi zamanı təsirinin formalaşmasının yolu da vardır:

1. İnsanlar kimi tələbələrdə həyatı boyu qarşılaşdığı sosial qrup üzvlərində olan müşahidə etdiyi xüsusiyyətləri oradakı bütün üzvlərə aid edilir;
2. Aid olduğu kiçik qrupda mövcud olan streotipləri onun özü də qəbul edir.;
3. Eyni zamanda aid olduğu böyük qruplar tərəfindən qəbul edilmiş streotipləri özü də qəbul edir.

Tələbələrin dəyərlərinin oriyentasiyası onların daxili quruluşunun əhəmiyyətli elementləridir. Onlar həyatlarının məqsədləri kimi qəbul edilən müəyyən dəyərlərin ayrı-ayrı fərdləri tərəfindən qəbul edilmə yolu ilə sosiallaşma sosial adaptasiya proseslərinin gedişində şəxsiyyətin həyat təcrübəsi ilə formalaşdırılmış, vasitələrini müəyyənləşdirmiş mühüm elementlərdir. Tələbələrdə eyni zamanda dəyərlərin formalaşması zamanı qeyri-əsas olan 3 əsas amili qeyd edirlər:

1. Yaş
2. Gənclərin tranziti
3. Müasir cəmiyyətin keçid vəziyyəti.

Tələbənin yaşının spesifik olması şüurun psixoloji xüsusiyyətləri, xüsusi sosial statusu və öz alt-mədəniyyətinin olması ilə səciyyələnir. Müasir dövrdə cəmiyyəti əsas ictimai institutların transformasiyası, sosial münasibətlərin dəyişməsi, dəyərlərin və normaların qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə edilir. Bu zaman gənclərin şüurunda özünü büruzə verir. Tələbələrin yaşayış məntəqəsinin tipi və ölçüsü eləcə də yaşayış məntəqəsinin ərazisi də onların dəyər oriyentasiyasının formalaşmasına təsir edir. Onların istehsal bazasının inkişaf dərəcəsi, sosial infrastrukturu, kommunikasiya, mədəni xüsusiyyətlər bunların hər biri gənclərin həyat strategiyasını, özünüdərketmə yollarını seçməyin imkanlarını müəyyən edir. Orta şəhərlərdə tələbələrin kütləvi informasiya vasitələrinin və digər cəmiyyətlərin dəyərlərinin təsiri altında böyük şəhərlərdə və metropoliyalarda yaşayan gənclərə nisbətən daha az təsir göstərir. Orta ölçülü şəhərin tələbə gəncləri daha komformist olurlar, milli mədəniyyətin çoxalmasına və yetkin fərdlər nəslinin dəyər oriyentasiyalarına ənənəvi sistemə daha çox diqqət yetirirlər.

Aparılan araşdırmaların nəticələrinə görə tələbələrin əksəriyyətində maraq doğuran cəhətlərdən biridə peşə seçimi və maraqların tələbələrin dəyər oriyentasiyasına olan təsiridir. Dəyər oriyentasiyalarının təhlili nəticəsində universitetdə təhsilalma prosesində tələbələrin yenidən istiqamətləndirilməsi aşkar edilmişdir. Bu isə onların həyat strategiyalarında öz əksini tapır. Beləliklə məzun olmuş tələbələr iş barəsində daha çox düşünürlər və bu isə onların müvafiq peşə-ixtisas əldə etməklə bağlı perspektivlər haqqında düşünür. Bu zaman tələbələrin dəyər oriyentasiyasının strukturunda maddi rifahın əhəmiyyətinin artması ilə ifadə olunur..Məzuniyyətə çıxmaqla əmək fəaliyyətində maddi amillərin prioritetliyi artmaqdadır, kariyera perspektivliyinin əhəmiyyəti, siyasətə maraq və tələbələr arasında vətənpərvərlik hisslərinin dərəcəsi artmaqdadır. Biz bunu xüsusi olaraq

birinci və sonuncu kurs tələbələri arasında fərqlənmələr kimi müşahidə edirik. Beləki, ilk hissədə birinci kurs tələbələrində 31,5 % və sonuncu kurs tələbələrində 37%, ikinci hissədə bu müvafiq olaraq 33,3% və 42,6%, üçüncü hissədə 3,7% və 16,7%, sonuncu hissədə isə müvafiq olaraq 29,6% və 61,1% olaraq faiz göstəricilərinə sahibdir. Ümumi olaraq sonuncu ilə yaxınlaşan zaman tələbələrin davranışı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə məruz qalır. Dəyişiklik isə özünü orta əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların payının artırılmasına meyli ilə və pedaqoji fəaliyyətin artması ilə səciyyələnir.

Bildiyimiz kimi, tələbə yüksək ixtisaslı işlə əlaqəli olaraq müəyyən bir peşə əldə etmək üçün ali təhsil sahəsi ilə məşğul olan gəncləri özündə ehtiva edir. Lakin hazırda peşə seçimi müəyyən sosial status kimi diplomun əldə edilməsindən əvvəl qərarlaşdırılır. Bu zaman gələcəkdə daha yüksək maliyyə vəziyyətinin əldə edilməsi üçün yardımçı olur. Peşə-ixtisas seçimi olan zaman tələbələrin həmçinin yaşadığı bölgənin düşüncə tərzi, streotip, yönəlişlikləri də ona təsir edir. Nəticə etibarı ilə peşə seçimində rol oynayan dəyərlər sisteminə təsir edən etnopsixoloji xüsusiyyətlər mühüm təsir edən faktordur. Burada etnik olaraq, insanların baxış tərzi kimi müxtəlif amillərin rolu ilə yanaşı onların insanları statusuna uyğun olaraq, mali cəhəti ilə bağlı seçimlərə bu sahə ilə bağlı sərvət dəyərlərinin formalaşması tərzi mühüm rol oynayır. Tələbələr gələcəkdə tutacaqları mövqe və maliyyə vəziyyətlərinin daha yüksək olması üçün bu kimi halları nəzərə alırlar.

Nəticə olaraq biz tələbələrin sərvət dəyərlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin daxilində etnopsixoloji xüsusiyyətləri tədqiq edərək, onların inkişafa hansı nöqteyi nəzərdən təsir etməsi və bu təsirlərin hansı cəhətlərdə olması ilə əlaqəli olan proseslərdir. Biz tələbələrin etnopsixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların şəxsiyyətinin inkişafına təsir edəcək dəyərləri formalaşdırmaq, daha uyğun dəyərlərin seçilməsinə yardım etmək, lazımi dəyərləri əldə edilməsi üçün zəmin yaratmaq kimi prosesləri yerinə yetirə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. bakı: 2002
2. Bayramov Ə..S, Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya bakı: Poliqraf, 2003
3. Bayramov ə.s.Gənclik və özünütərbiyə haqqında söhbət, bakı: Gənclik, 1969
4. Bayramov Ə.S.,Etnik psixologiya məsələləri. bakı: 1996, 202 s.
5. "Orta rusiya şəhərinin tələbələrinin dəyər oriyentasiyalarının strukturunun dinamikası" mövzusunda dissertasiya işi, Rusiya Federasiyası Ali Attestasiya Komissiyasının xüsusi ixtisası üzrə pulsuz mücərrədlik yüklə 22.00.04 - Sosial struktur, sosial institutlar və proseslər (www-dissercat-com.translate.goog)
6. http://www.drpaulwong.com/the-positive-psychology-of-meaning-in-life-and-well-being

TƏLƏBƏLƏRDƏ SƏRVƏT DƏYƏRLƏRİNİN ETNOPSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Təranə Babayeva, Fatimə İsmayılzadə

XÜLASƏ

Yazılmış məqalədə tələbələrdə sərvət dəyərlərinin aktual məsələləsindən biri olan etnik psixoloji məsələlər araşdırılmışdır. Eyni zamanda məqalənin tərkibində sərvət dəyərlərinin formalaşmasında şəxsiyyətin yaşadığı mühitin yönəlişlikləri, streotipləri, peşə seçimi və bu kimi məsələlərin aydınlaşdırılması müəyyən edilmişdir. Həmçinin burada tələbələrin yaşadığı məntəqənin dəyərlərin formalaşmasına təsirinin dərəcəsi aydınlaşdırılmışdır.

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЦЕННОСТЕЙ БОГАТСТВА У СТУДЕНТОВ

Тарана Бабаева, Фатима Исмаилзаде

АННОТАЦИЯ

В написанной статье исследованы этнические психологические проблемы, которые являются одними из актуальных вопросов имущественных ценностей у студентов. Вместе с тем, в статье выясняются ориентиры среды, в которой живет личность, в формировании материальных ценностей, стереотипов, выборе профессии и тому подобные вопросы. Также здесь выяснена степень влияния местности проживания студентов на формирование ценностей.

RESEARCH ISSUES OF ETHNOPSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF WEALTH VALUES IN STUDENTS

Tarana Babayeva, Fatima Ismayilzadeh

SUMMARY

In the written article, ethnic psychological issues, which are one of the actual issues of wealth values among students, were investigated. At the same time, in the article, the orientations of the environment in which the personality lives in the formation of wealth values, stereotypes, the choice of profession and similar issues are clarified. Also here, the degree of influence of the area where students live on the formation of values is clarified.

İNTELLEKT ANLAYIŞININ ELMİ-NƏZƏRİ TƏHLİLİ

Aytac Zamanova Amil qızı
BDU-nun I kurs magistrantı
aytachzaman08@gmail.com

Açar sözlər: intellekt, emosional intellekt, sosial intellekt, mənəvi intellekt, öyrənmə, intellekt nəzəriyyələri.
Ключевые слова: интеллект, емоциональный интеллект, социальный интеллект, духовный интеллект, теории интеллекта.
Keywords: intelligence, emotional intelligence, social intelligence, moral intelligence, theories of intelligence.

İntellekt anlayışı latınca "intelligentia" və ya "intellectus" sözlərindən meydana gəlmişdir ki, bu da öz növbəsində "intelligere"- dərk etmək və ya qavramaq feilindən qaynaqlanır. Orta əsrlərdə "intellectus" sözü anlayış üçün yunan fəlsəfi termini və elmi texniki termin nousun tərcüməsinə çevrildi. Bununla belə həmin termin teoloji sxolostikanın metafizik və kosmoloji nəzəriyyələri o cümlədən, ruhun ölməzliyi nəzəriyyələri və aktiv intellekt konsepsiyası ilə sıx bağlı idi. Təbiətin öyrənilməsinə bu yanaşma Frensis Bekon, Tomas Hobbs, Devid Hume və Con Lokk kimi erkən müasir filosoflar tərəfindən qəti şəkildə rədd edildi və onların hamısı öz işlərində anlayışa üstünlük verdilər.

İntellekt anlayışı bir çox cəhətdən müəyyən edilmişdir;

1. Abstraksiya
2. Məntiq
3. Dərketmə
4. Özünüdərketmə
5. Emosional bilik
6. Tənqidi düşünmə
7. Problem həll etmə qabiliyyəti.

Bu, məlumatı qavramaq və ya nəticə çıxarmaq qabiliyyəti kimi təsvir edilə bilər. Düşünmək, problem həll etmək və öyrənmək insan intellektinin mühüm tərəfləridir. İntellekt termini 1900-cü illərin əvvəllərində məşhurlaşdı. Psixoloqların əksəriyyəti intellektin müxtəlif sahələrə bölünə biləcəyinə inanırlar. İntellekt ən çox insanlarda öyrənilir, lakin həm heyvanlarda, həm də bitkilərdə müşahidə edilmişdir [1].

Bəzi psixologiya və öyrənmə tədqiqatçıları intellekt anlayışının aşağıdakı təriflərini də təklif etmişlər;

David Wechsler- intellekt dedikdə, fərdin məqsədyönlü hərəkət etmək, rasional düşünmək və ətraf mühitlə səmərəli davranmaq üçün qlobal qabiliyyəti nəzərdə tutulur.

Llyold Humphreys- intellekt- məlumatların əldə edilməsi, yadda saxlanması, axtarışı, birləşdirilməsi, müqayisəsi və yeni kontekstlərdə istifadəsi prosesinin nəticəsidir.

Howard Gardner- fikrimcə, insanların intellektual səriştəsi özündə problemlərin həlli bacarıqları toplusunu ehtiva etməlidir.

İnsan intellekti mürəkkəb koqnitiv bacarıqlar, özünüdərketmə səviyyəsi və yüksək motivasiya ilə seçilən insanların intellektual gücüdür. İntellekt insanlara təcrübə və düşünməyə imkan verir.

İntellekt öyrənmədən fərqlidir. Öyrənmə- məlumatları, faktları və ya bacarıqları saxlamaq və gələcəkdə istifadə etmək üçün onları xatırlamaq hərəkətinə aiddir. İntellekt isə digər tərəfdən insanların bu və ya digər prosesi yerinə yetirmək üçün idrak qabiliyyətidir. İntellekt əmsalı (İntelligence Quotient (İQ)) kimi test vasitəsilə intellektin kəmiyyətini müəyyən etmək üçün müxtəlif cəhdlər edilmişdir. İQ balları əqli qüsurların

qiymətləndirilməsi və işə müraciət edənlərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. Bununla belə bir çox tədqiqatçılar İQ testlərinin etibarlılığı ilə razılaşmırlar-zəkanı dəqiq ölçə bilmədiklərini qeyd edirlər. Test müxtəlif suallara cavab verməyi əhatə edir və başa çatdırmaq üçün 2 saata qədər vaxt lazımdır. 100-dən yuxarı İQ balı adətən yüksək intellektlə əlaqələndirilir. Ekstremal intellekt 130 və ya daha yüksəkdir. Bu nəticələr stereotipikdir, çünki yüksək xal adətən insanın böyük potensiala malik olduğunu bildirir. 70-dən aşağı olan ballar narahatlığa səbəb olur, çünki onlar öyrənmə qüsurunu göstərə bilər.

İnsan intellektinin irsi faktorlara yoxsa ətraf mühit faktorlarına əsaslanması ilə bağlı müxtəlif mübahisələr vardır. İrsi intellekt- zəkanın doğumla sabitləşdiyi və böyümədiyi nəzəriyyəsidir. Ekoloji intellekt- zəkanın insanın ətrafındakı mühitdən asılı olaraq həyat boyu inkişaf etdiyi nəzəriyyəsidir.

İntellektin aşağıdakı növləri fərqləndirilmişdir;

1.Emosional intellekt

2.Sosial intellekt

3.Mənəvi intellekt

Emosional intellekt- digər insanlara hissləri başa düşülən şəkildə çatdırmaq və başqalarının duyğularını dəqiq oxumaq qabiliyyətidir. Bu termin ilk dəfə 1964-cü ildə ortaya çıxsa da, Daniel Qolemanın 1995-ci ildə ən çox satılan Emotional İntelligence kitabında popoulyarlıq qazandı. Bu anlayışın 4 aspekti var idi; öz emosiyalarını və başqalarının emosiyalarını dərk etmək, mürəkkəb duyğuları və onların sonrakı emosional vəziyyətlərə təsirini başa düşmək, emosiyaları idarə etmək qabiliyyətinə malik olmaq, emosiyaları düzgün tətbiq etmək [3].

Bəzi tədqiqatçılar emosional intellektin öyrənilə və gücləndirilə biləcəyini, digərləri isə bunun anadangəlmə bir xüsusiyyət olduğunu iddia edirlər. Bir çox nəzəriyyələr yüksək emosional zəkanın dəqiqliyinə əlavə olaraq emosiyaların daha sürətli əmələ gəlməsinə və işlənməsinə də səbəb ola biləcəyini nəzərdə tuturlar. Bundan əlavə, yüksək emosional intellektin emosiyaları idarə etdiyi düşünülür ki, bu da problem həll etmə bacarıqlarımız üçün olduqca faydalıdır. Eyni zamanda emosional intellekt psixi sağlamlığımız üçün vacibdir və sosial intellektlə əlaqəsi vardır.

Sosial intellekt- sosial vəziyyətlərdə digər insanların və özünün sosial siqnallarını və motivasiyalarını anlamaq qabiliyyətidir. Onun intellektin digər növlərindən fərqli olduğu düşünülür, lakin emosional intellekt ilə əlaqəsi vardır. Sosial intellekt insanlar haqqında necə mühakimə etdiyimizə, bunu necə düzgün etdiyimizə, insanların nə üçün müsbət və ya mənfi sosial xarekterə malik olduqlarına diqqət yetirən tədqiqatlarla üst-üstə düşür. Bu tədqiqatların və sosial intellektin eyni nəzəriyyələrdən gəlib-gəlməməsi və ya onlar arasında hər hansı bir fərqin olub-olmaması ilə bağlı mübahisələr vardır. Sosial intellekt insanın özünüdərketməsindən və effektiv emosional idarəçilik təcrübəsindən irəli gələn keyfiyyətdir. O insanın şəxsiyyətini inkişaf etdirməsinə, cəmiyyətin fəal və dəyərli hissəsinə çevrilməsinə kömək edən mühüm sosial bacarıqdır.

Əxlaqi intellekt- doğru ilə yanlışı anlamaq və doğru olduğuna inanılan dəyərlər əsasında davranmaq qabiliyyətidir. O, həm emosional, həm də koqnitiv intellektdən asılı olmayan intellektin fərqli bir forması hesab olunur. Mənəvi intellekt ilk dəfə 2005-ci ildə Doug Lennick və Fred Kiel tərəfindən konsepsiya kimi işlənib hazırlanmışdır. Tədqiqatçıların bir çoxu mənəvi intellektin qabiliyyətə əsaslandığı ilə razılaşırlar. Buna görə də əxlaqi intellekt təcrübə ilə daha inkişaf etdirilə bilən bacarıq olaraq görülür [2].

İnsan intellekti yeni vəziyyətlərə uyğunlaşmaq, təcrübədən öyrənmək, mücərrəd mübahisələri başa düşmək, idarə etmək və ətraf mühiti manipulyasiya etmək üçün biliklərdən istifadə etmək qabiliyyətlərindən ibarət olan əqli keyfiyyətdir. 1921-ci ildə keçirilən simpoziumda amerikalı psixoloqlar Levis, Terman və Edvard Torndayk intellektin tərifi ilə

bağlı fərqli fikirlər söylədi- Terman mücərrəd düşünmə qabiliyyətini vurğuladı, Torndayk isə öyrənmə və suallara yaxşı cavab vermək qabiliyyətini vurğuladı. Lakin bu yaxınlarda psixoloqlar ətraf mühitə uyğunlaşmanın həm intellektin nə olduğunu, həm də onun nə etdiyini anlamaq üçün açar olduğunu ümumi şəkildə qəbul etdilər. Bu cür uyğunlaşma müxtəlif şəraitlərdə baş verə bilər. Məsələn: məktəbdə şagird tədbirdə yaxşı çıxış etmək üçün bilməli olduğu materialı öyrənir və ya tanış olmayan simptomları olan xəstəni müalicə edən həkim əsas xəstəlik haqqında öyrənir. Əksər hallarda uyğunlaşma ətraf mühitlə daha effektiv mübarizə apara bilmək üçün insanın özündə dəyişiklik etməyi nəzərdə tutur. Effektiv uyğunlaşma qavrayış, öyrənmə, yaddaş, əsaslandırma və problemlərin həlli kimi bir sıra idrak proseslərinə əsaslanır. Beləliklə, intellektin tərifində əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, o özlüyündə idrak və ya zehni proses deyil, məqsədyönlü şəkildə effektiv uyğunlaşmaya yönəlmiş bu proseslərin birləşməsidir.

İntellekt nəzəriyyələri əksər elmi nəzəriyyələrdə olduğu kimi ardıcıl modellər vasitəsilə inkişaf etmişdir. İntellekt nəzəriyyələri aşağıdakılardır;

1.Psixometrik nəzəriyyələr
2.Koqnitiv nəzəriyyələr
3.Koqnitiv-kontekstual nəzəriyyələr
4.Bioloji nəzəriyyələr

Psixometrik nəzəriyyələr, ümumiyyətlə, intellektin strukturunu başa düşməyə çalışırdılar-O, hansı formanı alır və əgər varsa onun hissələri hansılardır. Bu cür nəzəriyyələr zehni qabiliyyət testlərindən əldə edilən məlumatlara, analogiyalara, təsnifatlara əsaslanır. Psixometrik nəzəriyyələr intellektin zehni testlərlə ölçülən qabiliyyətlərin birləşməsi kimi təsvir olunduğu modelə əsaslanır. Bu nəzəriyyələr intellektin elmi olaraq ölçülməsinə və kəmiyyətcə ölçülməsinə çalışır. İntellektin psixometrik nəzəriyyələrinə görə, intellekt insanın mücərrəd düşünmə, məlumatı yadda saxlama və problemləri həll etmə qabiliyyətidir. Bu qabiliyyətin irsi, anadangəlmə olduğu düşünülür və intellekt testləri ilə ölçülə bilər. İntellektin psixometrik nəzəriyyələri intellektin öyrənilməsində və intellekt testlərinin inkişafında təsirli olmuşdur [4].

Koqnitiv nəzəriyyələr- psixometrik nəzəriyyələrin üstünlük təşkil etdiyi dövrdə zəkanın öyrənilməsinə insanların test ballarında fərdi fərqləri araşdıranlar ən çox təsir edirdi. Test sahəsində lider olan Lee Cronbach 1957-ci ildə Amerika Psixoloji Assosiasiyasına müraciətində fərdi fərqləri araşdıran psixoloqlarla insan davranışlarındakı ümumi cəhətləri araşdıran psixoloqlar arasında ortaq zəmin olmadığını deyib. Cronbachın elmi psixologiyanın iki fənnini birləşdirmək tələbi koqnitiv nəzəriyyələrin və onların irəli sürdüyü əsas proseslərin inkişafına təkan verdi. İntellektin müxtəlif koqnitiv nəzəriyyələri işlənib hazırlanmışdır. Onların arasında Erl B. Hant Nensi Frost və Klifford E. Lunneborq da var.

Koqnitiv-kontekstual nəzəriyyələr- müxtəlif şəraitlərdə idrak proseslərinin necə işləməsi ilə məşğul olur. Koqnitiv-kontekstual nəzəriyyələrdən ikisi amerikalı psixoloq Hovard Qardner və Stenberqin nəzəriyyəsidir. Qardner 1983-cü ildə çoxlu intellekt nəzəriyyəsini irəli sürərək vahid intellekt fərziyyəsinə qarşı çıxdı. Əvvəlki nəzəriyyəçilər intellektin müxtəlif qabiliyyətlərdən ibarət olduğunu iddia edirdilər. Lakin Qardner bir addım daha irəli getdi və intellektin müxtəlif olduğunu və linqvistik məkan, riyazi-məntiqi, kinestetik, musiqi, şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası intellektin olduğunu iddia etdi [5].

Bioloji nəzəriyyələr- zehni konstruksiyalardan tamamilə imtina edən fərqli yanaşmadır. Bu cür nəzəriyyələrin tərəfdarları reduksionistlər adlanır. Onlar hesab edirlər ki, intellektin həqiqi dərk edilməsi yalnız onun bioloji əsaslarını müəyyən etməklə mümkündür. İnsan beynini kompüterlə müqayisə edən anolojilər qeyd edirlər ki, intellektə bioloji yanaşmalar digər yanaşmaları əvəz edən yox, onları tamamlayan nəzəriyyələr kimi nəzərdən keçirilməlidir. İntellektə bioloji nəzəriyyələr beyni və onun fəaliyyətini araşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Gottredson L. İntelligence: is it the epidemiologists' elusive "fundamental cause" of social class inequalities in health? / Person Soc Psychol 2004; 86: 174-199.
2. Sternberg, Robert J. "human intelligence". Encyclopedia Britannica, 18 Nov, 2023.
3. Stenberg, in Encyclopedia of Human Behavior; 2012.
4. Jahangir Moini MD, MPH, ... Raheleh Ahangari MD, in Foundations of the Mind, Brain, and Behavioral Relationships, 2024.
5. Sperman C. The Abilities of Man. New York, NY; Macmillan, 1927.

İNTELLEKT ANLAYIŞININ ELMİ-NƏZƏRİ TƏHLİLİ

Zamanova Aytac

XÜLASƏ

Bu məqalədə intellektin qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə qədər olan yanaşmaları, məsələ ilə bağlı irəli sürülən fikirlər ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Tarix boyu intellektə baxışlardan, münasibətlərdən və yanaşmalardan bəhs edilir. Psixoloqlar, alimlər və mütəfəkkirlər intellekt anlayışına müxtəlif cür yanaşmışlar. Bir çox tədqiqatçılar inanırlar ki intellekt iyerarxik olaraq iyerarxiyanın yuxarısındakı ümumi qabiliyyət və ondan aşağıda iyerarxik səviyyələrdə ardıcıl olaraq daha spesifik qabiliyyətlər baxımından başa düşülə bilər. Tədqiqatçılar qəbul edirlər ki, intellekt öyrənmək və dəyişən mühitə uyğunlaşmaq qabiliyyətlərini ehtiva edir.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕС КИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ ИНТЕЛЛЕКТА

Айтаж Заманова

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно анализируются подходы интеллекта с древнейших времен до наших дней, идеи, выдвигаемые по данному вопросу. На протяжении всей истории взгляды и подходы к разведке обсуждались. Психологи, уучёные мыслитель по-разному подходили к понятию интеллекта. Многие исследователи полагают, что интеллекта можно понимать иерархически с точки зрения общих способностей на вершине иерархии и последовательно более конкретнх способностей на более низких уровнях иерархи. Исследователи сходятся во мнении, что интеллект включает в себя способность учиться и адаптироваться к меняющейся среде.

SCIENTIFIC-THEORETICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT INTELLIGENCE

Aytaj Zamanova

SUMMARY

İn this article, the approaches of the intellect from ancient times to the present day, the ideas put forward on the issue are anlyzed in detail. Throughout history, views, attitudes, and approaches to intelligence have been discussed. Psychologists, scientists, and thinkers have approached the concept of intelligence in different ways. Many researchers believe that intelligence can be understood hierarchically in terms of general ability at the top of the hierarchy and successively more spesific abilities at lower hierarchical levels. Researchers agree that intelligence includies the ability to learn and adopt to a changing environment.

SOSİOLOGİYA, SOSİAL İŞ

AZƏRBAYCANDA DAXİLİ MİQRASİYA PROSESLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Bağırov Yusif Bəhram oğlu
Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
II kurs magistrantı
bagirovyusif87@gmail.com

Açar sözlər: Daxili Miqrasiya Hərəkatları, Qarabağ, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, məcburi miqrasiya.
Ключевые слова: Внутренние миграционные движения, Карабах, Нагорно-Карабахский конфликт, Вынужденная миграция.
Keywords: Internal Migration Movements, Karabakh, Nagorno-Karabakh conflict, Forced migration.

Giriş. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə azərbaycanlıların uzun illərdir bölgədə məruz qaldıqları köç prosesləri tamam başqa miqyas alıb. Müstəqilliyinin ilk illərində ölkə siyasi sabitliyə nail olmadan işğala məruz qalıb və müharibəyə sürüklənib. Ermənistanın ərazi iddiaları ilə başlatdığı işğal prosesi Azərbaycan üçün böyük dağıntılara səbəb olub. Ərazisinin 20 faizini itirmiş Azərbaycan Respublikası öz torpaqlarını tərk etməli olan məcburi köçkünlər üçün yaşayış şəraiti yaratmaqda böyük çətinliklərlə üzləşdi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağı və ona bitişik yeddi vilayəti itirdiyi bu müharibə 1994-cü il mayın 20-də imzalanan atəşkəslə başa çatsa da, həll prosesinin irəliləməməsi bütün Cənubi Qafqaz və ona qonşu olan dövlətlər üçün təhlükəsizlik problemi yaratdı. Tərəflər arasında gərginlik hər an yeni qaynar müharibəyə çevrilə biləcək səviyyədə olsa da, beynəlxalq vasitəçilik cəhdləri kifayət qədər olmayıb və münaqişənin təhlükəli miqyası adekvat qiymətləndirilməyib. Atəşkəs sazişinin imzalanmasından xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq, tərəfləri münaqişənin sülh şəraitində həll olunacağına inandırmaq üçün heç bir addım atılmayıb [14]. Nəticədə 2020-ci ildə bölgədəki tarazlıqların yenidən dəyişməsinə səbəb olan yeni bir müharibə ortaya çıxdı. Bu proses Azərbaycan üçün müsbət nəticə versə də, müharibə hər iki tərəfin insan itkisinə məruz qalmasına, ölkələrin inkişafına sərf oluna biləcək maliyyə vəsaitlərinin hərbi məqsədlərə yönəldilməsinə səbəb olmuş, gərginlik artdıqca düşmən haqqında təsəvvür daha da güclənmişdir. Bu kontekstdə problemin həlli ilə bağlı beynəlxalq sistemin məsuliyyətsiz münasibəti ciddi şəkildə tənqid edilməlidir.

Müharibədən əvvəlki illərdə işğal və həll prosesi ön planda olduğundan, öz ölkələrində məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüş Azərbaycan vətəndaşlarının vəziyyəti və problemləri beynəlxalq miqyasda ikinci plana salındı. Rəsmi məlumatlara görə, işğala görə 700 minə yaxın insan öz torpaqlarından öz ölkələrinə sığınmaq məcburiyyətində qalıb. Bütün var-dövlətlərini işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında qoyub yaşamaq üçün evlərini tərk edən bu insanlar sovet dövründən çadırlarda, vaqonlarda, xəstəxanalarda, hətta böyük hamamlarda yaşamalı oldular. Ən şanslılar dövlət yataqxanalarına və ya tələbə yataqxanalarına yerləşdirilib. Bu çətin dövrdə bir çox xəstəlik və sağlamlıq problemi ilə üzləşən məcburi köçkünlər iş tapmaq, təhsil, uyğunlaşma kimi problemlərlə də mübarizə aparırdılar. Yalnız bu günə qədər dövlətdən və bəzi beynəlxalq təşkilatlardan yardım alan bu insanların normal həyatlarına qayıtması mümkün olub. Azərbaycan Respublikası məcburi köçkünlərin problemlərini daxili siyasətin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi müəyyən etmiş və onlarla birbaşa Fərari və Məcburi Miqrantlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi vasitəsilə məşğul olmuşdur. Qarabağ Qələbəsi ilə məcburi daxili miqrasiya qurbanlarının

illər sonra öz torpaqlarına qayıtması Azərbaycan gündəminin ən mühüm məsələlərindən birinə çevrilib.

Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi onu beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq sistemin subyektinə çevirmişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası miqrasiya hərəkətlərində göndərən və qəbul edən ölkə kimi tanınıb. Lakin Azərbaycanın miqrasiya proseslərində iştirakını onun müstəqillik əldə etməsi ilə əlaqələndirmək düzgün deyil. Ölkə əvvəllər SSRİ çərçivəsində miqrasiya proseslərinin fəal subyekti olub. SSRİ-nin dağılması yeni miqrasiya hərəkatlarının formalaşmasına səbəb oldu və sovet idarəçiliyi dövründə baş verən miqrasiya proseslərinə yeni xüsusiyyətlər gətirdi. Qeyd edək ki, Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə mühacirlərin qəbulu ilə bağlı müəyyən təcrübəyə malik olub. Xüsusilə qonşu Ermənistan və Gürcüstandan gələn miqrasiyalar sovet iqtisadi sisteminin bir hissəsi kimi qəbul edilirdi. Miqrasiya prosesləri ilə bağlı qəbul edilən qərarlar vahid dövlət daxilində həyata keçirilən çoxelementli hərəkətlər kimi qiymətləndirilirdi. 1980-ci illərin ikinci yarısı ilə 1990-cı illərin birinci yarısı baş verən hadisələrlə Azərbaycana miqrasiya axını qeyri-adi böyük bir proses kimi meydana çıxdı və nəticədə respublikanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətinə mənfi təsir göstərdi. Eynilə, bu dövrdə ölkədən böyük miqrasiya proqnozlaşdırıla bilən və təbii proses idi. Azərbaycanda etatizmin zəif olduğu, miqrasiya proseslərini tənzimləmək üçün heç bir hüquqi bazanın olmadığı bir vaxtda Azərbaycanda miqrasiya hərəkatı intensivləşdi və idarəolunmaz prosesə çevrildi. Prosesə nəzarətdə hüquqi infrastrukturdan çox hökumətin qərarları böyük rol oynamış və məcburi daxili və xarici miqrasiya hərəkətləri nəticəsində formalaşmış əhali ilə bağlı “Qanunsuz və məcburi köçkünlərin statusu haqqında” qanun 1999-cu ildə qəbul edilmişdir. Miqrasiya hərəkatının güclənməsi təbii ki, işsizliyə, sosial gərginliyə və digər problemlərə gətirib çıxarıb [6]. Bütün bunlara baxmayaraq, məcburi daxili miqrasiya hərəkətləri nəticəsində yaranan problemlərlə müqayisədə xarici miqrasiyaların yaratdığı problemlər demək olar ki, cüzi idi.

Ermənistan SSRİ-dən deportasiya edilən Azərbaycanlıların böyük bir hissəsi Azərbaycanda qeyri-qanuni əhaliyə çevrildi. Qaçaq əhaliyə etnik münaqişə nəticəsində Özbəkistandan gələn Ahıska türkləri də əlavə edilib. 1996-cı ilə qədər gələn mühacir-qaçaq əhalinin 196.845 nəfərini etnik Azərbaycan türkləri, 51.549 nəfərini isə Özbəkistandan gələn Ahıska türkləri təşkil edirdi. Birinci mərhələdə yaranmış çaşqınlıq səbəbindən qeyri-leqal əhalinin qeydiyyatında problemlər yaranıb. 1991-ci ildə Azərbaycan Ali Soveti şəxsiyyəti təsdiq edən sənədləri olan fərarilərin sayına dair qərar qəbul edib. Qərara əsasən, Bakıda 84785 nəfər (18820 ailə), Gəncədə 18337 nəfər (3966 ailə), Sumqayıtda 18355 nəfər (2966 ailə) qaçaq kimi qeydiyyata alınıb. Bundan əlavə, Şəmkir kəndlərində 13800 nəfər (2700 ailə), Göygöldə 19351 nəfər (3850 ailə), İsmayıllıda 3596 nəfər (745 ailə), Goranboyda 2697 nəfər (657 ailə) əhalinin yaşadığı müəyyən edilmişdir. 1993-cü ilin may ayına qədər Ermənistandan olan qaçqınlar Azərbaycanın 56 şəhər və rayonunda məskunlaşıblar [4]. 1980-1990-cı illərdə millətçilik üsyan etdiyi zaman Gürcüstanda yaşayan bir çox Azərbaycan türkləri Azərbaycana köçməli olub. Məsələn, 1990-1995-ci illərdə Gürcüstandan Azərbaycana 20200 nəfər gəlib. Sonrakı illərdə Azərbaycan türklərinə münasibət yumşaldıqca köçənlərin sayında azalma müşahidə olunur. Ölkənin qısa müddətdə bu qədər çox mühaciri qəbul etməsinin digər səbəbi də bunun nəticəsində baş verən məcburi daxili miqrasiya hərəkətləri olub. Azərbaycan hökumətinin qeyri-qanuni və məcburi köçkünlərə sığınacaq vermək üçün kifayət qədər mənzil və maliyyə gücü yox idi. Müharibə illərində Azərbaycan iqtisadi tənəzzülün yaratdığı 3-4 rəqəmli inflyasiyanın öhdəsindən gəlməli oldu. Sovet iqtisadiyyatından müstəqilləşən milli iqtisadiyyat müharibənin maliyyə ölçüləri ilə yanaşı məcburi köçkünlərin problemlərini də həll edə bilmirdi. Bu səbəbdən qaçanların və məcburi köçkünlərin çoxu çadır düşərgələrinə və palçıq daxmalarına sığındılar.

1998-ci ildə qəbul edilən Vətəndaşlıq Qanunu ilə 1988-1992-ci illərdə Azərbaycana gələn qaçaqlara vətəndaşlıq verilib.

1988-ci il yanvarın 1-dən 1992-ci il yanvarın 1-dək Azərbaycana gəlib burada məskunlaşan qaçaqlar, yəni vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmuşlar. Beləliklə, Ermənistandan təqribən 200 min Azərbaycanlı və Özbəkistandan 50 min Ahıska türkü vətəndaşlıq aldı. Eyni zamanda, qanun vətəndaşlığı qəbul etməyin onları gələcəkdə vətənə qayıtmaq hüququndan məhrum etmədiyini təsdiqləyib. Ermənistana qayıtma ehtimalının çox az olduğu qəbul edildiyindən bu qanun qaçaqların cəmiyyətə inteqrasiyasında mühüm yer tuturdu.

Müharibə dövründə və müharibədən sonra davam edən ağır sosial-iqtisadi problemlərə məcburi köçlər də əlavə olunduqda problemlərin həlli prosesində miqrasiyaya məruz qalmamış vətəndaşların çiyninə əlavə yük qoyulmuşdur. Cəmiyyətin bu hissəsi bununla bağlı bəzi mülkiyyət hüquqlarından imtina etməli oldu. Bundan əlavə, dövlətin bu günə qədər davam edən məcburi miqrasiya siyasəti gəlir səviyyəsi orta səviyyədən aşağı olan insanların bəzi məsələlərdə narazılığına səbəb olub. Əhalinin məcburi köçkün hissəsi ilə yerli əhali arasında illər keçdikcə fərq azalsa da, onlar cəmiyyətin ən həssas sosial qrupu olaraq qalırlar.

Məcburi köçkünlər şəhər yerlərində yerli əhali ilə qarışıq yaşasalar da, daha çox əyalət və rayon mərkəzlərindən uzaqda, kənd yerlərində yaşayırdılar [14]. Onların yerli əhali ilə münasibətləri daha çox dostluğa əsaslanır. Yerli əhalinin məcburi köçkünlərin vəziyyətinə çox dözümlü olması sosial sülhün ən mühüm elementi olmuşdur. 2007-ci ildə hər yaşdan qadın və kişilərin iştirakı ilə aparılan qiymətləndirmə nəticəsində məcburi köçkünlərin cəmiyyətin digər qrupları tərəfindən ümumiyyətlə qəbul edildiyi və bu mövzuda ayrıseçkilik hiss etmədikləri qənaətinə gəlinmişdir. Bundan əlavə, bu araşdırma zamanı sorğu edilən məcburi köçkünlər özlərinə qarşı heç bir mənfi münasibət və davranış görmədiklərini bildirmiş, bəzi hallarda ortaya çıxan neqativ halların ümumiyyətlə onların məcburi mühacir statusu ilə bağlı olmadığını bildirmişlər. Hökumətin müsbət ayrıseçkiliyi məcburi köçkünlərə və onların problemlərinə, Dağlıq Qarabağa və ətraf vilayətlərə qarşı işğal nəticəsində dəymiş itkilərin ödənilməsinə bütün əhalinin məsuliyyət daşımasını tələb edirdi. Bu kontekstdə hökumətin qeyri-qanuni və məcburi miqrasiya siyasəti ilə bağlı yerli əhali arasında müəyyən fikir ayrılıqları olsa da, bu vəziyyət heç vaxt sosial qarşıdurma həddinə çatmayıb. Xüsusilə məcburi köçün ilk dövrlərində mənzil problemi ilə üzləşmiş məcburi köçkünlərin yerli əhalinin mülkiyyətinə daxil edilməsi və bu vəziyyətdə hər iki zərərçəkmiş tərəfin mənafeyinin təmin edilməsinin mümkünsüzlüyü dövləti böyük çətinliklə üzləşdirirdi. Bu problemlərin həlli prosesində yerli əhali məcburi köçkünlərə qarşı çox şüurlu davranırdı.

Nəticə. Daxili miqrasiya hərəkətləri Azərbaycanın müstəqillik dövründə baş vermiş və bu günə qədər bütün müstəqillik prosesini müşayiət etmişdir. Məcburi daxili miqrasiya problemi ölkənin sosial, iqtisadi və siyasi həyatına istiqamət vermiş, onun daxili və xarici siyasətini formalaşdıran ən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Məsələnin Azərbaycan üçün əhəmiyyəti bu sahədə çoxşaxəli perspektivin inkişafına zərurət yaradıb. Miqrasiya probleminin həll olunmadığı illərdə məcburi köçkünlərin əsas problemi "geri dönə bilməmək" idi.

Bununla belə, belə qənaətə gəlinib ki, Azərbaycandakı daxili miqrasiya hərəkətləri dünya təcrübəsində oxşar miqrasiya proseslərinin idarə olunması üçün nümunə ola bilər. Təbii ki, ən mühüm amil miqrasiya prosesini şəxsən yaşamış insanların hadisələri necə qəbul etməsi və onların istək və tələblərinin hansı istiqamətdə olmasıdır.Araşdırmada söhbət və sorğuda iştirakçıların "qayıtmaq" yolunu seçdikləri məlum olub. Oxşar miqrasiya nümunələrində, miqrasiyaya məcbur edilən insanların müxtəlif həll yollarına, məsələn, "köçürmə" və ya "tam inteqrasiya"ya meylli ola biləcəyi istisna edilməməlidir. Məcburi köçkünlərin geri qayıtma motivasiyası hətta genişmiqyaslı müharibə zamanı kifayət qədər

yüksək olmuşdur. Bu tapıntı prosesin daha da irəliləməsi üçün çox vacibdir, o qədər ki, yeni daxili miqrasiya hərəkatı qapıdadır, çünki məcburi köçkünlərin uzun illərdir gözlədiyi geri dönüş prosesi üçün lazımi imkanlar yaradılır. Bu araşdırma onu da ortaya qoydu ki, yeni miqrasiya əvvəlkindən fərqli olaraq məcburi deyil, könüllülük prinsiplərinə əsaslanacaq.

30 ilə yaxındır ki, Azərbaycan və Ermənistan xalqının arasında heç bir əlaqənin olmaması problemin həlli yolunu tapmaqda çətinlik yaratmışdır. İki xalqın bir yerdə yaşaması məsələsinin yenidən gündəmə gəldiyi bu prosesdə ünsiyyət və dialoq demək olar ki, mümkünsüz görünür. Məcburi köçkünlər məruz qaldıqları zülm və zorakılığı heç vaxt unutmamış, onların bir çoxu müharibə və köç prosesinin yaratdığı psixoloji sarsıntıların öhdəsindən gələ bilməmişdir. Belə olan halda onların evlərini, torpaqlarını, ən əsası da canlarını oğurladığına inandıqları ermənilərlə yenidən bir yerdə yaşamalarının mənfi nəticələri olacaqdır. Eyni zamanda obyektiv nöqteyi-nəzərdən qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin türklərə və Azərbaycan türklərinə qarşı düşmən anlayışı daha güclüdür. Belə olan halda, qarşılıqlı etimadı bərpa etmədən iki xalqın yenidən bir yerdə yaşaması gözlənilə bilməz və zorakılıq aktlarının bir daha baş verməyəcəyinə zəmanət ola bilməz. Bu araşdırmada əldə edilən bütün nəticələrlə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan türkləri və ermənilərin iştirakı ilə həyata keçiriləcək ictimai araşdırmalara ehtiyac var. Bu araşdırmada məcburi köç prosesi araşdırıldığından məcburi köçkünlərin mövzuya ümumi münasibəti elmi mediaya çatdırılmışdır. Məqalənin yazılmasında məqsəd və tələblərə nail olunmuş, miqrasiya probleminin uzanması ilə həll prosesinin tərs mütənasib olması ilə bağlı fərziyyənin doğruluğu sübuta yetirilməyə çalışılmışdır. Problemin ilkin və son variantı arasındakı fərqlərin araşdırılması da bu məqsədə xidmət edirdi. Lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq geri dönüşün əldə olunmadığı illərdə məcburi köçkünlərin əsas problemi kimi görünən vətən həsrəti heç vaxt səngimədi. Belə ki, yerdəyişmə xarakteri ilə bağlı yaranan bütün problemlərin həlli üçün müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, qəti həll dönüşlə mümkün olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverənov, Azər, “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin öz Vətənlərinə qayıdışı: Azərbaycandan baxış”, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində məcburi köçkünlük: qayıdış və onun alternativləri, (2011, avqust), səh. 47-57.
2. Ayunts, Artak, “Qayıdış və onun alternativləri: Ermənistandan perspektivlər”, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində məcburi köçkün: Qayıdış və onun alternativləri, (2011, avqust), səh. 23-31.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Araşdırmalar İdarəsi, Ermənistan-Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi (Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi), Bakı 2005.
4. Azərbaycan Respublikasının Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komitəsi, (2020-ci il, 1 oktyabr), Statistik məlumat, http://www.human.gov.az/az/viewpage/27/%C6%8FS%C4%B0R%2C+G%C4%B0ROV+V%C6%8F+%C4%B0TK%C4%B0N+D%C3%9C%C5%9EM%C3%9C%C5%9EL%C6%8FR#.X7jMIGUzbIU, Giriş tarixi: 21 Noyabr 2020,
5. Azərbaycan Respublikası Vətəndaşlığı Haqqında Qanun (Azərbaycan Respublikasının Vətəndaşlığı haqqında Qanun), http://e- qanun.az/framework/3187, Giriş tarixi: 14 noyabr 2021-ci il.
6. Qaçaqlar və Məcburi Miqrantlar, http://supremecourt.gov.az/static/view/178, Giriş tarixi: 25 oktyabr 2020-ci il.
7. Azərbaycanda Fərarilər, Məcburi İmmiqrantlar və Vətəndaşlığı Olmayan Vətəndaşlar Haqqında Statistik Məlumat (Azərbaycanda Fərarilər, Məcburi İmmiqrantlar və

Vətəndaşlığı Olmayan Vətəndaşlar Haqqında Statistik Məlumat), https://azertag.az/xeber/1326527, Giriş tarixi: 22 noyabr 2021-ci il.
8. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, Azərbaycan, Bakı: www.unhcr.org, , 2020.
9. Komissiyanın 1997/39 saylı qərarına uyğun olaraq Baş Katibin Nümayəndəsi cənab Frensis M. Denqin məruzəsi, Əlavə: Daxili Köçkünlük üzrə Təlimatlar, https://www.refworld.org/docid/3d4f95e11.html, Access tarix: 30 dekabr 2021-ci il.
10. Avropa Komissiyası Humanitar Yardım, Azərbaycan: Məcburi Köçkünlərin (Məcburi Köçkünlərin) Müdafiəsində Boşluqların Təhlili, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Agentliyi, 2009-cu il.
11. Qarayev, Şamil, Məmmədov, Şamil, Азербайджан в играционных Процессах (Azerbaijan v Miqraçionnıkh Proçessakh), İrs, VII (19), (2006), s. 12-13
12. Qasımova, Aybəniz, Ermənistanın Silahlı Zorlanması nəticəsində Azərbaycanın Dəyər Verdiyi İtki və Xərclərin Qiymətləndirilməsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2017.
13. Howard, Caroline, Walicki, Nadine, 20 ildən çox vaxt keçdikdən sonra məcburi köçkünlərin tam inteqrasiyanı dəstəkləmək üçün hələ də təcili siyasətlərə ehtiyacı var, Cenevrə: Daxili Köçkünlük Monitorinq Mərkəzi və Norveç Qaçqınlar Şurası, 2014.
14. Qarabağ Müharibəsi (Karabakh War), https://www.ens.az/az/qarabag-muharibesi, Giriş tarixi: 9 dekabr 2021.
15. Hüseynov, Təbib, "Qayıdış və onun alternativləri: Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə dair nümunə araşdırması", Dağlıq Qarabağ münaqişəsində məcburi köçkünlük: qayıdış və onun alternativləri, (2011, avqust), səh. 33-46.
16. Qaçmış və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi, Komitənin yaradılma tarixi (Komitənin yaradılma tarixi), http://idp.gov.az/az/content/1/parent/1, Giriş tarixi: 5 dekabr 2020.
17. Fərarilərin və məcburi köçkünlərin (məcburi köçkünlərin) statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, https://migration.gov.az/content/pdf/71243a36977f8eef0e2b7d40548635d6.pdf , Giriş tarixi: 17 noyabr.
18. Ermənistanın Azərbaycana vurduğu zərərin məbləği (Ermənistanın Azərbaycana vurduğu ziyanın məbləği), https://lent.az/news/268238, Giriş tarixi: 21 noyabr 2020-ci il,
19. Muradov, Şahbaz, Bakis, Cengiz, Azərbaycan Respublikasında Etno-demoqrafik Proseslər: Tarixi Dəyişikliklər və Reallıqlar (Azərbaycan Respublikasında Etno-Demoqrafik Proseslər: Tarixi Dəyişikliklər və Reallıqlar), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu, 2013.
20. Milli Qanunverici orqanlar / Milli Hakimiyyət orqanları, Azərbaycan: Qaçqınların və Məcburi Miqrantların Statusu haqqında 1992-ci il Qanunu, https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html, Giriş tarixi: 5 dekabr 2020. Paşayev, Neriman, Eminov, Zakir, Eyyubov, Nizami, Azərbaycan
21. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası, Bakı, 2010.
22. Perruchoud, Richard, Cross, Jillyanne Redpath, Miqrasiya Terminləri Lüğəti, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı, 2013.
23. Ramazanlı, Kamuran, Borçalı: Dünən, Bu Gün və Sabah (Borçalı: Dünən, Bu gün və Sabah), Bakı, 2009.
24. Rumyanchev, Sergey, Беженцы и Вынужденные Переселенцы в Азербайджане: Политическ ий Контекст (Bejenchı i Vınujdennıye Pereselenchı v Azerbaydjane: Politicheskiy Kontekst), КАРИМ ВОСТОК, 2013.
25. Şirinov, Azər, Miqrasiya və Sığacaq Məsələləri Üzrə Terminlərin İzahlı Lüğəti (Miqrasiya və sığınacaq məsələləri ilə bağlı terminlərin izahlı lüğəti), Bakı, 2008.

26. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, Qaçqınların Statusuna dair Konvensiya və Protokol, Cenevrə, 2010-cu il.
27. BAZA. Qaçqınların Ümumdünya Qaçqın Sorğusu 1997-ci il - Azərbaycan, https://www.refworld.org:https://www.refworld.org/cgibin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc &docid=3ae6a8af30, Giriş tarixi: 17 Noyabr 2020.
28. Yeşilot, Okan, Реванские Тюрки (Revanskiye Tyurki), İstanbul, 2016.

AZƏRBAYCANDA DAXİLİ MİQRASİYA PROSESLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Bağırov Yusif

XÜLASƏ

Daxili miqrasiya hərəkatları müasir Azərbaycan Respublikasının siyasi və ictimai həyatını formalaşdıran ən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Miqrasiyanın nəticələrinə dair çoxşaxəli elmi perspektivin olmaması bu tədqiqatın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə Azərbaycanda tarixi proseslərin tərkib hissəsi kimi daxili miqrasiya hərəkətləri mövcud məlumatlar əsasında qiymətləndirilir. Tədqiqatda yeni tapıntılar əldə etmək üçün müxtəlif karmik üsullardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatda daxili miqrasiya hərəkətlərinə məruz qalan insanların ifadələri əsasında əldə edilən məlumatlar təhlil edilmiş, araşdırmanın orijinallığı aparılan sorğu ilə də dəstəklənmişdir. Azərbaycanda məcburi miqrasiya qurbanı olan insanların problemlərini və həll yollarını müzakirə edən bu araşdırmada sözügedən miqrasiya prosesi ilə bağlı digər hadisələr də qısa şəkildə ümumiləşdirilir.

СОЦИАЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ МИГРАНТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Багиров Юсиф

АННОТАЦИЯ

Внутренние миграционные движения были одним из важнейших факторов, формирующих политическую и общественную жизнь современной Азербайджанской Республики. Дошло до того, что миграционная проблема, стоявшая на фоне войны и оккупационного процесса, вызванного отсутствием Нагорного Карабаха, вызвала серьезные последствия в последующие годы. Отсутствие междисциплинарного научного взгляда на последствия миграции привело к созданию этого исследования. В этом контексте внутренние миграционные движения как часть исторических процессов в Азербайджане оцениваются на основе имеющихся данных. В исследовании использовались различные кармические методы для получения новых результатов. В исследовании были проанализированы данные, полученные на основании заявлений людей, подвергшихся внутренним миграционным перемещениям, а оригинальность исследования также была подтверждена проведенным опросом. В этом исследовании, в котором обсуждаются проблемы и пути решения людей, ставших жертвами вынужденной миграции в Азербайджане, также кратко обобщаются другие события, связанные с упомянутым миграционным процессом.

SOCIAL OF MIGRANTS IN AZERBAIJAN CURRENT PROBLEMS

Bagirov Yusif

SUMMARY

Internal migration movements have been one of the most important factors shaping the political and social life of the modern Republic of Azerbaijan. It has reached the point that the migration problem, which was in the background of the war and occupation process caused by the absence of Nagorno-Karabakh, caused serious repercussions in the following years. The lack of a multidisciplinary scientific perspective on the consequences of migration led to the creation of this study. In this context, internal migration movements as a part of historical processes in Azerbaijan are evaluated based on available data. Various karmic methods were used in the study to obtain new findings. In the study, the data obtained on the basis of the statements of people who were subjected to internal migration movements were analyzed, and the originality of the study was also supported by the conducted survey. In this study, which discusses the problems and solutions of people who are victims of forced migration in Azerbaijan, other events related to the mentioned migration process are also briefly summarized.

AĞDAŞ RAYONUNDA SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD GƏNCLƏRLƏ SOSİAL İŞİN TƏŞKİLİ

Mütəllimov İlham Kərim oğlu
ADMİU-nun I kurs magistrantı
ilhammutellimov234@gmail.com

Açar sözlər: sosial iş, sosial işçi, Ağdaş rayonu, Sağlamlıq imkanları məhdud gənclər, sosial siyasət.
Ключевые слова: социальная работа, социальный работник, Агдашский район, молодежь с ограниченными возможностями, социальная политика.
Keywords: social work, social worker, Agdash region, youth with disabilities, social policy.

Müasir dünyada gənc nəsil həm gələcək sosial-iqtisadi dəyişikliklərin mühüm şərti, həm də sosial inkişafın innovativ qüvvəsi kimi çıxış edir. Gənclərlə sosial iş, gənc nəslin müxtəlif kateqoriyalarının çoxsaylı problemlərinin uğurla həllinin təsirli vasitələrindən biri kimi cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır. Sosial işin bu spesifik növü gənc nəslin yaşayış vasitələrinin təbiətinə təsir göstərir və nəticədə gənc nəslin keyfiyyətini müəyyənləşdirir.

Bu baxımdan gənclər siyasəti, sosial iş və gənc nəslin sosial müdafiəsi dövlətin əsas prioritetlərindən birinə çevrilməli, gənc nəslə sosial xidmətlərin daha da geniş şəkildə qurulması və təkmilləşdirilməsi dövlət başçısının əsas vəzifələrindən birinə çevrilməlidir. Sağlamlıq imkanları məhdud gənclərə təklif olunan sosial iş “bugünkü iqtisadi şəraitə uyğun təşkil edilməli, mütəxəssislər tərəfindən idarə olunmalı və şəxslər arasında ayrı-seçkilik qoyulmadan ədalətli həyata keçirilməlidir” [buluş, səh.835].

Gənclərin problemlərinin öyrənilməsi və həlli hər bir problemli situasiyanın çoxşaxəliliyinə və gəncin həyatının sosial, psixoloji və bioloji proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsinə görə kompleks yanaşma tələb edir. Gənclərlə sosial işin təşkili məsələlərinə daha geniş sosial-iqtisadi, tibbi-bioloji, mənəvi-əxlaqi, geosiyasi və digər proseslər kontekstində baxılmalıdır.

Ölkəmizdə sosial sahə dövlət sosial təminat proqramları (sosial sığorta, sosial yardım) və sosial xidmətlər sistemi vasitəsilə tənzimlənir. Sosial siyasət dövlətin daxili siyasəti içərisində mühüm rol oynayır. Sosial siyasət isə sosial işçilər vasitəsilə reallaşır. “Sosial işin dövlət tənzimlənməsi bütün əhaliyə, xüsusən də həssas təbəqəyə yardım, dəstək və müdafiəyə yönəldilmişdir. Sosial işin dövlət tənzimlənməsinin obyektləri sosial işçilər, əhalinin sosial müdafiəsi zamanı insanlar arasında münasibətlərdir” [Rəcəbli, səh.68].

Regionlarda sosial işin idarə edilməsinin hüquqi aspekti sosial xidmətlərin təşkili və fəaliyyət göstərməsi, müştərilərinə keyfiyyətli xidmət təminatlarının təmin edilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi tənzimləmə, ilk növbədə, sosial təminatları təmin etmək üçün lazımdır. Ölkəmizin regionlarında da sosial işin təşkili üçün mühüm işlər görülür.

Ağdaş rayonu Azərbaycanın mərkəzi hissəsində, Aran iqtisadi rayonunun tərkibində yerləşir. Müstəqillik dövründə Ağdaş rayonun inkişafına da xüsusi diqqət yeetirilmiş, əhalinin sağlamlığı üçün mühüm işlər görülmüşdür. 2009-cu ilin tibbi statistikasına görə, “əhaliyə göstərilən tibb xidmətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün rayon Mərkəzi Xəstəxanasında, poliklinikada, Doğum evində təmir və abadlıq işləri aparılıb, rayonun Orta Ləki, Aşağı Ləki və Ərəb kəndlərində həkim ambulatoriyaları tikilib” [AZƏRİ].

14 dekabr 2010-cu ildə Ağdaş rayon Məşğulluq Mərkəzindən verilən məlumata görə, “Ağdaş rayonunda işsiz vətəndaşların, xüsusən də sosial müdafiəyə daha çox ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən gənclərin, qadınların, qacqın və məcburi köçkünlərin, əlillərin məşğulluq problemlərinin həlli istiqamətində mühüm işlər görülmüş” [Ağdaşda 280 nəfər], 280 nəfər daimi, 60 nəfər isə müvəqqət işlə təmin edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, BMT Baş Assambleyası tərəfindən hər il dekabrın 3-də Beynəlxalq Əlillər Günü qeyd olunur. 2013-cü ilin 3 dekabrında Beynəlxalq Əlillər günü münasibəti ilə Ağdaş rayonunda əmək və müharibə əlilləri, Çernobıl qəzası iştirakçıları, eləcə də müxtəlif səbəblərdən əlil olmuş insanlarla görüş keçirilmişdir [Ağdaşda yaşayan].

Hal-hazırda sosial işdə ən perspektivli yanaşma gənc nəslin sosial təkrar istehsalın obyekti və subyekti, əmək keyfiyyətlərinin daşıyıcısı kimi bütöv, hərtərəfli baxışı nöqteyi-nəzərindən gənclərə praqmatik yanaşmadır. Gənc nəslə hərtərəfli sosial dəstək verilmədən, gənclərin keyfiyyəti ciddi şəkildə yüksəldilmədən, o cümlədən qənaət, çoxalma, məqsədyönlü parametrləşdirmə və insan potensialından, ilk növbədə onun gənclik komponentindən fəal istifadə olunmadan, ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf və siyasi sabitlik cəmiyyət mümkün deyil. Əlil sayı artdıqca, əlillərin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, onların həyat keyfiyyətini, sosial adaptasiyasını və əlçatanlığını artırmaq məqsədi ilə müxtəlif tədqiqatlar aparılır. Əlillərə verilən iqtisadi və sosial dəstək sayəsində onlar da cəmiyyətin digər üzvləri kimi müxtəlif fəaliyyətlərlə məşğul olurlar. "Xüsusilə bəzi Avropa ölkələrində əlillərə uyğun sosial siyasətlər sayəsində əlillərin rifah səviyyəsi yüksəlmiş və buna uyğun olaraq əlillər də digər insanlar kimi turistik fəaliyyətlə məşğul olmağa başlamışlar." [Tellioğlu və Şimşek, 2016, səh.553].

Ökəmizdə dövlət təşkilatları ilə yanaşı müxtəli ictimai birliklər də sağlamlıq imkanları məhdud olan gənclərimzə hər zaman dəstək olur. Belə ictimai təşkilatlara "Gənclərin Gələcəyi" İctimai Birliyini misal göstərə bilərik. ""Gənclərin Gələcəyi" İctimai Birliyinin təşkilatçılığı, Azərbaycan Qızıl Aypara Cəmiyyəti Ağdaş rayon şöbəsinin və rayon təhsil şöbəsinin birgə dəstəyi ilə 2014-cü il iyulun 11-də fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu uşaqlarla bağlı tədbir keçirilmişdir" [Ağdaşda fiziki].

Sosial işin idarə edilməsi makroiqtisadi və sosial-siyasi regional idarəetmə sisteminin tərkib hissələrindən biridir. Sosial xidmətlərdə sosial işin yerinə yetirilməsi şərtləri əsasən onun səmərəliliyini müəyyən edir və bunlara aşağıdakılar daxildir: maddi baza, qurumların şaxələri və ehtiyacı olan vətəndaşlar üçün əlçatanlığı, kadrlar, maliyyə mənbələri və davamlılığı və s.

Məlumdur ki, əlillərin cəmiyyətdə gündəlik həyatlarını davam etdirmək, təhsil və sağlamlıq ehtiyaclarını ödəmək, digər xidmətlərdən istifadə etmək imkanları digər şəxslərlə eyni deyil. Bu, ətraf mühit şəraitinin əlillərə uyğunlaşdırılmaması, digər şəxslərin əlillərə empatiya göstərməməsi, qeyri-kafi hüquqi tənzimləmə və ya sosial-iqtisadi şərait ola bilər.Əlillərin cəmiyyətdə qəbulu da müxtəlif olur, bəzən qərəzsiz qarşılanır, bəzən də əlilliklərinə görə qərəzli olduqları üçün zorakılığa, təqiblərə, təcrid və alçaldıcı sözlərə, rəftar və davranışlara məruz qalırlar [Kılıç, səh.9].

18 sentyabr 2015-ci ildə Ucar, Ağdaş və Zərdab rayonları üzrə 36 nömrəli Tibbi-Sosial Ekspert Komissiyasının yeni inzibati binası istifadəyə verildi [Ucar, Ağdaş]. Burada əlillik müayinələrinin müasir tələblərə uyğun şəkildə aparılması nəzərdə tutulub.

Ağdaş rayonu üzrə sosial müdafiə təminatı ilə bağlı statistik məlumat [Ağdaş stat].

	2015	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Pensiyaçıların sayı, nəfər	13927	13529	12987	12160	11638	11303
o cümlədən:						
yaşa görə	7989	7409	7134	6504	6389	6285
əlilliyə görə	4277	4490	4201	3983	3561	3346
ailə başçısını itirməyə görə	1661	1630	1652	1673	1688	1672
onlardan:						
işləyənlər	1383	1653	1533	1439	1160	1199

işləməyənlər	12544	11876	11454	10721	10478	10104
Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, manat	144,97	173,69	206,23	233,43	258,00	287,10
Əhaliyə dövlət tərəfindən verilən sosial müavinətlər:						
Sosial müavinət təyin olunmuş şəxslərin sayı, nəfər[1]	4031	5042	4922	4928	4746	4979
Bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat	52,40	65,38	119,49	119,16	119,22	158,03
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqaüdləri:						
Təqaüd təyin olunmuş şəxslərin sayı, nəfər	539	578	2978	2675	2695	3913
Bir nəfərə düşən orta aylıq məbləğ, manat	112,21	129,54	84,53	87,23	113,96	114,04
Aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımı:						
Ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailələrin sayı	1661	299	594	867	562	711
Ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailə üzvlərinin sayı, nəfər	7624	1272	2663	3991	2529	3289
1) Eyni zamanda bir neçə növ sosial müavinət alan şəxslər üzrə aldıqları sosial müavinətlərin sayı nəzərə alınmaqla.						

Ağdaş rayonunda sağlamlıq imkanlari məhdud gənclərlə sosial işin təşkilində Ağdaş rayon İcra Hakimiyyəti də əlindən gələn dəstəyi əsirgəmir. 16 may 2023-cü il tarxində Heydər Əliyev Mərkəzində Qeyri-hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə Azərbaycan Qarabağ Müharibəsi Əlilləri, Veteranları və Şəhid Ailələri İctimai Birliyi tərəfindən "Sosial-siyasət və bu sahə üzrə qanunlar" mövzusunda keçirilən tədbirdə rayon İcra Hakimiyyətinin məsul əməkdaşları, şəhid ailələri, Qarabağ müharibəsi əlilləri və veteranlar iştirak edib [Ağdaşda sosial-siyasət].

Ümumiyyətlə, sağlamlıq imkanları məhdud gənclərlə sosial işin işlənib hazırlanması və tətbiqi prosesi aşağıdakı əsas təlimatlara əsasən aparılmalıdır:

-Xidmətlərin planlaşdırılması prosesi, onların sonrakı təminatı ilə birlikdə yerli səviyyədə həyata keçirilməlidir.

-Reabilitasiya xidmətləri əlilliyi olan insanlar üçün bərabər imkanların yaradılmasına kömək etməlidir.

-Sosial inklüzivlik reabilitasiya xidmətləri vasitəsilə gücləndirilməlidir.

-Əlillərə xidmət göstərilməsi ümumi səhiyyə və geniş əhaliyə xidmət göstərən sosial müəssisələrin bazasında həyata keçirilməlidir. Bu qurumların fəaliyyəti fənlərarası və sektorlararası yanaşmalara əsaslanır.

-Əlillərə reabilitasiya və qulluq xidmətləri onların yaşayış yerində, mümkün olduqda evdə və ya mümkün qədər evə yaxın şəraitdə göstərilməlidir.

-Dövlət səviyyəsində sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların erkən reabilitasiyası strategiyasını qəbul etmək lazımdır [Рыжикова Е.].

Əlillik cəmiyyətin qarşısını ala bilməyəcəyi sosial hadisədir və hər bir dövlət öz inkişaf səviyyəsinə, prioritetlərinə və imkanlarına uyğun olaraq əlilliyi olan şəxslərlə bağlı sosial-iqtisadi siyasət formalaşdırır. Əlillərlə bağlı sosial-iqtisadi siyasət dövlət orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları və ictimai birliklər vasitəsilə həyata keçirilir. Əlilliyi olan şəxslərin sosial və nəqliyyat infrastrukturuna maneəsiz çıxışı üçün şəraitin yaradılması, reabilitasiya vasitələri ilə təmin olunması olduqca önəmli bir məsələdir. Bu işlərin yerinə yetirilməsində sosial işçilərin öhdsəinə də böyük yük düşür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azəri N. Tərəqqi və inkişafın təntənəsini yaşayan Ağdaş. Yeni Azərbaycan.- 2009.- 25 iyul.- S.8-9.
2. Rəcəbli H. Sosial sahələrin idarə edilməsi. “Bakı Mətbəəsi” ASC, Bakı, 2022. 395 səh.
3. Buluş S. Engelli bireylere yönelik kamusal sosyal yardım ve sosyal hizmetler. Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi, Yıl 7, Yıl: 2022 Cilt: Sayı: 2 Sayfa Aralığı: 835 – 872.
4. Kılıç. C. (2021). Engellilere Yönelik Sosyal Hizmet Uygulamaları: Bibliyometrik Haritalama. ETÜ Sentez İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. Sayı: 5, 1-18.
5. Tellioğlu, Salih ve Şimşek, Necati (2016). Dünyada ve Türkiye’de Engelli Dostu Turizm. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4(33), 552-567.
6. Ağdaşda fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün tədbir keçirilib. 11 İyul 2014, https://sia.az/az/news/social/420070.html.
7. Ağdaşda yaşayan əlillər dövlətin qayğısını daim hiss edirlər. 04.12.2013, https://azertag.az/xeber/agdasda yasayan_eliller dovletin qaygisini daim hiss edirler-44346
8. Ağdaşda 280 nəfər daimi işlə təmin olunmuşdur. 14.12.2010, https://azertag.az/xeber/agdasda_280_nefer_daimi_isle_temin_olunmusdur-504603.
9. Ağdaş rayonu üzrə sosial müdafiə təminatı ilə bağlı statistik məlumat. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı. https://www.stat.gov.az/source/regions/
10. Ağdaşda sosial-siyasət və qanunlar mövzusunda təlim keçirilib. 17 may 2023, http://agdash-ih.gov.az/az/news/agdasda-sosial-siyaset-ve-qanunlar-movzusunda-telim-kecirilib.html
11. Ucar, Ağdaş və Zərdab rayonları üzrə 36 nömrəli Tibbi-Sosial Ekspert Komissiyasının yeni inzibati binası istifadəyə verildi. 18 sentyabr 2015, http://ucar-ih.gov.az/az/news/114.html.
12. Рыжикова Е. Социальная работа с инвалидами: характеристика и особенности Подробнее: https://zaochnik.com/ spravochnik/ sotsiologija/ sotsialnaja-rabota/sotsialnaja-rabota-s-invalidami/

AĞDAŞ RAYONUNDA SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD GƏNCLƏRLƏ SOSİAL İŞİN TƏŞKİLİ

Mütəllimov İlham

XÜLASƏ

Ölkəmizdə sosial işin təşkili yeni və gənc bir sahədir. Belə ki, sosial iş 2005-ci ildən tədris olunur. Sosial iş insanların sosial rollarını yerinə yetirmə üsulları və onlara dəstək olmaq üçün təmin edilən struktur institutlardır. Bu ixtisas gənc olsa da müasir dövr üçün olduqca aktual əhəmiyyət kəsb edir. Kimsəsiz qocalara, fiziki məhduddiyyətli insanlara qayğı işinin təşkilinin yüksək səviyyədə təşkili üçün sosial iş ixtisasını dərindən mənimsəmək lazımdır. Ümumiyyətlə, sosial işçilər sosial işdə, ictimai inkişafda və sosial rifah təşkilatlarında və sahələrdə işləməzdən əvvəl sosial işdə müəyyən dərəcədə peşəkar təhsil almalı və sosial işçilərin peşə ixtisas imtahanından və ya sertifikatından keçməlidirlər.

Məqalədə Ağdaş rayonunda sağlamlıq imkanları məhdud gənclərlə sosial işin təşkili barədə qısa məlumat verilmişdir. Sağlamlıq imkanları məhdud gənclərlə sosial işin əsas məqsədi müvafiq xüsusiyyətlərə malik olan gənclərin şəxsi və sosial inkişafına dəstək olmaqdır. Sosial işçilər gənclərə psixi sağlamlıq, zorakılıq, narkotik maddələrdən sui-istifadə və ailə problemləri kimi mühüm məsələlərin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək üçün məsləhət və təlimat verməlidirlər. Onlar həmçinin sosial qarşılıqlı əlaqəni və aidiyyət hissini inkişaf etdirmək üçün idman, incəsənət və digər istirahət fəaliyyətləri kimi qrup fəaliyyətlərini təşkil etməli və onlara köməklik göstərməlidirlər. Sosial işçilər sağlamlıq imkanları məhdud gənclərə yeni bacarıqlar öyrətməli, iş təcrübəsi qazanmaq və potensiallarını reallaşdırmaq üçün imkanlar yaradan icma layihələri və xidmətlərini idarə etməlidirlər.

ОРГАНИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С МОЛОДЫМИ ЛЮДЯМИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ В АГДАШСКОМ РАЙОНЕ

Ильхам Муталлимов

АННОТАЦИЯ

Организация социальной работы в нашей стране – новая и молодая область. Так, социальная работа преподается с 2005 года. Социальная работа – это способы, с помощью которых люди выполняют свои социальные роли, а также структурные институты, предоставляемые для их поддержки. Хотя эта специальность молодая, она очень важна для современности. Для того чтобы на высоком уровне организовать работу по уходу за малоимущими пожилыми людьми и людьми с ограниченными возможностями, необходимо углубленно овладеть специальностью социальной работы. Как правило, прежде чем работать в социальной работе, развитии сообщества, а также в организациях и областях социального обеспечения, социальные работники должны получить определенную степень профессионального образования в области социальной работы и сдать экзамен или сертификацию профессиональной квалификации социального работника.

В статье представлена краткая информация об организации социальной работы с молодыми людьми с ограниченными возможностями в Агдашском районе. Основная цель социальной работы с молодыми людьми с ограниченными возможностями –

поддержка личностного и социального развития молодых людей с соответствующими характеристиками. Социальные работники должны предоставлять консультации и рекомендации, чтобы помочь молодым людям справиться с такими важными проблемами, как психическое здоровье, насилие, злоупотребление психоактивными веществами и семейные проблемы. Им также следует организовывать и способствовать групповым занятиям, таким как спорт, искусство и другие развлекательные мероприятия, чтобы способствовать социальному взаимодействию и чувству принадлежности. Социальные работники должны обучать молодых людей с ограниченными возможностями новым навыкам, управлять общественными проектами и услугами, которые создают для них возможности получить опыт работы и реализовать свой потенциал.

ORGANIZATION OF SOCIAL WORK WITH YOUNG PEOPLE WITH LIMITED HEALTH OPPORTUNITIES IN AGDASH DISTRICT

Ilham Mutallimov

SUMMARY

Organization of social work in our country is a new and young field. So, social work has been taught since 2005. Social work is the ways in which people fulfill their social roles and the structural institutions provided to support them. Although this specialty is young, it is very important for modern times. In order to organize care work for the destitute elderly and physically disabled people at a high level, it is necessary to master the specialty of social work in depth. Generally, before working in social work, community development, and social welfare organizations and fields, social workers must receive some degree of professional education in social work and pass a social worker professional qualification exam or certification.

The article provides brief information on the organization of social work with young people with disabilities in Agdash region. The main goal of social work with young people with disabilities is to support the personal and social development of young people with relevant characteristics. Social workers must provide counseling and guidance to help young people cope with important issues such as mental health, violence, substance abuse and family problems. They should also organize and facilitate group activities such as sports, arts and other recreational activities to foster social interaction and a sense of belonging. Social workers must teach young people with disabilities new skills, manage community projects and services that create opportunities for them to gain work experience and realize their potential.

MÜNDƏRİCAT

PEDAQOGİKA

İsmixanov Məcid, İmamverdiyeva Nəzakət. Didaktika: konsepsiyalar, yeni yanaşmalar 3
Ахундова Гямяр. Роль образовательных технологий в современном высшем образовании: лучшие практики из Азербайджана и Австрии 8
Ələkbərova Aytac. Azyaşlıların cinayətkar davranışlarında ailədaxili demoqrafik proseslərin rolu 11

FƏLSƏFƏ

Qurbanova Aytac. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq 16

PSİXOLOGİYA

Məhərrəmova Aygün. Məktəbdə yeniyetmələrin zorakı davranışları 20
Mamedova Laman. Yeniyetmələrdə antisosial davranış pozuntusu 26
Zeynalova Şəbnəm. Təhsil sistemində verilənlər bazasının yaradılmasının nəzəri əsasları 30
Əlizadə Ləman. Ümidsizlik – depressiyanın görünməyən üzü 33
Ибрагимова Ламия. Предпосылки развития девиантного поведения подростков 36
Aslanzadə Çinarə. təhsildə keyfiyyətin təminatı sistemlərində elektron sistemlərin tətbiqi məsələləri 42
Balakişiyeva Nigar. Psixoaktiv maddə asılılığının sosial psixoloji araşdırılması 45
Bəşirova Turanə. Tənhaliq problemi: nəzəri yanaşmalar 49
Nəzərli Rövşən. Daxili psixoloji amillərin insanin adaptasiyasina təsiri 53
Əliyeva Elvira. Keçmiş təcrübənin təfəkkürün çevikliyinin inkişafına təsirinin psixoloji tərəfləri 58
Ağazadə Fidan. Peşəkar fəalıyyətdə ınsanın şəxsı keyfıyyətlərının rolu 63
Məmmədova Günay. Kiçik məktəbli yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri 67
Məmmədov Dilqəm. Maddə asılılığı və şəxsiyyət pozuntuları arasında komorbidlik 72
Təranə Babayeva, Fatimə İsmayılzadə. Tələbələrdə sərvət dəyərlərinin etnopsixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi məsələləri 77
Zamanova Aytac. İntellekt anlayışının elmi-nəzəri təhlili 82

SOSİOLOGİYA, SOSİAL İŞ

Bağırov Yusif. Azərbaycanda daxili miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi 86
Mütəllimov İlham. Ağdaş rayonunda sağlamlıq imkanları məhdud gənclərlə sosial işin təşkili 93

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 37
(I HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operatorlar: Həmidə Bağırova, Nurdan Məmmədova

Çapa imzalanmışdır: 25.02.2024
Format: 60×84 1/8
Şərti çap vərəqi – 1,5
Sifariş № 843
Tiraj – 100 nüsxə

"Füyuzat" nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850 98 69